

मुँडीपुराण

शब्दनिर्माणप्रक्रिया र सन्धि

डा. मतिप्रसाद ठकाल

Digitized By:

साझा शिक्षा ई-पाटी
OLE NEPAL

www.pustakalaya.org

[www.olenepal.org](http://www olenepal.org)

माध्यमिक तहदेखि स्नातक तहसम्मका शिक्षक र विद्यार्थीका निम्ति
संस्कृत र नेपाली शब्दको निर्माणप्रक्रिया र सन्धि सिकाउने सन्दर्भ पुस्तक

शब्दनिर्माणप्रक्रिया र सन्धि

ई. पुस्तकालयको प्रयोजनका लागि
२०७१/८/१२

डा. मतिप्रसाद ढकाल
सहप्राध्यापक
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
कालिका संस्कृत विद्यापीठ (क्याम्पस)
गैडाकोट, नवलपरासी

भुँडीपुराण प्रकाशन

शब्दनिर्माणप्रक्रिया र सन्धि

Shabda Nirman Prakriya & Sandhi

प्रकाशक

भुँडीपुराण प्रकाशन

बागबजार, काठमाडौं

४२२३३१६/४२२५१४८

© सर्वाधिकार : लेखक

प्रथम संस्करण : २०६९

मूल्य : १५०/-

टाइप : लेखक स्वयम्

कम्प्युटर डिजाइन : भुँडीपुराण डेस्क

नेपाली शब्द निर्माण प्रक्रिया सिकाउने अद्वितीय पुस्तक

प्रा.डा.माधव प्रसाद पोखरेल

नेपाली विषयमा संस्कृत भाषाका शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया सिकाउने र परीक्षामा सोच्ने चलन विद्यालय तहदेखि विश्व विद्यालयका माथिल्ला तह सम्म पाइन्छ । संस्कृत व्याकरण नपढेका र संस्कृत पढेकै गुरूलाई समेत सिकाउने बेलामा अष्टचारा लाग्ने शब्दहरूको पनि परीक्षामा व्युत्पत्ति गर्न दिइएको पाइन्छ । नेपालीमा प्रचलित संस्कृत शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया पाठ्य क्रममा राख्ने बेलामा पढाउने विद्यार्थीलाई अष्टचारो पर्ला भन्ने हेक्का नराखिएको पनि देखिन्छ भने, परीक्षाका लागि प्रश्न सोच्ने बेलामा विद्यार्थीलाई उत्तर दिन अष्टचारो पर्ला भन्ने हेक्का नराखिएको पनि देखिन्छ । डा.मति प्रसाद ढकालको शब्द निर्माणको यस पुस्तकले नेपाली पाठ्य क्रममा भएका वा प्रश्न पत्रमा आउने संस्कृत नपढेका गुरूहरूलाई समेत अष्टचारा लाग्ने शब्दहरूको व्युत्पत्ति फोर्न धेरै मात्रामा सघाउला भन्ने विश्वास छ ।

डा.मति प्रसाद ढकालको प्रस्तुत महत्त्व पूर्ण अनुसन्धानात्मक ग्रन्थमा १२ औं अध्याय बाहेक अरू सबै अध्यायमा नेपाली शब्द भण्डारमा पाणिनीय संस्कृत व्याकरणको प्रयोग गरिएको छ । पाणिनिको संस्कृत व्याकरण विश्वको सबै भन्दा पुरानो र आदर्श वर्णनात्मक व्याकरण हो । पेन्सिलभेनिया विश्व विद्यालयमा १९५५ ई. मा पिपेचडी गरी सक्ता नोम चोम्स्कीले जुन रूपान्तरणात्मक प्रजनक व्याकरणको जन्म दिएको घोषणा गरे, भाषा विज्ञानको त्यो नवीनतम पद्धतिको आदर्श नमुना विश्वको कुनै व्याकरणमा देखाउन सकिने भए, त्यो पाणिनिको 'अष्टाध्यायी' भन्ने व्याकरण मात्रै थियो । पाणिनिले झन्डै चार हजार ओटा यान्त्रिक बीज गणितीय फर्मूलाहरूका आधारमा सम्पूर्ण वैदिक र लौकिक संस्कृत वाङ्मयमा प्रयोग भएका संस्कृत भाषाका शब्द र वाक्यमा लुकेका नियमहरूलाई नफुत्किने गरी परिभाषित गरे । पाणिनिले विश्वभरको अद्वितीय र उदेक लाग्दो वैज्ञानिक वर्णनात्मक व्याकरणका रूपमा प्रस्तुत गरेको संस्कृत व्याकरण कम्प्युटरलाई सिकाउन पनि एकदम सजिलो भएको कुरो कम्प्युटरका विशेषज्ञहरूले पनि स्वीकार गरेका छन् । नोम चोम्स्कीको गुरु कुलमा उनलाई पछ्याउने विश्वभरमा छरिएका असङ्ख्य भाषा वैज्ञानिकहरूले र चोम्स्की आफैले पनि अहिले सम्म विश्वको कुनै दोस्रो भाषाको व्याकरण पाणिनिको अष्टाध्यायी जस्तो पूर्ण र व्यवस्थित बनाउन सकेका छैनन् । पाणिनिको संस्कृत व्याकरण विश्वभरका भाषा वैज्ञानिकहरूको पूजनीय आदर्श प्रतिमा हो ।

संस्कृत व्याकरणका सिद्धान्त प्रयोग गरेर नेपाली भाषाको व्याकरण लेख्ने श्रेय अहिले सम्म दुई जनालाई थियो । वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्याल र जयपृथ्वी बहादुर सिंह दुवै जनाको व्याकरणको नाम 'प्राकृत व्याकरण' देखिन्छ । वीरेन्द्रकेसरीको

व्याकरणमा दुई तीन ओटा परस्पर पूरक रूपमा अपूर्ण पाण्डुलिपिहरू जयराज आचार्य र प्रेरणा खरेलले फेला पारेका छन् । डा. ईश्वर बरालले पहलमान सिंह स्वारसित वीरेन्द्रकेसरीका व्याकरणको तेस्रो पाण्डुलिपि किनेको सूचना सम्म पाइएको छ, तर अहिले सम्म डा. बरालको पुस्तकालयबाट त्यो पाण्डुलिपि कसैले पनि उद्धार गरेर सार्वजनिक गर्न सकेको छैन । जयपृथ्वी बहादुर सिंहको 'प्राकृत व्याकरण' १९६९ सालमा प्रकाशित भएको भए पनि त्यो किताबले स्तर र आयाममा वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्यालका भेटिएका दुई ओटै पाण्डुलिपिको बराबरी गर्न सक्तैन । तुलना गर्दा के कुरो अड्कल गर्न सकिन्छ भने, जयपृथ्वी बहादुर सिंह चाहिँ वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्यालका चेला रहेछन् । संस्कृत व्याकरण (विशेष गरी प्रातिशाख्य) का आधारमा नेपालीमा लेखिएको एउटा अर्को अद्वितीय उल्लेखनीय कृति शिवराज आचार्यले लेखेका छन् ।

नेपाली भाषा र व्याकरणका फाँटमा लाग्ने संस्कृत व्याकरणका अचिपल्टा विद्यार्थीहरू असङ्ख्य छन् । पाणिनिको जस्तो वैज्ञानिक व्याकरण पनि बुझेर भन्दा घोकेर परीक्षा पास गर्नेहरू खालि पाणिनिका अन्ध भक्त र अन्ध विश्वासी मात्र हुन सक्ता रहेछन् । पाणिनि, पतञ्जलि र भर्तृहरि जस्ता व्याकरणकारहरूका व्याकरणमा अन्तर्निहित भाषा विज्ञान बुझेर नेपाली भाषामा त्यसको उपयोग गर्न सके, नेपाली भाषा र व्याकरणका अनुसन्धानमा त्यस ज्ञानले अद्वितीय योगदान गर्न सक्थ्यो ।

डा. मति प्रसाद ढकालमा नेपाली भाषाको अनुसन्धानका क्षेत्रमा त्यो खाल्डो पुर्तल गर्न सक्ने क्षमता देखिन्छ । डा. ढकालको पिपेचडीको अनुसन्धानको विषय संस्कृत भाषाको सन्धि नियममा हो । आफ्नो शोध ग्रन्थमा उनले संस्कृत वाक्यमा नजिक नजिक आउने दुइटै शब्दका वर्णका विचको वर्ण परिवर्तन (अर्थात् बाह्य सन्धि) का नियम मात्र नसमेटेर एउटै शब्द भित्र नजिक नजिक आउने वर्णहरूको पारस्परिक परिवर्तन (अर्थात् आन्तरिक सन्धि) को अध्ययन पनि समेटेका छन्, जसले गर्दा कृदन्त, तिङन्त, स्त्री प्रत्यय, तद्धितान्त, समस्त शब्द आदि शब्द निर्माणका अनेक प्रकरणहरू भित्र भएका वर्ण परिवर्तन (सन्धि) को रौचिरा विवेचन गरेका छन् ।

डा. ढकालको यस अनुसन्धान ग्रन्थमा जम्मा दुइटै खण्ड छन् । दुइटै खण्ड गरी जम्मा १२ ओटा प्रकरणहरू छन् । मोटामोटी रूपमा दोस्रो खण्डमा बाह्य सन्धिसँग सम्बन्धित अध्यायहरू धेरै परेका छन् भने पहिलो खण्डमा आन्तरिक सन्धिसँग सम्बन्धित अध्यायहरू बढी समेटिएका छन् । पहिलो अध्यायमा नेपाली भाषाका कृदन्त शब्दमा धातुको स्वरमा हुने परिवर्तनमा के के नियम पाइन्छन्, पाणिनीय संस्कृत व्याकरणका आधारमा निरपेक्ष ढङ्गले त्यसको लेखाजोखा गरिएको छ । यसरी संस्कृत भाषा वैज्ञानिक आधारमा नेपालीमा कृदन्त शब्दको निर्माण पद्धतिको व्याख्या डा. ढकालले भन्दा अगाडि कसैले पनि गरेको छैन ।

दोस्रो अध्यायमा नेपाली भाषामा प्रयोग हुने संस्कृत तद्धितान्त शब्दमा पहिलो र अन्तिम स्वरको परिवर्तनमा के कस्तो नियम छ, त्यसको लेखाजोखा छ

भने तेस्रो अध्यायमा नेपाली भाषामा प्रचलित संस्कृत समस्त शब्दमा नेपालीमा प्रचलित संस्कृत समस्त शब्दको निर्माण प्रक्रियाको वर्णन छ । चौथो अध्यायमा नेपाली तद्भव शब्दमा स्वरहरूको परिवर्तन र स्वरको अनुनासिकता जनाउने चन्द्र बिन्दुको मीमांसा गरिएको छ । पाँचौं अध्यायमा केही नेपाली शब्दहरूको निर्वचन वा व्युत्पत्ति बारे समीक्षा गरिएको छ अनि छैटौं अध्यायमा नेपालीमा प्रचलित अपाणिनीय (अशुद्ध) तथाकथित संस्कृत शब्दहरूको शुद्ध रूप के हुनु पर्ने भन्ने निर्णय गरिएको छ ।

दोस्रो खण्डको सातौं अध्यायमा संस्कृत होइन, नेपाली भाषाको सन्धिको लेखाजोखा गरिएको छ भने आठौं अध्यायमा संस्कृत सन्धिका तुलनामा नेपाली सन्धिका विशेषताहरू ठम्याइएको छ । नवौं अध्याय नेपाली भाषाका सन्धि विग्रह वा सन्धि विच्छेदमा केन्द्रित छ । दसौं अध्यायमा वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा सन्धिका विषयमा बनेका सिद्धान्तहरूको परिचय छ । एघारौं अध्यायमा संस्कृत र नेपाली सन्धिको अध्ययन परम्पराको बेलिबिस्तार लगाइएको छ । बारौं अध्यायमा पाणिनीय व्याकरणमा लोप, आगम र वर्ण विकारको रूपमा भएका सन्धिका नियमहरूको परिचय छ ।

यसरी संस्कृत व्याकरणमा भएको भाषा विज्ञानलाई आधार मानेर नेपाली भाषामा प्रयोग हुने शब्दहरूको निर्माण प्रक्रियाको विश्लेषण र परिचय दिइएको यस पुस्तकले नेपाली भाषा विज्ञानका फाँटमा अद्वितीय कीर्तिमान राख्न सकेको छ । खालि पाणिनीय व्याकरणका पारिभाषिक शब्दलाई पचाउने तागत चाहिँ नेपाली भाषाका निकै पाठकहरूमा नपुग्ला र पाणिनीय व्याकरणका पारिभाषिक शब्दावलीसँग परिचित नभएका पाठकलाई पाणिनीय व्याकरणका पारिभाषिक शब्दावली प्रयोगै नगरी, नेपाली भाषामा प्रचलित संस्कृत शब्दको निर्माण प्रक्रिया वा व्युत्पत्ति सिकाउने धेरै अष्ठचारो बाटो खोज्न सकिएला कि भनेर म संस्कृत व्याकरणका विद्वान् र प्रतिभाशाली लेखकलाई प्रेरित गर्न चाहन्छु ।

२०६९ असार १४

साँचल मार्ग, सानेपा
ललितपुर ।

लेखकीय

गरिमा, नेपाली, मिमिरे, निशान्त र मृगतृष्णा नामक राष्ट्रिय पत्रिकाहरूमा २०५७ देखि २०६८ सम्म पूर्वप्रकाशित ११ लेखहरू र समस्त शब्दसँग सम्बद्ध एउटा अप्रकाशित लेखलाई समावेश गरी यस पुस्तकको सम्पादन गरिएको हो । दुई खण्डमा विभक्त यस पुस्तकको पहिलो खण्डका प्रारम्भिक तीन लेखहरू विशेषतः तत्सम (संस्कृत) कृदन्त, तद्धितान्त र समस्त शब्दको निर्माणप्रक्रियासँग सम्बद्ध छन् । नेपाली शब्दनिर्माणप्रक्रिया बुझ्न तद्भव शब्दमा हुने परिवर्तन र नेपाली शब्दको ऐतिहासिक विकासक्रमसँग पनि परिचित हुनुपर्ने आवश्यकतातर्फ यसका चौथो र पाँचौं लेखले ध्यानाकर्षण गराएका छन् भने छैटौं लेखले संस्कृत शब्दलाई नेपालीमा प्रयोग गर्दा विशेष सावधानी अपनाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

दोस्रो खण्डका सन्धिसँग सम्बद्ध छ लेखहरूमध्येको पहिलो लेख 'नेपालीमा सन्धि भन्नु नै संस्कृत सन्धि हो, नेपालीमा मौलिक सन्धि छैन' भन्ने अनुभवी अग्रज गुरुहरूको निष्कर्षात्मक बनाइले जिज्ञासा जगाएपछि खोजिएको प्रारम्भिक प्रयास हो र त्यसपछिका सन्धिसँग सम्बद्ध पाँच लेखहरू सन्धिको तिर्खा मेटाउने क्रमिक यात्रामा तयार गरिएका हुन् ।

त्रिविमा नेपाली पढाउँदा मौलिक नेपाली सन्धिको अभाव खट्टकिएका बेला प्रा.डा.माधवप्रसाद पोखरेल गुरुको भर्खरै बजारमा आएको 'ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि-परिचय' (२०५७) पुस्तकको सन्धिशीर्षकमा रहेको अन्तिम निष्कर्षले मलाई संस्कृत र नेपाली सन्धिको अध्ययनमा हुटहुटी नजगाएको भए, यस सङ्ग्रहका लेखहरू तयार हुनसक्ने थिएनन् र सन्धिसँग सम्बद्ध पिएचडी अध्ययनको रुचि पनि ममा जाग्नसक्ने थिएन । साथै प्रेरणादायी गहनतम भूमिका लेखिदिएर प्रकाशकको अन्वेषणमा उहाँले नै तत्परता नदेखाइदिएको भए तत्काल यस कृतिलाई प्रकाशमा ल्याउन सम्भव पनि थिएन । त्यसैले आफ्ना चेलालाई पारिवारिक स्नेह प्रदान गरी सदैव जागरूक बनाइरहनुहुने प्रातःस्मरणीय गुरुवर प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेलप्रति हृदयतः कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । साथै यस पुस्तकलाई यथासमयमै प्रकाशमा ल्याइदिने भुँडीपुराण प्रकाशनप्रति पनि सधन्यवाद हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

२०६९ असार १९
गुरुपूर्णिमा

डा.मतिप्रसाद ढकाल
सहप्राध्यापक
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

विषय-सूची

पहिलो खण्ड : शब्दनिर्माणप्रक्रिया १-५१

१. नेपाली कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तन	१
२. तत्सम नेपाली तद्धितान्त प्रातिपदिकमा आदि र अन्त्य स्वरको परिवर्तन	९
३. नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका प्रमुख समस्त शब्दहरूको निर्माणप्रक्रिया	१४
४. तद्भव नेपाली शब्दमा परिवर्तित स्वर र चन्द्रविन्दुको स्थिति	३०
५. केही नेपाली शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा	३६
६. नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका अनुपयुक्त शब्दहरू	४२

दोस्रो खण्ड : सन्धि ५२-१००

७. नेपाली सन्धिको परिचय	५२
८. नेपाली सन्धिका प्रमुख विशेषताहरू	६४
९. नेपाली व्याकरणमा सन्धिविच्छेदका आधारहरू	६९
१०. वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा सन्धिको अध्ययन	७२
११. संस्कृत र नेपाली सन्धिको अध्ययन परम्परा	७७
१२. पाणिनीय व्याकरणमा लोप, आगम र वर्णविकार सन्धिको अध्ययन	९०
सन्दर्भ कृतिसूची	९९

पहिलो खण्ड : शब्दनिर्माणप्रक्रिया

अध्याय - एक

नेपाली कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तन

१. विषयप्रवेश

समासप्रक्रिया र तद्धितप्रक्रियाभै कृत्प्रक्रिया पनि शब्दनिर्माणको प्रमुख पद्धति मानिन्छ । संस्कृतमा तिप्, तस्, भि आदि क्रियाको रूपनिर्माणमा प्रयोग गरिने अठारओटा तिङ्प्रत्ययहरूबाहेकका धातुदेखि विधान गरिने अन्य सबै प्रत्ययहरूलाई कृत्प्रत्यय स्वीकारिएको छ (कृदतिङ्, अष्टाध्यायी/अ. ३।१।९३) । संस्कृतमा भै नेपालीमा पनि कृत्प्रत्यय लगाई निर्माण गरिएका शब्दहरूलाई कृदन्त शब्द भनिन्छ । कृदन्त शब्दमा प्रकृति अर्थात् आधारतत्त्वका रूपमा सधैं धातुमात्र आउँछ, प्रातिपदिक आउँदैन भने आधेयतत्त्वका रूपमा सधैं कृत्प्रत्ययको मात्र उपस्थिति रहन्छ ।

कृदन्त शब्दको निर्माणप्रक्रियामा धातुसँग प्रत्ययको योग हुँदा कहीं धातुमा रहेका स्वरवर्णको परिवर्तन हुन्छ, कहीं धातुमा रहेका व्यञ्जनवर्णको परिवर्तन हुन्छ, कहीं प्रत्ययमा रहेका व्यञ्जनवर्णको परिवर्तन हुन्छ, कहीं नयाँ वर्णको उपस्थिति (आगम) हुन्छ, कहीं धातु वा प्रत्ययमा रहेका वर्णहरूको अनुपस्थिति (लोप) हुन्छ, कहीं कुनै किसिमको परिवर्तन नै नभएको पनि पाइन्छ । नेपाली कृदन्तमा लोप एवम् आगमका तुलनामा वर्णपरिवर्तन र त्यसमा पनि धातुमा रहेका स्वरवर्णको परिवर्तन बढी मात्रामा हुने गर्दछ । यस्तो परिवर्तन कहीं नियमित र कहीं अनियमितरूपमा भएको देखिन्छ ।

नेपाली कृदन्त शब्दहरूलाई धातुका स्वरका अनियमित परिवर्तन र नियमित परिवर्तनका आधारमा मूलतः अतत्सम कृदन्त र तत्सम कृदन्त गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । तत्समभन्दा भिन्न कृदन्त शब्दलाई अतत्सम कृदन्त भनिन्छ भने संस्कृतका कृत्प्रत्ययहरू लागी बनेका र नेपालीमा प्रयुक्त नेपाली कृदन्त शब्दलाई तत्सम कृदन्त भनिन्छ । प्रस्तुत आलेखमा तत्सम तथा अतत्सम नेपाली कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तन केकसरी हुन्छ ? भन्ने बारेमा सङ्क्षेपमा चर्चा गरिन्छ ।

२. अतत्सम नेपाली कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तन

तत्सम नेपाली कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तन नियमित र व्यवस्थितरूपमा भएको पाइन्छ भने अतत्सम नेपाली कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको अनियमितरूपमा परिवर्तन भएको देखिन्छ । अतत्सम नेपाली कृदन्त शब्दको निर्माण गर्दा मुख्यतया धातुका आकार र उकारको परिवर्तन भएको पाइन्छ ।

२.१ धातुका आकारको परिवर्तन

नेपालीमा आदिमा र अन्तमा आकार हुने अतत्सम धातुहरूको सङ्ख्या अत्यन्त कम छ । आकार आदिमा हुने आउ र आँट तथा आकार अन्तमा हुने जा र खा धातुदेखि आइ प्रत्ययको योग हुँदा आकारको अकारमा परिवर्तन (इस्व) हुन्छ । जस्तै : आउ+आइ =अवाइ, आँट+आइ =अँटाइ, जा+आइ =जवाइ, खा+आइ =खवाइ ।

नेपालीमा आदि र अन्त्यमा व्यञ्जनवर्ण भएका र मध्यमा आकार भएका एकाक्षरी धातुका आकारको अकारमा परिवर्तन (इस्व) भएका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । अतत्सम नेपाली कृदन्त शब्दनिर्माणमा धातुका मध्य आकारको परिवर्तनका प्रमुख नियम र अपवादहरू निम्नानुसार छन् :

(१) स्वरवर्ण आदिमा हुने अनेकाक्षरी कृतप्रत्यय पर भएमा धातुका आकारको इस्व हुन्छ, जस्तै :

ढाक् + अनी = ढकनी	छान् + ओट = छनोट
हान् + आइ = हनाइ	हान् + अक्कड = हनक्कड
तान् + आउ = तनाउ	माग् + अन्ते = मगन्ते
हार + आउनी = हराउनी	हाँस् + आलु = हँसालु
चाल् + आन = चलान	खाँद् + इलो = खँदिलो
चाल् + आनी = चलानी	गाउ + ऐया = गवैया
पाक् + उवा = पक्वा	आदि ।

(२) स्वरवर्ण आदिमा हुने अनेकाक्षरी कृतप्रत्यय यदि भिन्नाभिन्नै स्वरवर्णले युक्त छैन भने धातुका आकारको अकार (इस्व) हुँदैन, जस्तै : लाग्+अत =लागत, राख्+अन = राखन आदि ।

(३) भिन्नाभिन्नै स्वरवर्णले युक्त भए पनि इन्जेल, उन्जेल र एर कृतप्रत्ययको योगमा धातुका आकारको अकार (इस्व) हुँदैन, जस्तै : काट्+इन्जेल =काटिन्जेल, बाँच्+उन्जेल =बाँचुन्जेल, माग्+एर =मागेर आदि ।

(४) धातुका अन्तिम व्यञ्जनवर्णको द्वित्व भएको छ भने एकाक्षरी कृतप्रत्यय पर भएमा पनि धातुका आकारको अकार (इस्व) हुन्छ, जस्तै : छान्+ई =छन्नी, काट्+ई =कट्टी, पाक्+ऊ =पक्कू, काट्+ऊ =कट्टू । थाम्+ई =थामी, माग्+अ =माग, चाल्+आ =चाला, हाँस्+ओ =हाँसो आदि उदाहरणहरूमा व्यञ्जनवर्णको द्वित्व नभएको हुँदा एकाक्षरी प्रत्ययको योगमा धातुका आकारको परिवर्तन हुन नसकेको हो ।

यस प्रकार स्वरवर्ण आदिमा हुने प्रायः भिन्नाभिन्नै दुई वा दुईभन्दा बढी स्वरवर्णले युक्त भएका कृतप्रत्ययको योगमा र व्यञ्जनवर्णको द्वित्व भएको अवस्थामा एकाक्षरी कृतप्रत्ययको योग हुँदा धातुका अकारको आकारमा परिवर्तन (इस्व) भएको देखिन्छ ।

२.२ धातुका उकारको परिवर्तन

नेपालीमा आदिमा र मध्यमा उकार हुने अतत्सम धातुहरू पाइए पनि कृतप्रत्ययको योग हुँदा आदि र मध्य उकारको परिवर्तन भएको पाइँदैन, अन्त्य उकारान्त केही धातुका उकारको मात्र परिवर्तन भएको भेटिन्छ । पूज्+आरी = पुजारीमा पूज् धातु तत्सम भएको हुँदा त्यसको इस्व उकारमा परिवर्तन भएको हो । अतत्सम नेपाली कृदन्त शब्दनिर्माणमा धातुका अन्त्य उकारको परिवर्तनका प्रमुख नियम र अपवादहरू निम्नलिखित छन् :

- (५) ई र एर कृतप्रत्यय पर भएमा उकारान्त एकाक्षरी धातुका अन्त्य उकारको ओकार (गुण) हुन्छ, जस्तै : फु+ई =फोई, रु+एर =रोएर, धु+ई = धोई आदि ।
- (६) ई र एर प्रत्ययको योगमा उकारान्त एकाक्षरी 'हु' धातुका स्थानमा 'भ' आदेश हुने हुँदा धातुका उकारको ओकार हुँदैन, जस्तै : हु+ई =भई, -हु+एर = भएर ।
- (७) अत, आइ, अन्ती र ऐया प्रत्ययको योगमा उकारान्त अनेकाक्षरी धातुका उकारका स्थानमा वकार हुन्छ, जस्तै : आउ+अत > आव्+अत =आवत, लाउ+आइ > लाव्+आइ > लव्+आइ =लवाइ, धाउ+अन्ती > धाव्+अन्ती =धावन्ती, गाउ+ऐया > गाव्+ऐया =गवैया आदि । यहाँ उदाहृत 'धावन्ती' शब्दमा आकार परिवर्तनको उपर्युक्त नियम (१) अनुसार इस्व भएर धवन्ती हुनुपर्ने थियो, परन्तु नेपालीमा प्रयुक्त धाउ धातु संस्कृतको धाव् धातुबाट विकसित तद्भव धातु हो र अन्ती प्रत्ययको योग हुँदा धाउ धातुले मूल प्रकृतिको ग्रहण गरी धाव् भएकाले नेपालीमा त्यसको इस्व हुन नसकेको हो । आइ प्रत्ययको योगमा इस्व हुने आउ धातुबाट पनि अत प्रत्ययको योग हुँदा अवत नभएर आवत हुन पुगेको हो ।
- (८) अक्कड प्रत्ययको योगमा उकारान्त अनेकाक्षरी पिउ धातुका उकारका स्थानमा वकार आदेश नभई यकार आदेश हुन्छ, जस्तै : पिउ+अक्कड = पियक्कड ।

यस प्रकार उकारान्त धातुका उकारको एकाक्षरी धातुमा ओकारका रूपमा र अनेकाक्षरी धातुमा वकार तथा यकारका रूपमा परिवर्तन हुन पुगेको पाइन्छ ।

संस्कृतमा स्वरवर्ण आदिमा हुने प्रत्यय पर भएमा इवर्ण र उवर्ण अन्तमा हुने धातुका इकारका स्थानमा इयङ् (इय्) र उकारका स्थानमा उवङ् (उव्) आदेश हुन्छ (अष्टाध्यायी/अ. ६।४।७७) । नेपाली अतत्सम आइ कृतप्रत्यय पर भएमा केही धातुमा यस प्रकारको प्रवृत्ति भेटिन्छ, जस्तै : दि+आइ > द् इय्+आइ =दियाइ, लि+आइ > ल् इय्+आइ =लियाइ, धु+आइ > ध् उव्+आइ =धुवाइ, रु+आइ > र् उव्+आइ =रुवाइ आदि । उपर्युक्त दियाइ, धुवाइ आदि प्रयोगमा य् वा व् को मात्र आगम स्वीकार्नुभन्दा इय् र उव् आदेश भएको ठान्नु उपयुक्त देखिन्छ । जा+अत > जा व्+अत =जावत मा भने व् आगम भएको हो ।

अतत्सम नेपाली कृतप्रत्ययको योग हुँदा धातुका आकारको, इकारको र उकारको परिवर्तन तथा वकारको आगममात्र होइन कहीं उकारको लोप, कहीं आउको लोप र कहीं लकारको लोपसमेत भएको पाइन्छ, जस्तै : चुहु+आवट> चुह्+आवट = चुहावट, चुहु+एत्रो> चुह्+एत्रो = चुहेत्रो, तुहु+एत्रो> तुह्+एत्रो = तुहेत्रो, कुहु+एत्रो> कुह्+एत्रो = कुहेत्रो, गाउ+एर> गा+एर = गाएर, थन्क्याउ+इ> थन्क्या+इ = थन्क्याइ, आउ+इ> आ+इ = आइ, विसाउ+औना> विस् +औना = विसौना, ओर्ल+आलो> ओर् +आलो = ओरालो, उक्ल+आलो> उक्+आलो = उकालो ।

३. तत्सम नेपाली कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तन

नेपालीमा प्रयुक्त तत्सम कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तन संस्कृतमा नियमित र व्यवस्थितरूपमा भए पनि त्यसको सरलीकृत चर्चा नेपालीमा हालसम्म भएको पाइँदैन । त्यसैले संस्कृतको पृष्ठभूमि नभएका शिक्षकहरू तत्सम नेपाली कृदन्त शब्दनिर्माणको शिक्षण गर्दा धातुका स्वरको परिवर्तन केकसरी हुन पुग्यो र तत्सम धातुको स्वरूप के हो ? भन्ने बारेमा अन्योलमा पर्न सक्छन् । त्यस्तै विद्यार्थीहरूले पनि तत्सम नेपाली कृदन्त शब्दको प्रकृति र प्रत्यय छुट्याउँदा निकै गल्तीहरू गर्न सक्छन् । यहाँ त्यसको प्रारम्भिक समाधानका उपायहरूको चर्चा गरिन्छ ।

संस्कृतमा कृतप्रत्ययको योग हुँदा धातुको अन्त्यमा र उपधामा रहेका स्वरवर्णको परिवर्तन गर्ने नियम र अपवादहरूको व्यवस्थितरूपमा अध्ययन विश्लेषण भएको छ । त्यसमध्ये निम्नलिखित ६ सूत्रका नियम र अपवादहरू नेपालीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दको निर्माणमा अति उपयोगी ठहरिन्छन् :

(१) अचो ङिति (अ. अ२।११५)

यो सूत्रले ञकार र णकारको इत्संज्ञालोप हुने प्रत्यय पर भएमा स्वरवर्ण अन्त्यमा हुने अङ्ग (धातु वा प्रातिपदिक) को वृद्धि (इ ऐ, उ औ, ऋ आर्) गर्दछ, जस्तै :

(क) कृ+अण्> कृ+अ> क् आर्+अ = कार

(ख) कृ+ण्यत्> कृ+य> क् आर्+य = कार्य ।

(२) अत उपधायाः (अ. अ२।११६)

यो सूत्रले ञकार र णकारको इत्संज्ञालोप हुने प्रत्यय पर भएमा धातुको उपधा (अन्तिमभन्दा अधिल्लो वर्ण) मा रहेका अकारका ठाउँमा वृद्धि (आकार) गर्दछ, जस्तै :

(क) रम्+घञ्> रम्+अ> राम्+अ = राम

(ख) पठ्+ण्वल्> पठ्+वु> पठ्+अक> पाठ्+अक = पाठक ।

(३) सार्वधातुकार्धधातुकयोः (अ. ७.३.८३)

यो सूत्रले सार्वधातुसंज्ञक तिप्, तस्, भि आदि अठार तिङ्प्रत्यय र शकारको इत्संज्ञालोप हुने शप् (अ) आदि प्रत्यय अथवा यी दुवै प्रकारका प्रत्ययदेखि बाहेकका आर्धधातुकसंज्ञक अन्य प्रत्यय पर भएमा धातुको अन्त्यमा रहेका इकार, उकार र ऋकारका ठाउँमा क्रमशः ए, ओ र अर् गुण गर्दछ, जस्तै :

(क) नी+तृच् > नी+तृ > नै+तृ > नेतृ =नेता

(ख) श्रु+ल्युट् > श्रु+यु > श्रु+अन > श्रो+अन > श्रु अव्+अन > श्रवन =श्रवण

(ग) कृ+तृच् > कृ+तृ > क् अर्+तृ > कर्तृ =कर्ता ।

(४) पुगन्तलघूपधस्य च (अ. ७.३.८६)

यो सूत्रले धातुदेखि विधान गरिने सार्वधातुकसंज्ञक र आर्धधातुकसंज्ञक प्रत्ययहरू पर भएमा पुक् (प) प्रत्ययान्त र उपधामा इस्व हुने अङ्ग (धातु) को गुण (ए, ओ, अर्) गर्दछ, जस्तै :

(क) लिख्+अनीयर् > लिख्+अनीय > लेख्+अनीय =लेखनीय

(ख) चुर्+अच् > चुर्+अ > चोर्+अ =चोर

(ग) दृश्+ण्वल् > दृश्+वु > दृश्+अक > द् अर् श्+अक =दर्शक ।

(५) विकडति च (अ. १.१.१५)

यो सूत्रले ककार, गकार र ङकारको इत्संज्ञालोप हुने प्रत्यय पछाडि भएमा इ, उ, ऋ अन्त्यमा हुने धातुको गुण र वृद्धि हुँदैन । अर्थात् यो सूत्र उपर्युक्त सूत्र (१) र (३) का नियमको अपवाद हो । जस्तै :

क्षी+क्त > क्षी+त > क्षीत =क्षीण,

श्रु+क्तिन् > श्रु+ति =श्रुति,

दृश्+क्यप् > दृश्+य =दृश्य ।

(६) एचोऽयवायावः (अ. ६.१.७८)

यो सूत्रले स्वरवर्ण पछाडि भएमा प्रकृतिको अन्तमा रहेका ए, ओ, ऐ, औ-का ठाउँमा क्रमशः अय्, अव्, आय्, आव् आदेश गर्दछ, जस्तै :

(क) क्षि+अच् > क्षि+अ > क्षे+अ > क्ष् अय्+अ =क्षय

(ख) नु+अप् > नु+अ > नो+अ > न् अव्+अ =नव

(ग) नी+ण्वल् > नी+वु > नी+अक > नै+अक > न् आय्+अक =नायक

(घ) भू+ण्वल् > भू+वु > भू+अक > भौ+अक > भ् आव्+अक =भावक ।

उपर्युक्त सूत्र (१) र (२) वृद्धिनियमसँग, सूत्र (३) र (४) गुणनियमसँग सूत्र (५) पहिलो गुणनियमसँग तथा पहिलो वृद्धिनियमको अपवादसँग तथा वृद्धिनियमबाट परिवर्तित धातुका स्वरको पुनः परिवर्तनसँग सम्बद्ध छन् । उपर्युक्त वृद्धिनियमले अपेक्षा गरेका तत्सम कृत्प्रत्ययहरूमध्ये नेपालीमा विशेषतः घञ्, ण्वल्, णिनि र ण्यत् गरी चार प्रत्ययहरू प्रयुक्त छन् । मृज् धातु (मृज्+घञ् =मार्ग) लाई छाडेर अन्य जुन धातुको उपधामा इस्व इ, उ, ऋ वर्ण छ, त्यसको वृद्धि हुँदैन किन्तु अपवादका रूपमा गुण हुन्छ, जस्तै : लिख्+घञ् =लेख,

युज्+णिनि =योगी, दृश्+ण्वुल् =दर्शक । धातुको उपधामा दीर्घ ई, ऊ, ऋ वर्ण छन् भने उपर्युक्त सूत्र (४) को नियम प्रवृत्त नहुने हुँदा त्यस्तो स्वरवर्णको परिवर्तन हुँदैन, जस्तै : दीप्+अच् =दीप, सूद्+ल्युट् =सूदन । उपर्युक्त सूत्र (५) ले अपेक्षा गरेका प्रत्ययहरूमध्ये विशेषतः अङ्, क्त, क्तिन् र क्यप् प्रत्ययहरूको प्रयोग नेपालीमा भएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त सूत्रका नियम र अपवादका आधारमा धातुका स्वरको परिवर्तन भएका नेपालीमा प्रयुक्त तत्सम कृदन्त शब्दहरूको मुख्य विवरण निम्नानुसार छ :

सूत्र (१) को नियम लागेका तत्सम कृदन्त शब्दहरू

प्र+सृ+ण्वुल् =प्रसारक	हृ+घञ् =हार
धृ+ण्वुल् =धारक	कृ+ण्यत् =कार्य
स्मृ+ण्वुल् =स्मारक	हृ+ण्यत् =हार्य
कृ+ण्वुल् =कारक	धृ+ण्यत् =धार्य
वि+दृ+ण्वुल् =विदारक	अव+तृ+घञ् =अवतार
कृ+घञ् =कार, उपकार	आदि ।

सूत्र (१) र (६) को नियम लागेका तत्सम कृदन्त शब्दहरू

चि+घञ् > चि+अ > चै+अ > च् आय्+अ =चाय
नी+ण्वुल् > नी+वु > नी+अक > नै+अक > न् आय्+अक =नायक
भू+घञ् > भू+अ > भौ+अ > भ् आव्+अ =भाव
प्र+स्तु+घञ् > प्रस्तु+अ > प्रस्तौ+अ > प्रस्त् आव्+अ =प्रस्ताव
श्रु+ण्वुल् > श्रु+वु > श्रु+अक > श्रौ+अक > श्र् आव्+अक =श्रावक
पू+ण्वुल् > पू+वु > पू+अक > पौ+अक > प् आव्+अक =पावक आदि ।

सूत्र (२) को नियम लागेका तत्सम कृदन्त शब्दहरू

पठ्+घञ् =पाठ	नश्+ण्वुल् =नाशक
नश्+घञ् =नाश	पठ्+ण्वुल् =पाठक
पच्+घञ् =पाक	चल्+ण्वुल् =चालक
तप्+घञ् =ताप	वह्+ण्वुल् =वाहक
लभ्+घञ् =लाभ	प्र+चर्+ण्वुल् =प्रचारक
ग्रह्+घञ् =ग्राह	त्यज्+णिनि =त्यागी
भज्+घञ् =भाग	हन्+णिनि =घाती
त्यज्+घञ् =त्याग	वद्+णिनि =वादी
रञ्ज्+घञ् =राग	प्रति+गम्+णिनि =प्रतिगामी
कम्+घञ् =काम	पठ्+ण्यत् =पाठ्य
यज्+घञ् =याग	पच्+ण्यत् =पाच्य
वम्+घञ् =वाम	हस्+ण्यत् =हास्य
ग्रह्+ण्वुल् =ग्राहक	वच्+ण्यत् =वाच्य/वाक्य
वद्+ण्वुल् =वादक	त्यज्+ण्यत् =त्याज्य

सूत्र (३) को नियम लागेका तत्सम कृदन्त शब्दहरू

मृ+ल्युट् =मरण	श्रु+तव्यत् =श्रोतव्य
स्मृ+ल्युट् =स्मरण	कृ+तव्यत् =कर्तव्य
हृ+ल्युट् =हरण	जि+यत् =जेय
स्मृ+अनीयर् =स्मरणीय	क्री+तव्यत् =क्रेतव्य
आ+ट्+अनीयर् =आदरणीय	क्री+तृच् =क्रेता
जागृ+ऊक =जागरूक	आदि ।

सूत्र (३) र (६) को नियम लागेका तत्सम कृदन्त शब्दहरू

क्षि+अच् =क्षय	पू+ल्युट् =पवन
जि+अच् =जय	श्रु+ल्युट् =श्रवण
नी+अच् =नय	नी+ल्युट् =नयन
रु+अच् =रव	श्रु+अनीयर् =श्रवणीय
शि+ल्युट् =शयन	आदि ।
हु+ल्युट् =हवन	

सूत्र (४) को नियम लागेका तत्सम कृदन्त शब्दहरू

दिक्+अच् =देव	क्षुभ्+घञ् =क्षोभ
दिश्+घञ् =देश	युज्+घञ् =योग
लिप्+घञ् =लेप	क्रुध्+घञ् =क्रोध
लिख्+घञ् =लेख	युज्+ण्वल् =योजक
खिद्+घञ् =खेद	शुष्+ण्वल् =शोषक
उप+दिश्+घञ् =उपदेश	पुष्+ण्वल् =पोषक
लिख्+ण्वल् =लेखक	रुध्+ण्वल् =रोधक
उत्+लिख्+अनीयर् =उल्लेखनीय	भुज्+ल्युट् =भोजन
भिद्+यत् =भेद्य	मुह्+ल्युट् =मोहन
छिद्+यत् =छेद्य	शुच्+अनीयर् =शोचनीय
भिद्+ण्वल् =भेदक	गुप्+अनीयर् =गोपनीय
भुज्+घञ् =भोग	शुभ्+अनीयर् =शोभनीय
कुप्+घञ् =कोप	दुष्+णिनि =दोषी
लुप्+घञ् =लोप	द्रुह्+णिनि =द्रोही
रुज्+घञ् =रोग	युज्+णिनि =योगी
मुह्+घञ् =मोह	बुध्+ण्यत् =बोध्य
दुष्+घञ् =दोष	सृप्+घञ् =सर्प
बुध्+घञ् =बोध	सृज्+घञ् =सर्ग
दृश्+अनीयर् =दर्शनीय	दृश्+ण्वल् =दर्शक
नृत्+ण्वल् =नर्तक	आदि ।

उपर्युक्त सूत्रका नियम र अपवादका अतिरिक्त तत्सम कृदन्त शब्दमा धातुका स्वरको परिवर्तनका लागि केही सहायक नियमहरू पनि संस्कृत व्याकरणमा व्यवस्थित छन्, तीमध्ये नेपाली तत्सम कृदन्त शब्दका लागि उपयोगी केही नियमहरूलाई समष्टिगतरूपमा निम्नानुसार टिपोट गर्न सकिन्छ :

- (१) ककारको इत्संज्ञालोप हुने क्त, क्तिन् र क्यप् प्रत्यय पछाडि भएमा स्था, मा र शास् धातुका आकारको इस्व इकार हुन्छ, जस्तै : स्था+क्त = स्थित, स्था+क्तिन् = स्थिति, मा+क्तिन् = मिति, शास्+क्त = शिष्ट, शास्+क्यप् = शिष्य ।
- (२) यत् प्रत्यय पर भएमा आकारान्त धातुको दीर्घ ईकार हुन्छ (अ. ६।४।६५), जस्तै : दा+यत् > दा+य > दी+य > दे+य = देय, धे+यत् > धा+य > धी+य > धे+य = धेय, पा+यत् > पी+य > पे+य = पेय, गै+यत् > गै+य > गा+य > गी+य > गे+य = गेय, हा+यत् > हा+य > ही+य > हे+य = हेय आदि ।
- (३) क्तिन् प्रत्यय पर भएमा भ्रम्, क्रम्, शस् र कम् धातुका अकारको आकार (दीर्घ) हुन्छ, जस्तै : भ्रम्+क्तिन् > भ्रम्+ति > भ्राम्+ति > भ्रां+ति = भ्रान्ति, क्रम्+क्तिन् > क्रम्+ति > क्राम्+ति > क्रां+ति = क्रान्ति, शम्+क्तिन् > शम्+ति > शाम्+ति > शां+ति = शान्ति, कम्+क्तिन् > कम्+ति > काम्+ति > कां+ति = कान्ति ।
- (४) क्त प्रत्यय पर भएमा ग्रह् र वच् धातुका रकार र वकारका स्थानमा क्रमशः सम्प्रसारणसंज्ञक ऋकार र उकार हुन्छ, जस्तै : ग्रह्+क्त > ग्रह्+त > ग्रह्+इट् > गृहि+त = गृहीत, वच्+क्त > वच्+त > उच्+त = उक्त ।
- (५) शकारको इत्संज्ञालोप हुने प्रत्ययलाई छाडेर अन्य प्रत्ययहरू पर भएमा धातुका ए, ओ, ऐ, औ का स्थानमा आकार आदेश हुन्छ (अ. ६।१।५), जस्तै : ध्यै+त्युट् > ध्यै+यु > ध्या+यु > ध्या+अन = ध्यान, ग्लै+क्तिन् > ग्लै+ति > ग्ला+ति = ग्लानि, गै+क्तिन् > गै+ति > गा+ति (आकारको ईकार, अ. ६।४।६६) = गीति आदि ।
- (६) गुह् र मुह् धातुदेखि क्त प्रत्यय पर भएमा धातुका उकारको दीर्घ हुन्छ भने तव्य र तृच् प्रत्यय पर हुँदा दृश् र सृज् धातुका ऋकारको रकार हुन्छ, जस्तै : गृह्+क्त = गूढ, मुह्+क्त = मूढ, दृश्+तव्यत् = द्रष्टव्य, दृश्+तृच् = द्रष्टा, सृज्+तृच् = स्रष्टा ।

यस प्रकार तत्सम नेपाली कृदन्तमा धातुमा रहेका अ, इ, उ, ऋ वर्णको वृद्धि भएमा क्रमशः आ, ऐ, औ, आर् हुन्छ भने इ, उ, ऋ को गुण भएर क्रमशः ए, ओ, अर् हुन्छ । धातुमा रहेका वा गुण र वृद्धिद्वारा धातुको स्वरमा परिवर्तित ए, ओ, ऐ र औ स्वरवर्णका स्थानमा क्रमशः अय्, अव्, आय् र आव्का रूपमा परिवर्तन हुन्छ । त्यसै गरी विभिन्न परिवेशमा धातुमा रहेका अकारको आकार, आकारको इस्व इकार र दीर्घ ईकार, रकार तथा वकारको क्रमशः ऋकार र उकार, ए, ओ, ऐ, औ का स्थानमा आकार, उकारको दीर्घ ऊकार र ऋकारको रकारका रूपमा समेत परिवर्तन हुन पुगेको पाइन्छ ।

(गरिमा, २०६५, पूर्णाङ्क : ३०८, पृ.१०८-११३)

अध्याय - दुई

तत्सम नेपाली तद्धितान्त प्रातिपदिकमा आदि र अन्त्यस्वरको परिवर्तन

१. विषयप्रवेश

नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट विकसित भएको भाषा हो । नेपाली भाषाको शब्दभण्डारले करिब असी प्रतिशत संस्कृत शब्दहरू तत्सम र तद्भव शब्दका रूपमा भित्र्याएको छ । तद्भव शब्दको संरचनात्मक विकासप्रक्रिया बुझ्न प्राकृत र अपभ्रंश व्याकरणहरूको सहयोग अपेक्षित हुन्छ भने संस्कृत व्याकरणको सहयोग नलिईकन तत्सम शब्दको संरचना बुझ्न सकिँदैन । प्रस्तुत आलेखमा तत्सम नेपाली तद्धितान्त शब्दनिर्माण-प्रक्रियाका सन्दर्भमा प्रातिपदिकको आदि र अन्तमा रहेका स्वरवर्णहरूको परिवर्तन केकसरी हुन्छ ? भन्ने बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

२. प्रातिपदिकमा आद्यस्वरको परिवर्तन

पाणिनीय व्याकरणमा तद्धित शब्दहरूको निर्माण गर्दा प्रातिपदिकका आद्यस्वरको परिवर्तन अर्थात् वृद्धि गर्न निम्नलिखित तीन प्रमुख सूत्रहरू पढिएका छन् :

(१) तद्धितेष्वचामादेः (अ. ७.२।११७)

यो सूत्रले अकारको इत्संज्ञालोप हुने अ, अञ्, यञ्, ठञ् आदि तद्धित प्रत्यय पर भएमा वा णकारको इत्संज्ञा लोप हुने ण, अण्, णस्, छण् आदि तद्धित प्रत्यय पर भएमा प्रकृतिमा रहेका आदिस्वरको वृद्धि अर्थात् अ, इ/ए, उ/ओ र ऋ वर्णका ठाउँमा क्रमशः आ, ऐ, औ र आर् हुन्छ, जस्तै : भरत+अञ् > भरत+अ > भारत+अ = भारत, श्रद्धा+अण् > श्रद्ध+अ > श्राद्ध+अ = श्राद्ध ।

(२) किति च (अ. ७.२।११८)

यो सूत्रले ककारको इत्संज्ञालोप हुने त्यक्, ढक्, ठक्, यक् आदि तद्धित प्रत्यय पर भएमा प्रकृतिमा रहेको आदिस्वरको वृद्धि गर्दछ, जस्तै : व्यवहार+ठक् > व्यवहार+ठ > व्यवहार+इक् > व्यावहार+इक् = व्यावहारिक ।

(३) अनुशतिकादीनां च (अ. ७.३।२०)

यो सूत्रले अकार, णकार र ककारको इत्संज्ञालोप हुने प्रत्यय पर भएमा अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक, सर्वभूमि आदि समस्त शब्दमा रहेका पूर्वोत्तरवर्ती दुवै पदको आदिवृद्धि गर्दछ, जस्तै : सर्वभूमि+अण् > सर्वभूमि+अ > सर्वभूम+अ > सार्वभूम+अ > सार्वभौम+अ = सार्वभौम ।

पाणिनीय व्याकरणमा उपर्युक्त तीन सूत्रले अपेक्षा गरेका अकार, णकार र ककारको इत्संज्ञालोप हुने निम्नलिखित पैतालीसओटा तद्धित प्रत्ययहरू पढिएका छन् : 'अ' को इत्संज्ञालोप हुने प्रत्ययहरू

अ, अञ्, यञ्, व्य, व्यङ्, प्यञ्, जयट्, ढञ्, नञ्, नाञ्, स्नञ्, इञ्, च्फञ्, उकञ्, फिञ्, ढकञ्, खञ्, प्लञ्, वुञ् र आहञ् ।

‘ण’ को इत्संज्ञालोप हुने प्रत्ययहरू

ण, अण्, णस्, ण्य, ण्यत्, टेण्यण्, छण्, ढण्, ट्यण्, ड्यण्, णिनि र समसण् ।

‘क’ को इत्संज्ञालोप हुने प्रत्ययहरू

यक्, ईकक्, ढक्, ढृक्, फक्, ठक्, ऐरक्, ढिनुक्, वुक्, कक् र त्यक् ।

संस्कृत व्याकरणमा आद्यस्वरको परिवर्तन गर्ने आधारका रूपमा ञकार, णकार र ककारको इत्संज्ञालोप हुने गरी पढिएका उपर्युक्त सबै तद्धित प्रत्ययहरू नेपाली भाषामा प्रयुक्त छैनन् । उपर्युक्त प्रत्ययहरूमध्ये नेपालीमा विशेषतः अण्, अञ्, ण, ण्य, त्यक्, ष्यञ्, खञ्, ठञ्, ठञ् र ढञ् प्रत्ययान्त शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी प्रत्ययहरूमध्ये अण्, अञ् र ण प्रत्ययको ‘अ’ मात्र शेष रहन्छ भने ण्य र ष्यञ् प्रत्ययको ‘य’ तथा त्यक् प्रत्ययको ‘त्य’ मात्र बाँकी रहन्छ । ठक् र ठञ् प्रत्ययको ‘ठ’ मात्र बाँकी रहने, ‘ठ’ का ठाउँमा सामान्यतः ‘इक’ आदेश हुने गर्दछ (ठस्येकः, अ.७३।१०) । त्यस्तै खञ् र ढञ् प्रत्ययको ‘ख’ र ‘ढ’ शेष रहने तथा यी दुवैका ठाउँमा क्रमशः ‘ईन’ र ‘एय’ आदेश हुन्छ । यसरी उपर्युक्त दश प्रत्ययहरू नेपालीमा ‘अ, य, त्य, इक, ईन र एय’ प्रत्ययका रूपमा प्रयोगमा आउँछन् । यसै गरी अन्, यत्, ठच्, ख, ढ आदि तद्धित प्रत्ययहरू पनि क्रमशः ‘अ, य, इक, र एय’ का रूपमा नेपालीमा प्रयोगमा आउन सक्ने हुँदा संस्कृत मूल प्रत्ययहरूको स्वरूप ठम्याउन नसक्ने शिक्षकहरूलाई आदिस्वरको कहाँ वृद्धि गर्ने र कहाँ नगर्ने भन्ने द्विविधा पर्न सक्छ । त्यसैले नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका कुनकुन तद्धित प्रत्ययहरूमा ‘ञ, ण, क’ को लोप भएको छ, त्यो पत्ता लगाउनु जरुरी छ । यदि ‘ञ, ण, क’ को लोप भएको प्रत्यय पर छ भने तद्धितान्त प्रातिपदिकमा आदिस्वरको वृद्धि अवश्य हुन्छ अन्यथा हुँदैन भन्ने कुरा बुझ्न र बुझाउन पाणिनिका उपर्युक्त तीन सूत्रका नियम र संस्कृतका मूल तद्धित प्रत्ययको ज्ञान हुनु आवश्यक छ ।

३. प्रातिपदिकमा अन्त्यस्वरको परिवर्तन

पाणिनीय व्याकरणमा तद्धित शब्दहरूको निर्माण गर्दा प्रातिपदिकमा अत्यस्वरको परिवर्तनका लागि मुख्यतः निम्नलिखित तीन सूत्रहरूको उपयोग गरिएको पाइन्छ :

(४) यस्येति च (अ. ६।४।१४८)

यो सूत्रले ईकार वा तद्धित प्रत्यय पर भएमा प्रातिपदिकको अन्तमा रहेका ‘अ, आ, इ, ई’ स्वरवर्णको लोप गर्दछ, जस्तै : मुख+ठक् > मुख+ठ > मुख+इक > मुख+इक > मौख्+इक =मौखिक ।

(५) ओर्गुणः (अ. ६।४।१४६)

यो सूत्रले तद्धित प्रत्यय पर भएमा प्रातिपदिकको अन्तमा रहेका उवर्ण (उ, ऊ) को गुण भएर ‘ओ’ हुन्छ, जस्तै : मनु+अण् > मनु+अ > मनो+अ > मनव्+अ > मानव्+अ =मानव ।

(६) एचोऽयवायावः (अ. ६।१।७८)

यो सूत्रले स्वरवर्ण पर भएमा धातु वा प्रातिपदिकको अन्तमा रहेका 'ए, ओ, ऐ, औ' वर्णका ठाउँमा क्रमशः 'अय्, अव्, आय्, आव्' आदेश गर्दछ, जस्तै :
दनु+अण् > दनु+अ > दनो+अ > दन् अव्+अ > दानव्+अ = दानव ।

यस प्रकार तद्धित प्रत्यय लगाई शब्दनिर्माण गर्दा प्रातिपदिकको अन्तमा रहेका स्वरवर्णहरूमध्ये 'अ, आ, इ, ई' को अनिवार्यरूपमा लोप हुन्छ, 'उ, ऊ' को 'ओ' गुण भएर 'अव्' आदेश हुन्छ । ऋकारान्त 'पितृष्वस्' र मातृष्वस्' प्रातिपदिकका ऋकारको दैकल्पिकरूपमा लोप हुन्छ भने अन्य स्वरवर्णको चाहिँ प्रायः परिवर्तन भएको पाइँदैन ।

४. आद्यन्तस्वरको परिवर्तन भएका प्रमुख उदाहरणहरू

यस अध्ययनमा माथि चर्चा गरिएका संस्कृत व्याकरणका ६ सूत्रहरूको नियमानुसार स्वरवर्णको परिवर्तन भएका प्रतिनिधिमूलक तत्सम नेपाली तद्धितान्त शब्दहरूको विवरणात्मक सूची निम्नानुसार छ :

(क) सूत्र (१) र (४) को नियम लागेका शब्दहरू

पशुपति + अण् = पाशुपत	अधुना + ठञ् = आधुनिक
दिति + ण्य = दैत्य	तत्काल+ठञ् = तात्कालिक
पृथिवी + अञ् = पार्थिव	समय + ठञ् = सामयिक
भरत + अञ् = भारत	दिन + ठञ् = दैनिक
देव + अञ् = दैव	सप्ताह+ठञ् = साप्ताहिक
पुत्र + अञ् = पौत्र	पक्ष + ठञ् = पाक्षिक
कश्यप + अञ् = काश्यप	मास + ठञ् = मासिक
भरद्वाज + अञ् = भारद्वाज	त्रिमास + ठञ् = त्रैमासिक
कुशिक + अञ् = कौशिक	वर्ष + ठञ् = वार्षिक
शिव + अण् = शैव	अध्यात्म+ठञ् = आध्यात्मिक
रवण + अण् = रावण	ग्राम + खञ् = ग्रामीण
मुनि + अण् = मौन	छत्र + ण = छात्र
सम्राज्य + अण् = साम्राज्य	सर्वजन+ठञ् = सार्वजनिक
पुष + अण् = पौष	लोक + ठञ् = लौकिक
श्रवण + अण् = श्रावण	श्रद्धा + अण् = श्राद्ध
विशाखा + अण् = वैशाख	कुशल + अण् = कौशल
कृतिका + अण् = कार्तिक	शक्ति + अण् = शाक्त
मघा + अण् = माघ	कुमार + अण् = कौमार
चित्रा + अण् = चैत्र	मिथिला + अण् = मैथिल
उचित + ष्यञ् = औचित्य	मिथुन + अण् = मैथुन
कुटिल + ष्यञ् = कौटिल्य	गर्ग + यञ् = गार्ग्य
दुर्बल + ष्यञ् = दौर्बल्य	चणक + यञ् = चाणक्य
दूत + ष्यञ् = दौत्य	शूर + ष्यञ् = शौर्य
धीर + ष्यञ् = धैर्य	सुन्दर + ष्यञ् = सौन्दर्य
निपुण + ष्यञ् = नैपुण्य	आदि ।

(ख) सूत्र (२) र (४) को नियम लागेका शब्दहरू

अत्रि + ठक् = आत्रेय
 अग्नि + ठक् = आग्नेय
 मूकण्डु + ठक् = मार्कण्डेय
 वाराणसी + ठक् = वाराणसेय
 गङ्गा + ठक् = गाङ्गेय
 कुन्ति + ठक् = कौन्तेय
 विनता + ठक् = वैनतेय
 राधा + ठक् = राधेय
 अतिथि + ठक् = आतिथेय
 पुरस् + त्यक् = पौरस्त्य
 पश्चात् + त्यक् = पाश्चात्य
 इतिहास + ठक् = ऐतिहासिक
 पुराण + ठक् = पौराणिक
 वसन्त + ठक् = वासन्तिक
 व्यवहार + ठक् = व्यावहारिक
 वेतन + ठक् = वैतनिक
 शब्द + ठक् = शाब्दिक
 अस्ति + ठक् = आस्तिक
 नास्ति + ठक् = नास्तिक
 वेद + ठक् = वैदिक
 मुख + ठक् = मौखिक
 बुद्धि + ठक् = बौद्धिक
 धर्म + ठक् = धार्मिक
 नीति + ठक् = नैतिक
 समाज + ठक् = सामाजिक
 शरीर + ठक् = शारीरिक
 कल्पना + ठक् = काल्पनिक
 तर्क + ठक् = तार्किक
 अलङ्कार + ठक् = आलङ्कारिक
 अङ्ग + ठक् = आङ्गिक
 आत्म + ठक् = आत्मिक
 अधिकार + ठक् = आधिकारिक
 अनुमान + ठक् = आनुमानिक
 अनुवंश + ठक् = आनुवंशिक
 अन्तर + ठक् = आन्तरिक
 अपेक्षा + ठक् = आपेक्षिक
 अभ्यास + ठक् = आभ्यासिक
 अभ्युदय + ठक् = आभ्युदयिक
 अर्थ + ठक् = आर्थिक
 अवधि + ठक् = आवधिक
 इच्छा + ठक् = ऐच्छिक

उद्योग + ठक् = औद्योगिक
 उपचार + ठक् = औपचारिक
 उपदेश + ठक् = औपदेशिक
 उपनिवेश + ठक् = औपनिवेशिक
 उपन्यास + ठक् = औपन्यासिक
 ऊर्ध्वदेह + ठक् = और्ध्वदेहिक
 गृहस्थ + ठक् = गार्हस्थ्यिक
 नाम + ठक् = नामिक
 परस्पर + ठक् = पारस्परिक
 परिभाषा + ठक् = पारिभाषिक
 परिवार + ठक् = पारिवारिक
 परिश्रम + ठक् = पारिश्रमिक
 पुष्ट + ठक् = पौष्टिक
 प्रतिपद + ठक् = प्रातिपदिक
 प्रथम + ठक् = प्राथमिक
 प्रज्ञा + ठक् = प्राज्ञिक
 प्रदेश + ठक् = प्रादेशिक
 प्रमाण + ठक् = प्रामाणिक
 प्रयोग + ठक् = प्रायोगिक
 प्रविधि + ठक् = प्राविधिक
 प्रश्न + ठक् = प्राश्निक
 प्रसङ्ग + ठक् = प्रासङ्गिक
 मङ्गल + ठक् = माङ्गलिक
 मध्यम + ठक् = माध्यमिक
 मूल + ठक् = मौलिक
 मुद्रा + ठक् = मौद्रिक
 यज्ञ + ठक् = याज्ञिक
 यन्त्र + ठक् = यान्त्रिक
 योग + ठक् = यौगिक
 लिङ्ग + ठक् = लैङ्गिक
 विचार + ठक् = वैचारिक
 विज्ञान + ठक् = वैज्ञानिक
 विदेश + ठक् = वैदेशिक
 विधान + ठक् = वैधानिक
 विवाह + ठक् = वैवाहिक
 विषय + ठक् = वैषयिक
 शिक्षा + ठक् = शैक्षिक
 शिक्षण + ठक् = शैक्षणिक
 सङ्केत + ठक् = साङ्केतिक
 सङ्गीत + ठक् = साङ्गीतिक
 सत्त्व + ठक् = सात्त्विक

एकान्त + ठक् = ऐकान्तिक	सापेक्ष + ठक् = सापेक्षिक
इह + ठक् = ऐहिक	समर + ठक् = सामरिक
समुद्र + ठक् = सामुद्रिक	समास + ठक् = सामासिक
समूह + ठक् = सामूहिक	समुदाय + ठक् = सामुदायिक
सम्प्रदाय + ठक् = साम्प्रदायिक	साहित्य + ठक् = साहित्यिक
सर्वकाल + ठक् = सार्वकालिक	सिद्धान्त + ठक् = सैद्धान्तिक ।

(ग) सूत्र (३) र (४) को नियम लागेका शब्दहरू

अधिदेव+ठञ् =आधिदैविक	परलोक+ठञ् =पारलौकिक
अधिभूत+ठञ् =आधिभौतिक	सर्वभूमि+अण्=सार्वभौम ।
इहलोक+ठञ् =ऐहलौकिक	

(घ) सूत्र (१), (५) र (६) नियम लागेका शब्दहरू

कुरु + अञ् = कौरव	रघु + अण् = राघव	लघु + अण् = लाघव
विष्णु + अण् = वैष्णव	यदु + अण् = यादव	शिशु + अण् = शैशव
मनु + अण् = मानव	मधु + अण् = माधव	भरु + अण् = भैरव ।
दनु + अण् = दानव	गुरु + अण् = गौरव	

५. उपसंहार

पाणिनीय व्याकरणमा विभिन्न अर्थमा नेपालीमा प्रयोग हुनसक्ने उपर्युक्त अण् आदि प्रत्ययहरू विधान गर्ने सूत्रहरूको सङ्ख्या धेरै छ, जसको अध्ययन र विश्लेषण यस प्रकारको सङ्क्षिप्त लेखमा सम्भव छैन । त्यसैले यस अध्ययनमा तत्सम नेपाली तद्धितान्त शब्दको रचनाप्रक्रिया अवगत गराउनका लागि सामान्य दिग्दर्शनमात्र प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको हो । यहाँ चर्चा गरिएका संस्कृतका उपर्युक्त दश तद्धित प्रत्ययहरू नेपालीमा प्रयोगमा आउँदा 'अ, य, त्य, इक्, ईन्, एय' गरी ६ प्रत्ययमात्र देखिन पुगेका छन् । प्रयोगावस्थाका 'अ' आदि प्रत्ययलाई 'अण्, अञ्, ण' आदि प्रत्ययका रूपमा पढ्नुको प्रयोजन लौकिक संस्कृतमा आदिवृद्धि गर्नु हो भने वैदिक संस्कृतमा आदि उदात्त, मध्य उदात्त, अन्त उदात्त आदि स्वरनिर्धारणसमेत गर्न हो, किनकि पाणिनिले वैदिक संस्कृत र लौकिक संस्कृत दुवैका लागि उपयोगी हुने किसिमले व्याकरणको निर्माण गरेका थिए । फलस्वरूप नेपाली, हिन्दी, मैथिली, भोजपुरी आदि आधुनिक आर्यभाषाहरूमा प्रयोग गरिने तत्सम शब्दहरूको रचनाप्रक्रिया बुझ्न पनि लौकिक संस्कृतमा आधारित पाणिनीय सूत्रका नियमहरू बढी मात्रामा उपयोगी सिद्ध भएका छन् । त्यसैले नेपालीमा यस्ता सूत्रहरूको प्रायोगिक अध्ययनविश्लेषण हुन सकेमा नेपाली भाषाको शब्दनिर्माणप्रक्रियामा देखिएका कतिपय समस्याहरूको समाधान गर्दै जान सकिने प्रबल सम्भावना देखिन्छ ।

(गरिमा, २०६४, पूर्णाङ्क : ३०४, पृ.१०२-१०५)

नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका प्रमुख समस्त शब्दहरूको निर्माणप्रक्रिया

१. विषय-प्रवेश

सम् उपसर्गपूर्वक सत्तार्थक अस् धातुदेखि भावार्थक घञ् प्रत्यय लागी धातुका उपान्त्य अकारको आकारका रूपमा वृद्धि (अ. ७.२।११७) भएर समास शब्द व्युत्पन्न हुन्छ । समास शब्दले समष्टि, मेलमिलाप, सम्मिश्रण, सङ्ग्रह, पूर्णता, सङ्क्षिप्तता आदिलाई बुझाउने (आप्टे, २००७, पृ. १०७८) भए पनि व्याकरणशास्त्रमा सार्थक अनेक शब्दहरूको सम्मिश्रणलाई समास मानिन्छ । यहाँ संस्कृत समासको वर्गीकरणसहित नेपालीमा प्रयोग गर्ने गरिएका संस्कृतमूलका प्रमुख समस्त शब्दहरूको निर्माणप्रक्रियाका बारेमा सङ्क्षिप्त अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. समासको वर्गीकरण

पदार्थप्रधानका आधारमा संस्कृत समासलाई अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि र द्वन्द्वका नामले चार प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ (दीक्षित, १९८२, पृ. २१६) । तत्पुरुषको भेदविशेषलाई कर्मधारय समास र कर्मधारयको भेदविशेषलाई द्विगु समास मानिन्छ (पूर्ववत्/पू., पृ. २१७) । नेपालीमा संस्कृत समासका कर्मधारय र द्विगु दुई उपभेदलाई पनि प्रमुख भेदकै रूपमा ग्रहण गरी नेपाली समासलाई छ प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको देखिन्छ । संस्कृतमा पदार्थप्रधानका अतिरिक्त सुबन्त र तिङन्त पूर्वपदका आधारमा समासलाई प्रमुख छ प्रकारमा समेत विभाजन गरिएको भेटिन्छ (पू.) । परन्तु पदका आधारमा वर्गीकृत संस्कृत समासका छ प्रकारहरूको संस्कृतमै पृथक् रूपमा अध्ययन-विश्लेषण भएको पाइँदैन भने त्यस किसिमका वर्गीकरणको प्रभाव नेपालीमा समेत परेको देखिँदैन । संस्कृत व्याकरणमा भट्टोजि दीक्षितले अलुक् समासलाई छुट्टै प्रकरणका रूपमा अध्ययन गरेका (सिद्धान्तकौमुदी/सि.कौ. २, पृ. २२९-२३९) र त्यसकै प्रभावमा नेपालीमा समासको सातौं भेदका रूपमा अलुक् समास स्वीकृत भएको पाइन्छ । संस्कृतको अलुक् समासमा द्वितीयादेखि सप्तमीसम्मका विभक्तिहरूको लोपनिषेध भएको भेटिन्छ भने नेपाली अलुक् समासमा षष्ठी विभक्तिका साथै तथा, र आदि शब्दको लोप भएको देखिन्छ । नेपालीमा र एवम् तथा शब्दको लोप नहुनुलाई द्वन्द्व समासको निषेध पक्षका रूपमा र संस्कृत एवम् नेपालीमा विभक्तिको लोप नहुनुलाई तत्पुरुष समासको निषेध पक्षका रूपमा ग्रहण गर्न सकिने भएकाले अलुक् समासलाई पृथक् समास मान्न उपयुक्त देखिँदैन । त्यसैले संस्कृत र नेपाली

दुवै बाङ्गमयमा अव्ययीभाव, तत्पुरुष, कर्मधारय, द्विगु, बहुव्रीहि र द्वन्द्वका नामले समासका प्रमुख छ भेद बहुप्रसिद्ध रहँदै आएको देख्न सकिन्छ ।

३. अव्ययीभाव समास

अव्यय शब्दको योग्य, पुनरुक्ति, पदार्थको अतिक्रमण नगर्ने, क्रमिकता आदि अर्थमा रहेका शब्दहरूका साथमा समास हुने प्रक्रियालाई अव्ययीभाव समास मानिन्छ (अ.२।१।६) । अव्ययीभाव समास भएका सबै शब्दहरू अव्ययमा परिणत हुन्छन् (अ.१।१।४१), जस्तै :

१. शक्ति भएसम्म	= यथाशक्ति
२. सम्भव भएसम्म	= यथासम्भव
३. रूपको योग्य	= अनुरूप
४. दिन दिन प्रति	= प्रतिदिन
५. एक एक प्रति	= प्रत्येक
६. क्रमको अनुसार	= अनुक्रम
७. अक्षि (आँखा) को प्रति (अघि)	= प्रत्यक्ष
८. अक्षिको पर (पछि)	= परोक्ष
९. अक्षिको योग्य (नजिक)	= समक्ष

उपर्युक्त समस्त शब्द १-७ र ९ को विग्रहमा समास गरिने शब्दभन्दा अन्य शब्दहरू राखेर विग्रह गरिएकाले यस प्रकारको विग्रहलाई संस्कृतमा अस्वपद विग्रह मानिएको पाइन्छ (दीक्षित, पू., पृ.२१६) । विग्रहमा शक्ति आदि शब्दहरू पूर्वमा रहे पनि समासविधायक नियम (अ.२।१।६) मा अर्थविशेषका द्योतक यथा, अनु, प्रति, पर र सम् शब्दहरू प्रथमान्तमा रहेकाले यिनको उपसर्जन संज्ञा हुने (अ.१।२।४३) हुँदा यिनीहरू समस्त शब्दको अगाडि प्रयोग (अ.२।२।३८) गरिएका हुन् । समस्त शब्द ७-९ मा समासान्त टच् (अ) प्रत्ययको व्यवस्था गरिएको (अ.५।४।१०७) हुँदा त्यसलाई निमित्त मानेर अक्षि शब्दका इकारको लोप हुन्छ (अ.६।४।१४८) । समासान्त टच् (अ) प्रत्ययको विधान गर्नुको सामर्थ्यले अव्ययभिन्न पर शब्दको समेत अक्षि शब्दका साथमा अव्ययीभाव समास प्रवृत्त (दीक्षित, पू., पृ.२८) भएर परोक्ष शब्द सिद्ध हुन्छ । समस्त शब्द १-९ मा पूर्ववर्ती यथा, अनु, प्रति, पर र सम् शब्दको अर्थ मुख्य रहेको हुँदा यी सबै समस्त शब्दहरूलाई पदार्थप्रधानका आधारमा अव्ययीभाव समास मानिएको हो ।

४. तत्पुरुष समास

पदार्थ प्रधानका आधारमा तत्पुरुष समासलाई उत्तरपदार्थप्रधान हुने समास मानिन्छ । स्वपदविग्रहात्मक विभक्तिप्रधान एवम् नञ् शब्दप्रधान र अस्वपदविग्रहात्मक उपपदप्रधानका आधारमा नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलक तत्पुरुष समासलाई मुख्यतः तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ : १. विभक्ति तत्पुरुष समास, २. नञ् तत्पुरुष समास र ३. उपपद तत्पुरुष समास ।

४.१ विभक्ति तत्पुरुष समास

समास गरिने पूर्ववर्ती आधार शब्द द्वितीयादेखि सप्तमी विभक्तिसम्मको हुनसक्ने भएकाले विभक्तिप्रधान तत्पुरुष समासलाई छ प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ :

१. द्वितीया तत्पुरुष समास, २. तृतीया तत्पुरुष समास,
३. चतुर्थी तत्पुरुष समास, ४. पञ्चमी तत्पुरुष समास,
५. षष्ठी तत्पुरुष समास र ६. सप्तमी तत्पुरुष समास ।

४.१.१ द्वितीया तत्पुरुष समास

द्वितीया विभक्ति अन्तमा हुने शब्दको प्राप्त, गत, पतित आदि शब्दका साथमा समास हुन्छ (अ.२।१।२४), जस्तै :

१०. स्वर्गलाई प्राप्त=स्वर्गप्राप्त

११. सुखलाई प्राप्त =सुखप्राप्त

माथिका समस्त शब्द १० र ११ मा द्वितीयान्त स्वर्ग र सुख शब्दको प्राप्त शब्दका साथमा समास हुँदा द्वितीयाको लाई विभक्तिचिह्नको लोप भएको छ ।

४.१.२ तृतीया तत्पुरुष समास

तृतीया विभक्ति अन्तमा हुने कर्ता र करण कारकको कृदन्त शब्दका साथमा समास हुन्छ (अ.२।१।३२), जस्तै :

१२. ईश्वरले दत्त =ईश्वरदत्त

१३. प्रकृतिले प्रदत्त =प्रकृतिप्रदत्त

१४. हस्तले लिखित =हस्तलिखित

१५. मन्त्रले मुग्ध =मन्त्रमुग्ध

१६. मदले उन्मत्त =मदोन्मत्त

१७. वचनले बद्ध =वचनबद्ध

१८. नियमले बद्ध =नियमबद्ध

१९. रोगले पीडित =रोगपीडित

२०. तर्कले युक्त =तर्कयुक्त

२१. बुद्धिले हीन =बुद्धिहीन

उपर्युक्त समस्त शब्द १२-२१ मा तृतीयान्त ईश्वर, प्रकृति, हस्त, मन्त्र, मद, वचन, नियम, रोग, तर्क र बुद्धि शब्दको क्त (त) कृत्प्रत्ययान्त दत्त, प्रदत्त, लिखित, मुग्ध, मत्त, बद्ध, पीडित, युक्त र हीन शब्दका साथमा समास हुँदा तृतीयाको ले विभक्तिचिह्नको लोप भएको छ ।

४.१.३ चतुर्थी तत्पुरुष समास

चतुर्थी विभक्ति अन्तमा हुने शब्दको बलि, हित आदि शब्दका साथमा समास हुन्छ (अ.२।१।३६), जस्तै :

२२. भूतहरूका लागि बलि =भूतबलि

२३. देवहरूका लागि बलि = देवबलि
 २४. लोकका लागि हित = लोकहित
 २५. गुरुका लागि दक्षिणा = गुरुदक्षिणा

माथिका समस्त शब्द २२-२५ मा चतुर्थ्यन्त भूत, देव, लोक र जन शब्दको बलि, हित र दक्षिणा शब्दका साथमा समास हुँदा चतुर्थीको हरेका लागि र का लागि विभक्तिचिह्नको लोप भएको छ ।

४.१.४ पञ्चमी तत्पुरुष समास

पञ्चमी विभक्ति अन्तमा हुने शब्दको भय (अ. २।१।३७), मुक्त, पतित आदि (अ. २।१।३८) शब्दका साथमा समास हुन्छ, जस्तै :

२६. चोरबाट भय = चोरभय
 २७. राजाबाट भय = राजभय
 २८. दुःखबाट मुक्त = दुःखमुक्त
 २९. बन्धनबाट मुक्त = बन्धनमुक्त
 ३०. पदबाट मुक्त = पदमुक्त
 ३१. पापबाट मुक्त = पापमुक्त

उपर्युक्त समस्त शब्द २६-३१ मा पञ्चम्यन्त चोर, राजा, दुःख, बन्धन, पद र पाप शब्दको भय र मुक्त शब्दका साथमा समास हुँदा पञ्चमीको बाट विभक्तिचिह्नको लोप भएको छ ।

४.१.५ षष्ठी तत्पुरुष समास

षष्ठी विभक्ति अन्तमा हुने शब्दको एकदेशी (अ. २।२।१) वा एकदेशिभिन्न (अ. २।२।८) प्रथमान्त शब्दका साथमा समास हुन्छ, जस्तै :

३२. अहन् (दिन) को मध्य = मध्याह्न
 ३३. अहन्को अपर = अपराह्न
 ३४. भाषाको विज्ञान = भाषाविज्ञान
 ३५. समाजको शास्त्र = समाजशास्त्र
 ३६. चरित्रको चित्रण = चरित्रचित्रण
 ३७. सभाको पति = सभापति
 ३८. दृष्टिको कोण = दृष्टिकोण
 ३९. राष्ट्रको सेवक = राष्ट्रसेवक
 ४०. पुस्तकहरूको आलय = पुस्तकालय
 ४१. विद्याको आलय = विद्यालय
 ४२. शौचको आलय = शौचालय
 ४३. हिमको आलय = हिमालय
 ४४. छात्र/छात्राहरूको आवास = छात्रावास
 ४५. गणहरूको तन्त्र = गणतन्त्र

माथिका समस्त शब्द ३२-४५ मा षष्ठ्यन्त अहन्, भाषा, समाज, चरित्र, सभा, दृष्टि, राष्ट्र, पुस्तक, विद्या, शौच, हिम, छात्र, छात्रा र गण शब्दको एकदेशी मध्य र अपर शब्द तथा एकदेशिभिन्न विज्ञान, शास्त्र, चित्रण, पति, कोण, सेवक, आलय, आवास र तन्त्र शब्दका साथमा समास हुँदा षष्ठीको को र हरूको विभक्तिचिह्नको लोप भएको छ ।

४.१.६ सप्तमी तत्पुरुष समास

सप्तमी विभक्ति अन्तमा हुने शब्दको कुशल, निपुण, प्रवीण आदि (अ.२।१।४०) र सिद्ध, बन्ध आदि (अ.२।१।४१) शब्दका साथमा समास हुन्छ, जस्तै :

४६. व्यवहारमा कुशल=व्यवहारकुशल

४७. आचारमा निपुण =आचारनिपुण

४८. कलामा प्रवीण =कलाप्रवीण

४९. विश्वमा प्रसिद्ध =विश्वप्रसिद्ध

उपर्युक्त समस्त शब्द ४६-४९ मा सप्तम्यन्त व्यवहार, आचार, कला र विश्व शब्दको कुशल, निपुण, प्रवीण र प्रसिद्ध शब्दका साथमा समास हुँदा सप्तमीको मा विभक्तिचिह्नको लोप भएको छ ।

४.२ नञ् तत्पुरुष समास

प्रथमान्त नञ् (न) शब्दको प्रथमान्त अन्य शब्दका साथमा समास हुने (अ.२।२।६) प्रक्रियालाई नञ् तत्पुरुष समास भनिन्छ । नञ् समास भएपछि नञ् शब्दका आद्य नकारको लोप हुन्छ (अ.६।३।७३) । नकारको लोप भएपछि उत्तरवर्ती शब्दको आदिमा स्वरवर्ण छ भने त्यसको अगाडि नुद् (न्) आगम हुन्छ (अ.६।३।७४), जस्तै :

५०. न उचित =अनुचित	६६. न आदर =अनादर
५१. न उदार =अनुदार	६७. न आदि =अनादि
५२. न उपस्थित =अनुपस्थित	६८. न अभ्यास =अनभ्यास
५३. न आगत =अनागत	६९. न आयास =अनायास
५४. न अशन =अनशन	७०. न आर्य =अनार्य
५५. न अवकाश =अनवकाश	७१. न आवश्यक =अनावश्यक
५६. न अङ्कित =अनङ्कित	७२. न आवरण =अनावरण
५७. न अधिकार =अनधिकार	७३. न आस्था =अनास्था
५८. न अधिकृत =अनधिकृत	७४. न इच्छा =अनिच्छा
५९. न अनुनासिक =अननुनासिक	७५. न इष्ट =अनिष्ट
६०. न अन्त =अनन्त	७६. न ईश्वर =अनीश्वर
६१. न अन्तर =अनन्तर	७७. न उक्त =अनुक्त
६२. न अन्य =अनन्य	७८. न उत्तर =अनुत्तर
६३. न अपेक्षित =अनपेक्षित	७९. न उत्पादक =अनुत्पादक
६४. न अभिज्ञ =अनभिज्ञ	८०. न उपकार =अनुपकार
६५. न अर्थ =अनर्थ	८१. न उपयोगी =अनुपयोगी

८२. न उपलब्ध =अनुपलब्ध	९९. न भाव =अभाव
८३. न उत्तीर्ण =अनुत्तीर्ण	१००. न पार =अपार
८४. न एक =अनेक	१०१. न खण्ड =अखण्ड
८५. न औचित्य =अनौचित्य	१०२. न पूर्व =अपूर्व
८६. न औपचारिक =अनौपचारिक	१०३. न व्यवस्था =अव्यवस्था
८७. न सत्य =असत्य	१०४. न सहाय =असहाय
८८. न नित्य =अनित्य	१०५. न विश्वास =अविश्वास
८९. न नियन्त्रित =अनियन्त्रित	१०६. न चल =अचल
९०. न नियमित =अनियमित	१०७. न गति =अगति
९१. न निर्धारित =अनिर्धारित	१०८. न क्षय =अक्षय
९२. न निश्चित =अनिश्चित	१०९. न खाद्य =अखाद्य
९३. न नैतिक =अनैतिक	११०. न घोर =अघोर
९४. न ज्ञात =अज्ञात	१११. न पुष्ट =अपुष्ट
९५. न सन्तोष =असन्तोष	११२. न पूर्ण =अपूर्ण
९६. न स्थिर =अस्थिर	११३. न प्रिय =अप्रिय
९७. न न्याय =अन्याय	११४. न दृष्ट =अदृष्ट
९८. न धर्म =अधर्म	

माथिका समस्त शब्द ५०-११४ मा पूर्ववर्ती न शब्दको उचित आदि उत्तरवर्ती शब्दका साथमा समास हुँदा पूर्ववर्ती न शब्दका आद्य नकारको लोप भई अकारमात्र बाँकी रहेको र ५०-८६ शब्दमा अवशिष्ट अकारदेखि स्वरवर्ण आदिमा हुने उचित आदि शब्द पर भएकाले ती शब्दको अगाडि नुद (न्) आगम भएको छ भने ८७-११४ मा व्यञ्जनवर्ण आदिमा हुने सत्य आदि शब्द पर भएकाले ती शब्दको अगाडि नकारको आगम अप्रवृत्त भएको छ ।

नञ् तत्पुरुष समास भएका सबै शब्दले नज्देखि उत्तरवर्ती उचित आदि शब्दको विपरीत अर्थलाई बुझाउँछन् । नेपाली भाषाको शब्दभण्डारलाई समृद्ध तुल्याउन नञ् समास भएका शब्दहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । परन्तु नञ् समास भएका शब्दको अगाडि रहने अ र अन् लाई नेपालीमा पूर्वसर्ग स्वीकार गरी (पोखरेल, २०५५, पृ.१, २९; अधिकारी, २०५७, पृ.१२६) नञ् समास भएका शब्दहरूलाई समस्त शब्दका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइँदैन । अ र अन् दुवैलाई संस्कृतमा उपसर्गका रूपमा ग्रहण नगरिएको हुँदा संस्कृतमूलका यस प्रकारका सबै शब्दलाई संस्कृत व्याकरणमा भैं नेपाली व्याकरणमा पनि नञ् समासका शब्दका रूपमा अध्ययन गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

४.३ उपपद तत्पुरुष समास

संस्कृत व्याकरणको कृदन्त प्रकरणमा कर्म, करण र अधिकरण कारकले युक्त शब्दपूर्वक धातुदेखि अण् आदि प्रत्ययको विधान गर्ने सूत्रहरू सप्तमी विभक्तिमा पढिएका पाइन्छन् । त्यस्ता सप्तमी विभक्तिले निर्देश गरेका कुम्भ आदि शब्दलाई उपपद मानिन्छ (अ.३।१।९२) । उपपद मानिने त्यस्ता कुम्भ आदि

शब्दसँग तिङन्तभिन्न शब्दहरूको समास हुने (अ. २।२।१९) प्रक्रियालाई उपपद तत्पुरुष समास भनिन्छ, जस्तै :

११५. कुम्भलाई बनाउने	=कुम्भकार
११६. इतिहासलाई बनाउने	=इतिहासकार
११७. स्वर्णलाई बनाउने	=स्वर्णकार
११८. चित्रलाई बनाउने	=चित्रकार
११९. कथालाई बनाउने	=कथाकार
१२०. निबन्धलाई बनाउने	=निबन्धकार
१२१. आत्मालाई घात गर्ने	=आत्मघाती
१२२. विश्वासलाई घात गर्ने	=विश्वासघाती
१२३. सुविधालाई भोग गर्ने	=सुविधाभोगी
१२४. प्रेरणालाई दिने	=प्रेरणादायी
१२५. आरामलाई दिने	=आरामदायी
१२६. सत्तालाई धारण गर्ने	=सत्ताधारी
१२७. सत्यलाई बोल्ने	=सत्यवादी
१२८. मर्मलाई जान्ने	=मर्मज्ञ
१२९. शिक्षालाई जान्ने	=शिक्षाविद्
१३०. इतिहासलाई जान्ने	=इतिहासविद्
१३१. भाषालाई जान्ने	=भाषाविद्
१३२. भयलाई उत्पन्न गर्ने	=भयङ्कर
१३३. सेनाहरूलाई लैजाने	=सेनानी
१३४. अग्र (अगाडि) लैजाने	=अग्रणी
१३५. श्रमले जिउने	=श्रमजीवी
१३६. बुद्धिले जिउने	=बुद्धिजीवी
१३७. नगरमा वास गर्ने	=नगरवासी
१३८. ग्राममा वास गर्ने	=ग्रामवासी

उपर्युक्त समस्त शब्द ११५-१३८ मध्ये ११५-१३४ मा कर्म कारकले युक्त कुम्भ, इतिहास, स्वर्ण, चित्र, कथा, निबन्ध, आत्मन्, विश्वास, सुविधा, प्रेरणा, आराम, सत्ता, सत्य, मर्म, शिक्षा, इतिहास, भाषा, भय, सेना र अग्र उपपदसंज्ञक शब्दको कार, घाती, भोगी, दायी, धारी, वादी, ज्ञ, विद्, कर र नी शब्दका साथमा समास भएको छ भने १३५-१३६ मा करण कारकले युक्त श्रम र बुद्धि उपपदको जीवी शब्दका साथमा तथा १३७-१३८ मा अधिकरण कारकले युक्त नगर र ग्राम उपपदको वासी शब्दका साथमा समास भएको छ । उपपद समास हुँदा आधारभूत उपपदसंज्ञक शब्दमा रहेका लाई, ले र मा विभक्ति चिह्नको लोप भएको हुँदा यिनलाई नेपालीमा द्वितीया, तृतीया र सप्तमी तत्पुरुष समासमा राखी अध्ययन गरिएको पाइन्छ । परन्तु उपपद समास हुने शब्दको स्वपदविग्रह नगरी अस्वपदविग्रह गरिने र उपपद संज्ञाको विशेष व्यवस्था गरिएका कारण यस

प्रकारका समासलाई विभक्तिप्रधान द्वितीया आदि तत्पुरुष समासका रूपमा अध्ययन गर्न उपयुक्त देखिँदैन । भाइलाई मार्ने = भाइमारा, पानीले मर्ने = पानीमरुवा, बाटोमा ढुक्ने = बाटोढुक्वा आदि तत्समेतर नेपाली समासमा पनि अस्वपदविग्रहमा कर्म, करण र अधिकरण कारकले युक्त भाइ, पानी र बाटो उपपदको मारा, मरुवा र ढुक्वा शब्दका साथमा समास भएको पाइने हुँदा यिनलाई द्वितीया, तृतीया र सप्तमी तत्पुरुषका रूपमा भन्दा संस्कृत व्याकरणमा जस्तै उपपद तत्पुरुष समासका रूपमा ग्रहण गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

५. कर्मधारय समास

समास गरिने दुवै आधार शब्द समान अधिकरण अर्थात् एउटै विभक्तिमा रहेको तत्पुरुष समासलाई कर्मधारय समास मानिन्छ (अ. १।२।४२) । समानाधिकरण कर्मधारय समासमा विशेषणवाची वा उपमानवाची शब्दको अन्य शब्दका साथमा समास भएको पाइन्छ । त्यसैले विशेषण र उपमानका आधारमा कर्मधारय समासलाई पाँच प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ : १. विशेषण पूर्वपद कर्मधारय समास, २. विशेषण उत्तरपद कर्मधारय समास, ३. विशेषण उभयपद कर्मधारय समास, ४. उपमान पूर्वपद कर्मधारय समास र ५. उपमान उत्तरपद कर्मधारय समास । यीमध्ये विशेषण उत्तरपद कर्मधारय समास भएका संस्कृतमूलका शब्दहरू नेपालीमा प्रयोग भएका पाइँदैनन् ।

५.१ विशेषण पूर्वपद कर्मधारय समास

पूर्ववर्ती विशेषण शब्दको उत्तरवर्ती विशेष्य शब्दका साथमा समास हुने (अ. २।१।५७) प्रक्रियालाई विशेषण पूर्वपद कर्मधारय समास भनिन्छ । यस समासमा विशेषण शब्द स्त्रीलिङ्गमा छ भने त्यो शब्द पुलिङ्गमा परिवर्तन हुन्छ (अ. ६।३।४२), जस्तै :

१३९. नील (नीलो) छ कमल जुन	= नीलकमल
१४०. शुक्ला छन् पञ्चमी जुन	= शुक्लपञ्चमी
१४१. कृष्णा छन् चतुर्दशी जुन	= कृष्णचतुर्दशी
१४२. महती छन् नवमी जुन	= महानवमी
१४३. महती छन् देवी जुन	= महादेवी
१४४. महान् छन् पुरुष जुन	= महापुरुष
१४५. महान् छन् गुरु जुन	= महागुरु
१४६. महान् छन् ईश्वर जुन	= महेश्वर
१४७. प्रधान छन् मन्त्री जुन	= प्रधानमन्त्री
१४८. प्रथम छ पुरुष जुन	= प्रथमपुरुष
१४९. मध्यम छ पुरुष जुन	= मध्यमपुरुष
१५०. उत्तम छ पुरुष जुन	= उत्तमपुरुष
१५१. सत् छ जन जुन	= सज्जन

माथिका समस्त शब्द १३९-१५१ मा पूर्ववर्ती नील, शुक्ला आदि विशेषणको उत्तरवर्ती कमल, पञ्चमी आदि विशेष्यका साथमा समास हुँदा स्त्रीलिङ्गमा रहेका कृष्णा र महती शब्दको पुलिङ्ग कृष्ण र महत् शब्दमा परिवर्तन भएको छ । समस्त शब्द १४२-१४६ मा महत् शब्दका तकारको आकार (अ. ६।३।४६) एवम् महका अकार र आकारका बीच सवर्णदीर्घ (अ. ६।१।१०१) भएर महानवमी आदि समस्त शब्द सिद्ध भएका हुन् भने चवर्गीय जकारनिमित्तक सत् शब्दका तकारको जकारका रूपमा श्चुत्व (अ. ८।४।४०) भएर समस्त शब्द १५१ सिद्ध भएको हो ।

५.२ विशेषण उभयपद कर्मधारय समास

दुवै विशेषण शब्दका बीचमा समास हुने प्रक्रियालाई विशेषण उभयपद कर्मधारय समास भनिन्छ, जस्तै :

१५२. शुद्ध छ जुन अशुद्ध =शुद्धाशुद्ध

१५३. कृत छ जुन अकृत =कृताकृत

१५४. चर छ जुन अचर =चराचर

उपर्युक्त समस्त शब्द १५२-१५४ मा शुद्ध र अशुद्ध, कृत र अकृत एवम् चर र अचर दुवै प्रकारका विशेषण शब्दहरूका बीचमा समास भएपछि पूर्वान्त अकार र पराद्य अकार दुवैको आकारका रूपमा सवर्णदीर्घ (अ. ६।१।१०१) भएको छ ।

५.३ उपमान पूर्वपद कर्मधारय समास

उपमानवाची शब्दको उपमेयवाची शब्दका साथमा समास हुने (अ. २।१।५५) प्रक्रियालाई उपमान पूर्वपद कर्मधारय समास मानिन्छ, जस्तै :

१५५. घनजस्तै श्याम =घनश्याम

१५६. चन्द्रजस्तै विन्दु =चन्द्रविन्दु

१५७. प्राणजस्तै प्रिय =प्राणप्रिय

१५८. कमलजस्तै नयन =कमलनयन

१५९. सिंहजस्तै नाद =सिंहनाद

१६०. चन्द्रजस्तै मुख =चन्द्रमुख

१६१. वज्रजस्तै कठोर =वज्रकठोर

माथिका समस्त शब्द १५५-१६१ मा उपमानवाची घन, चन्द्र, प्राण, कमल, सिंह, चन्द्र र वज्र शब्दको उपमेयवाची श्याम, विन्दु, प्रिय, नयन, नाद, मुख र कठोर शब्दका साथमा समास भएको छ ।

५.४ उपमान उत्तरपद कर्मधारय समास

असामान्य प्रयोग गरिएको अवस्थामा उपमेयवाचक नर आदि शब्दको उपमेयवाचक सिंह आदि शब्दका साथमा समास हुने (अ. २।१।५६) प्रक्रियालाई उपमान उत्तरपद कर्मधारय समास भनिन्छ, जस्तै :

१६२. नर सिंहजस्तै =नरसिंह/नृसिंह

१६३. मुख चन्द्रजस्तै =मुखचन्द्र

१६४. मुख अरविन्द (कमल) जस्तै	= मुखारविन्द
१६५. चरण अरविन्दजस्तै	= चरणारविन्द
१६६. चरण कमलजस्तै	= चरणकमल
१६७. कर कमलजस्तै	= करकमल
१६८. कर पल्लवजस्तै	= करपल्लव
१६९. पुत्र रत्नजस्तै	= पुत्ररत्न

उपर्युक्त समस्त शब्द १६२-१६९ मा असामान्य प्रयोग गरिएको हुँदा उपमेयवाचक नर, मुख, चरण, कर र पुत्र शब्दको उपमेयवाचक सिंह, चन्द्र, अरविन्द, कमल, पल्लव र रत्न शब्दका साथमा समास भएपछि समस्त शब्द १६४-१६५ मा पूर्वान्त र पराद्य दुवै अकारको आकारका रूपमा *सवर्णदीर्घ* (अ.६।१।१०१) भएको छ ।

६. द्विगु समास

तद्वित प्रत्ययको सम्भावनामा, कुनै शब्द पछ्याडि भएमा र समूह अर्थ बुझिएमा सङ्ख्यावाची शब्दको समानाधिकरण शब्दका साथमा समास हुन्छ (अ.२।१।५१) र यस प्रकारको सङ्ख्यावाची शब्द पूर्वमा हुने शब्दका साथमा समास हुने प्रक्रियालाई *द्विगु समास* मानिन्छ (अ.२।१।५२) । समासनियमका आधारमा द्विगु समास तीन प्रकारको सम्भव भए पनि समाहार (समूह) अर्थ बुझाउने द्विगु समास भएका संस्कृतमूलका समस्त शब्दहरू मात्र नेपालीमा प्रयोग भएका पाइन्छन्, जस्तै :

१७०. त्रि (तीन) भुवनहरूको समूह	= त्रिभुवन
१७१. त्रि फलहरूको समूह	= त्रिफला
१७२. त्रि कोणहरूको समूह	= त्रिकोण
१७३. चतुर् (चार) युगहरूको समूह	= चतुर्युग
१७४. चतुर् वेदहरूको समूह	= चतुर्वेद
१७५. चतुर् मासहरूको समूह	= चतुर्मास
१७६. पञ्च (पाँच) गव्यहरूको समूह	= पञ्चगव्य
१७७. पञ्च पात्रहरूको समूह	= पञ्चपात्र
१७८. षट् (छ) कोणहरूको समूह	= षट्कोण
१७९. षट् यन्त्रहरूको समूह	= षड्यन्त्र
१८०. सप्त (सात) गण्डकीहरूको समूह	= सप्तगण्डकी
१८१. सप्त कोशीहरूको समूह	= सप्तकोशी
१८२. अष्ट (आठ) दलहरूको समूह	= अष्टदल
१८३. नव (नौ) रत्नहरूको समूह	= नवरत्न
१८४. नव रात्रहरूको समूह	= नवरात्र
१८५. दश दानहरूको समूह	= दशदान
१८६. दश कर्महरूको समूह	= दशकर्म

माथिका समस्त शब्द १७०-१८६ मा सङ्ख्यावाची त्रि, चतुर, पञ्च, षष्, सप्त, अष्ट, नव र दश पूर्ववर्ती शब्दका साथमा समान विभक्तिमा रहेका भुवन, फल, कोण, युग, वेद, मास, गव्य, पात्र, यन्त्र, गण्डकी, कोशी, दल, रत्न, रात्र, दान र कर्म उत्तरवर्ती शब्दको समास भएपछि नकारान्त पञ्च, सप्त, अष्ट, नव र दश शब्दका नकारको लोप (अ.८।२।७) तथा षकारान्त षष् शब्दको डकारका रूपमा जश्त्व (अ.८।२।३९) एवम् ककारनिमित्तक डकारको टकारका रूपमा च्त्वं (अ.८।४।५) भएको देखिन्छ ।

७. बहुव्रीहि समास

पदार्थप्रधानका आधारमा बहुव्रीहि समासलाई अन्य अर्थ प्रधान हुने समास मानिन्छ । समास हुने शब्दमा रहने समानविभक्ति र असमानविभक्तिका आधारमा बहुव्रीहि समासलाई मुख्यतः दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ : १. समानाधिकरण बहुव्रीहि समास र २. व्यधिकरण बहुव्रीहि समास ।

७.१ समानाधिकरण बहुव्रीहि समास

समास गरिने दुवै शब्द प्रथमा विभक्तिमा रहने बहुव्रीहि समासलाई समानाधिकरण बहुव्रीहि समास मानिन्छ । विभक्ति, उपमा र नञ् अर्थका आधारमा समानाधिकरण बहुव्रीहि समास तीन प्रकारको हुन्छ : १. विभक्त्यर्थ बहुव्रीहि समास, २. उपमार्थ बहुव्रीहि समास र ३. नञर्थ बहुव्रीहि समास । यीमध्ये उपमार्थ बहुव्रीहि समास भएका संस्कृतमूलका गजानन, चन्द्रमुखीजस्ता सीमित शब्दहरूमात्र नेपालीमा प्रयोग गरिएका पाइन्छन् ।

७.१.१ विभक्त्यर्थ बहुव्रीहि समास

प्रथमा विभक्तिलाई छाडेर द्वितीयादेखि सप्तमी विभक्तिसम्मका कुनै एक विभक्तिको अर्थमा प्रथमा विभक्ति अन्तमा हुने दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरूको समास हुने (अ.२।२।२४) प्रक्रियालाई विभक्त्यर्थ बहुव्रीहि समास भनिन्छ । संस्कृतमा विभक्त्यर्थ बहुव्रीहि समास छ प्रकारको हुने भए पनि नेपालीमा तृतीया, पञ्चमी र षष्ठी विभक्तिको अर्थमा समास भएका संस्कृतमूलका शब्दहरू प्रयोगमा आएका भेटिन्छन्, जस्तै :

१८७. दत्त (दिएको) छ चित्त जसले	= दत्तचित्त
१८८. जितेको छ इन्द्रियहरू जसले	= जितेन्द्रिय
१८९. निर्गत (निस्केको) छ बल जसबाट	= निर्बल
१९०. निर्गत छ धन जसबाट	= निर्धन
१९१. विगत (गएको) छ धुर (कार्यभार) जसबाट	= विधुर
१९२. विगत छ धव (पति) जसको	= विधवा
१९३. लम्ब (लामा) छन् कर्ण (कान) जसका	= लम्बकर्ण
१९४. पीत (पहेँलो) छ अम्बर (कपडा) जसको	= पीताम्बर
१९५. नील (नीलो) छ कण्ठ जसको	= नीलकण्ठ

१९६. दश छन् आनन (मुख) जसका	= दशानन
१९७. द्वि (दुई) गो (गाई) छन् जसका	= द्विगु
१९८. बहु (धेरै) छ ब्रीहि (धान) जसको	= बहुब्रीहि
१९९. लक्ष्मी छन् कान्ता (श्रीमती) जसको	= लक्ष्मीकान्त
२००. चन्द्र छन् कान्ता जसको	= चन्द्रकान्त
२०१. दृढ छ निश्चय जसको	= दृढनिश्चय
२०२. विशाल छन् अक्ष (आँखा) जसका	= विशालाक्ष
२०३. समान छ वर्ण जसको	= सवर्ण
२०४. समान छ गोत्र जसको	= सगोत्र
२०५. समान छ रूप जसको	= सरूप
२०६. समान छ पिण्ड जसको	= सपिण्ड

उपर्युक्त समस्त शब्द १८७-२०६ मध्ये १८७ र १८८ मा दत्त र जित शब्दको तृतीयार्थमा रहेका चित्त र इन्द्रिय शब्दका साथमा, १९० र १९१ मा निर् र वि शब्दको पञ्चम्यर्थमा रहेका धन र धुर शब्दका साथमा तथा १९२-२०६ मा वि, लम्ब, पीत, नील, दश, द्वि, बहु, लक्ष्मी, चन्द्र, दृढ, विशाल र समान शब्दको षष्ठ्यर्थमा रहेका धव, कर्ण, अम्बर, कण्ठ, आनन, गो, ब्रीहि, कान्ता, निश्चय, अण, वर्ण, गोत्र, रूप र पिण्ड शब्दका साथमा समास भएको छ । समास भएपछि समस्त शब्द १८८ मा पूर्वान्त र पराद्य अकार र इकार दुवैको एकारका रूपमा गुण (अ.६।१।८७); १९२ मा विधव शब्ददेखि टाप् (आ) प्रत्यय (अ.४।१।४) र सवर्णदीर्घ (अ.६।१।१०१); १९६ र २०२ शब्दमा पूर्वान्त अकार र पराद्य आकार दुवैका स्थानमा आकारका रूपमा सवर्णदीर्घ (अ., पू.); १९७ शब्दमा उत्तरवर्ती गो शब्दका ओकारको उकारका रूपमा तथा १९९ र २०० शब्दमा उत्तरवर्ती कान्ता शब्दका आकारको अकारका रूपमा ह्रस्व (अ.१।२।४८) एवम् २०३-२०६ शब्दमा समान शब्दका स्थानमा स शब्दको परिवर्तन भएको छ ।

७.१.२ नञर्थ बहुब्रीहि समास

नञ् समास भएको प्रथमान्त अविद्यमान शब्दको षष्ठी विभक्त्यर्थमा प्रथमान्त शब्दकै साथमा समास हुने र विद्यमान शब्दको समेत लोप हुने (कात्यायन/का., महाभाष्य/म.भा. २।२।२४।१२) प्रक्रियालाई नञर्थ बहुब्रीहि समास भनिन्छ, जस्तै :

२०७. अविद्यमान छ पुत्र जसको	= अपुत्र
२०८. अविद्यमान छ बल जसको	= अबला
२०९. अविद्यमान छ द्वितीय जसको	= अद्वितीय
२१०. अविद्यमान छ चेत जसको	= अचेत
२११. अविद्यमान छ नाथ (अभिभावक) जसको	= अनाथ
२१२. अविद्यमान छ उपमा जसको	= अनुपम
२१३. अविद्यमान छ सीमा जसको	= असीम

माथिका समस्त शब्द २०७-२१३ मा नञ् समास भएको *अविद्यमान* शब्दको षष्ठ्यर्थमा *पुत्र, बल, द्वितीय, चेत, नाथ, उपमा* र *सीमा* शब्दका साथमा समास भएपछि *विद्यमान* शब्दको लोप, २०८ को *अबल* शब्दमा *टाप्* (आ) प्रत्यय र *सवर्णदीर्घ* तथा २१२ र २१३ को *अनुपमा* र *असीमा* शब्दका अन्त्य आकारको *ह्रस्व* (अ.१।२।४८) भएको देखिन्छ ।

७.२ व्यधिकरण बहुव्रीहि समास

संस्कृत व्याकरणमा स्पष्ट रूपमा व्यधिकरण बहुव्रीहि समासको उल्लेख नगरिएको भए पनि पाणिनिप्रोक्त सूत्रनियम (अ. २।३।३५) मा बहुव्रीहि समासमा सप्तम्यन्त शब्दको पूर्वप्रयोग गरिने व्यवस्था भएको हुँदा त्यसैलाई आधार मानेर व्यधिकरण बहुव्रीहि समासको अस्तित्व स्वीकारिएको छ (दीक्षित, १९८२, पृ.१८०)। व्यधिकरण बहुव्रीहि समासलाई चार प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ (शर्मा, २०१५, पृ.२३१-२३३) : १. सङ्ख्या बहुव्रीहि समास, २. दिगन्तराल बहुव्रीहि समास, ३. व्यतिहार बहुव्रीहि समास र ४. सहाय बहुव्रीहि समास । यीमध्ये सहाय बहुव्रीहि समास भएका संस्कृतमूलका शब्दहरू मात्र नेपालीमा प्रयोग गरिएका पाइन्छन् । यसका अतिरिक्त सप्तमी विभक्त्यन्त शब्दसँग समास भएका संस्कृतमूलका केही शब्दहरूसमेत नेपालीमा प्रयोग गरिन्छन्, जसलाई *सप्तम्यन्त बहुव्रीहि समास* भन्न सकिन्छ ।

७.२.१ सहाय बहुव्रीहि समास

सहित अर्थ बुझाउने प्रथमान्त *सह* शब्दको तृतीयान्त शब्दका साथमा समास हुने (अ.२।२।२८) प्रक्रियालाई *सहाय बहुव्रीहि समास* भनिन्छ । समास नियममा प्रथमाविभक्तिमा निर्दिष्ट *सह* शब्दको उपसर्जन संज्ञा हुने (अ.१।२।४३) भएकाले त्यसको अगाडि प्रयोग गरिन्छ (अ. २।२।३०) । समस्त शब्दले विशेषण बुझाएमा *सह* शब्दका स्थानमा पाक्षिक रूपमा *स* शब्दको परिवर्तन हुन्छ (अ.६।३।८२), जस्तै :

२१४. फलले सह (सहित)	=सफल
२१५. कला (भाग) ले सह	=सकल
२१६. परिवारले सह	=सपरिवार
२१७. धव (पति) ले सह	=सधवा
२१८. सम्मानले सह	=ससम्मान
२१९. क्रियाले सह	=सक्रिय
२२०. रसले सह	=सरस
२२१. गुणले सह	=सगुण
२२२. स्वरले सह	=सस्वर
२२३. चित्रले सह	=सचित्र

२२४. चेतले सह	=सचेत
२२५. चेष्टाले सह	=सचेष्ट
२२६. अङ्गले सह	=साङ्ग
२२७. विनयले सह	=सविनय
२२८. रूपले सह	=सरूप
२२९. बलले सह	=सबल
२३०. शस्त्रले सह	=सशस्त्र

उपर्युक्त समस्त शब्द २१४-२३० मा सहित अर्थमा रहेको सह शब्दको तृतीयान्त फल, कला, परिवार, धव, सम्मान, क्रिया, रस, गुण, स्वर, चित्र, चेत, चेष्टा, अङ्ग, विनय, रूप, बल र शस्त्र शब्दको समास भएपछि समस्त शब्दले विशेषण बुझाउने भएकाले सह शब्दका स्थानमा स शब्दको परिवर्तन भएको छ । समस्त शब्द २१५, २१९ र २२५ को विग्रहमा आएका स्त्रीलिङ्गी कला, क्रिया र चेष्टा शब्दका अन्त्य आकारको अकारका रूपमा ह्रस्व (अ.१।२।४८) तथा समस्त शब्द २१७ मा स्त्रीत्व विवक्षामा टाप् (आ) प्रत्यय (अ.४।१।४) र सवर्णदीर्घ (अ.६।१।१०१) समेत भएको पाइन्छ । सहकुलपति, सहप्राध्यापक, सहप्रशासक, सहचालक, सहयोग आदि शब्दमा सहार्थ बहुव्रीहि समास भए पनि तिनको प्रयोग विशेषणका रूपमा नभई विशेष्यका रूपमा हुने भएकाले ती समस्त शब्दमा सह शब्दको स शब्दमा परिवर्तन हुन नसकेको हो । विशेषणका रूपमा प्रयोग गरिए पनि सहचर, सहकारी आदि केही समस्त शब्दहरूमा सह शब्दको स शब्दमा परिवर्तन भएको देखिँदैन । सहार्थ बहुव्रीहि समास भएका शब्दहरूको आदिमा रहेका स र सह शब्दलाई नेपाली व्याकरणमा उपसर्ग मानिएको पाइन्छ (शर्मा, पू., पृ.६६; अधिकारी, पू., पृ.१२६) । परन्तु यी दुवै शब्दलाई उपसर्ग मान्ने कुनै आधार नदेखिएकाले संस्कृत व्याकरणका आधारमा यस प्रकारका समस्त शब्दहरूलाई नेपाली व्याकरणको समास प्रकरणमा सहार्थ बहुव्रीहि समासका रूपमा ग्रहण गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

७.२.२ सप्तम्यन्त बहुव्रीहि समास

प्रथमान्त शब्दको सप्तमी विभक्ति अन्तमा हुने शब्दका साथमा समास हुने प्रक्रियालाई सप्तम्यन्त बहुव्रीहि समास भनिन्छ, जस्तै :

२३१. दण्ड छ पाणि (हात) मा जसको	=दण्डपाणि
२३२. चक्र छ पाणिमा जसको	=चक्रपाणि
२३३. चन्द्र छ शेखर (शिर) मा जसको	=चन्द्रशेखर

माथिका समस्त शब्द २३१-२३३ मा प्रथमान्त दण्ड, चक्र र चन्द्र शब्दको सप्तम्यन्त पाणि र शेखर शब्दका साथमा समास भएको छ । सप्तम्यन्त बहुव्रीहि समास भएका शब्दहरू संस्कृतमा पनि अत्यन्त न्यून रहेका छन् ।

८. द्वन्द्व समास

पदार्थप्रधानका आधारमा द्वन्द्व समासलाई उभय (दुवै) शब्दको अर्थ मुख्य हुने समास मानिन्छ । संस्कृतमा च (र) शब्दको अर्थमा रहेका सुबन्त शब्दका साथमा हुने समासलाई द्वन्द्व समास मानिएको छ (अ.२।२।२९) । च शब्दका चार अर्थ हुन्छन् (दीक्षित, पू., पृ.१८३) : १. समुच्चय, २. अन्वाचय, ३. इतरेतर र ४. समाहार । यीमध्ये असमर्थ भएकाले समुच्चय र अन्वाचय अर्थमा द्वन्द्व समास प्रवृत्त नहुने (पू., पृ.१८४) भएकाले च शब्दको अर्थका आधारमा द्वन्द्व समासलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरिन्छ : १. इतरेतर द्वन्द्व समास र २. समाहार द्वन्द्व समास । द्वन्द्व समासका यी दुई भेदमध्ये समाहार द्वन्द्व समास भएका शब्दहरूको प्रयोग नेपालीमा भेटिदैन ।

८.१ इतरेतर द्वन्द्व समास

दुई शब्दका बीचमा समास भएपछि समस्त शब्दले दुवैका बीचको पारस्परिक सम्बन्ध जनाउने समासलाई इतरेतर द्वन्द्व समास भनिन्छ । द्वन्द्व समासमा प्रयुक्त शब्दहरूमध्ये घिसंज्ञक इकारान्त र उकारान्त शब्दको (अ. २।२।३२), स्वरवर्ण आदिमा हुने अकारान्त शब्दको (अ. २।२।३२), थोरै स्वरवर्णले युक्त भएका शब्दको (अ. २।२।३४), तुलनात्मक रूपमा बढी सम्मानित शब्दको (का.,म.भा. २।२।३४।४) र ह्रस्व स्वरवर्ण भएका शब्दको (का.,म.भा. २।२।३४।५) अगाडि प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

२३४. द्वि (दुई) र दश	=द्वादश
२३५. अष्ट (आठ) र दश	=अष्टादश
२३६. त्रि (तीन) र दश	=त्रयोदश
२३७. माता र पिता	=मातापिता
२३८. राधा र कृष्ण	=राधाकृष्ण
२३९. सीता र राम	=सीताराम
२४०. उमा र शङ्कर	=उमाशङ्कर
२४१. गौरी र शङ्कर	=गौरीशङ्कर
२४२. लक्ष्मी र नारायण	=लक्ष्मीनारायण
२४३. रीति र स्थिति	=रीतिस्थिति
२४४. शिक्षा र दीक्षा	=शिक्षादीक्षा
२४५. हरि र हर	=हरिहर
२४६. हरि र कृष्ण	=हरिकृष्ण
२४७. राम र कृष्ण	=रामकृष्ण

उपर्युक्त समस्त शब्द २३४-२४७ मा द्वि, अष्टन्, त्रि, मातु, राधा, सीता, उमा, गौरी, लक्ष्मी, रीति, शिक्षा, हरि र राम शब्दको दशन्, पितु, कृष्ण, राम, शङ्कर, नारायण, स्थिति, दीक्षा, हर र कृष्ण शब्दका साथमा समास भएको छ । समास भएपछि समस्त शब्द २३४ को द्वि शब्दका इकारको र २३५ को अष्टन्

शब्दका नकारको आकार (अ.६।३।४७); २३६ को त्रि शब्दका स्थानमा त्रयस् (अ.६।३।४८) एवम् सकारको ह्रस्व, उत्त्व र ओकारका रूपमा गुण तथा २३७ को मातृ शब्दका ऋकारको आन् (अ.६।३।२५) र नकारको लोप (अ.८।२।७) समेत भएको देखिन्छ । पिता अर्थात् पुरुषभन्दा माता अर्थात् नारी हजार गुना पूजित हुन्छन् भन्ने मान्यता र सम्मानित शब्दको पूर्वप्रयोग गर्ने उपर्युक्त नियमका आधारमा समस्त शब्द २३७-२४२ मा स्त्रीवाचक माता, राधा, सीता, उमा, गौरी र लक्ष्मी शब्दहरू अगाडि प्रयोग गरिएका हुन् । उपर्युक्त समस्त शब्द २३७-२४७ लाई संस्कृतमा द्विवचनान्त शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको भए पनि नेपालीमा यिनलाई एकवचनान्त शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

९. उपसंहार

नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका समस्त शब्दहरूको निर्माणप्रक्रिया संस्कृत व्याकरणका नियमहरूमा आधारित छ । त्यसैले नेपाली व्याकरणमा तत्सम कृदन्त र तत्सम तद्धितान्त शब्दहरूको जस्तै तत्सम समस्त शब्दहरूको निर्माणप्रक्रियाको पनि पृथक् रूपमा अध्ययन-विश्लेषण गरिनु आवश्यक छ । यस आवश्यकताको परिपूर्ति हुन सकेमा व्यधिकरण तत्पुरुष समास र उपपद तत्पुरुष समासका शब्दहरूको पृथक् अस्तित्व स्वीकार गर्न सकिनाका साथै नञ् तत्पुरुष समास, नञर्थ बहुव्रीहि समास र सहाय बहुव्रीहि समासको समेत पृथक् रूपमा अस्तित्व स्वीकृत हुनसक्ने भएकाले त्यस्ता समासको आदिमा देखापर्ने अ, अन्, स र सह शब्दलाई उपसर्गका रूपमा नभई समस्त शब्दको आद्यवयव शब्दका रूपमा ग्रहण गर्न सकिने छ । फलस्वरूप नेपालीमा प्रयुक्त तत्सम समस्त शब्दहरूको निर्माणप्रक्रिया सरल र सुबोध हुनाका साथै तत्सम शब्दको निर्माणप्रक्रियाबाट आंशिक रूपमा प्रभावित तत्समेतर समस्त शब्दको निर्माणप्रक्रिया बुझ्न पनि सजिलो हुनसक्ने देखिन्छ ।

अध्याय - चार

तदभव नेपाली शब्दमा
परिवर्तित स्वर र चन्द्रविन्दुको स्थिति

१. विषयप्रवेश

संस्कृत भाषाबाट सोफै वा जस्ताको तस्तै रूपमा नभई शब्दांशमा केही परिवर्तन भएर नेपाली भाषामा आई चलेका वा प्रयोग भएका शब्दहरूलाई तदभव नेपाली शब्द भनिन्छ। नेपाली भाषाको शब्दभण्डारलाई समृद्ध तुल्याउनमा तदभव शब्दहरूको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान छ। यस लेखमा नेपाली भाषामा प्रयुक्त तदभव शब्दहरूको व्युत्पत्तिको क्रममा परिवर्तित स्वर तथा चन्द्रविन्दुको स्थितिलाई ठम्याउने प्रारम्भिक केही आधारहरूको रूपरेखा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ।

२. परिवर्तित स्वर र चन्द्रविन्दु ठम्याउने प्रमुख सूत्रहरू

२.१ पदादि अ इ उ क्रमशः आ ई ऊ आदेश, पदमध्य संयोग, आदिव्यञ्जनलोप

संस्कृत शब्दको बीचमा कुनै दुई व्यञ्जनवर्णको संयोग पाइन्छ भने त्यस्तो शब्द तदभव शब्दका रूपमा नेपाली भाषामा भित्रिँदा अधिल्लो व्यञ्जनवर्णको लोप हुन्छ र पदादि ह्रस्व स्वर प्रायः दीर्घ स्वरमा परिणत हुन्छ, जस्तै :

अ> आ आदेश

लक्ष> लाख	भक्त> भात
पक्ष> पाखो	हट्ट> हाट
तक्षण> ताछ्छनु	हस्त> हात
नक्र> नाक	अद्य> आज
भट्ट> भाट	लज्जा> लाज
कर्तन> काटनु	सक्तु> सातु
कक्ष> काख	कर्म> काम
पत्र> पात	धर्म> धाम
अष्ट> आठ	कर्ण> कान
मर्दल> मादल	पल्लव> पालुवा
सप्त> सात	पर्द> पाद
तप्त> तातो	आदि।

इ> ई आदेश

तिक्त> तीतो	पित्तल> पीतल
मिष्ट> मीठो	विंश> बीस

पिष्ट> पीठो
चिल्ल> चील
मित्र> मीत
भिक्षा> भीख

पिप्पल> पीपल
शिल्प> सीप
निद्रा> नीद
आदि ।

उ> ऊ आदेश
फुल्ल> फूल
दुग्ध> दूध
पुत्र> पूत

कुब्ज> कूँजो
दुर्वा> दूबो
आदि ।

२.२ पदादि अ इ उ क्रमशः आँ ईँ उँ आदेश, ङ्, ञ्, ण्, न् म् लोप

यदि सूत्र (१) अनुसार लोप हुने व्यञ्जनवर्ण ङ्, ञ्, ण्, न्, म् मध्ये कुनै एक पर्दछ भने पदादि स्वरसँग चन्द्रविन्दु (°) समेत थपिन्छ । चन्द्रविन्दु थपिने अवस्थामा 'इ उ' स्वर प्रायः ह्रस्व नै रहन्छन् । 'अ' स्वरचाहिँ प्रायः दीर्घ हुन्छ, जस्तै :

अ> आँ आदेश

अञ्चल> आँचल
अण्ड> आँड
रण्डा> राँड
कण्ठ> काँठ
अङ्गण> आँगन
कञ्चुक> काँचुली
गण्ड> गाँड
टङ्क> टाँक
भाण्ड> भाँडो
दन्त> दाँत
बन्ध> बाँध
स्वङ्ग> स्वाँग
भण्डन> भाँडनु
बण्डन> बाँडनु
अङ्कुर> आँकुरो
चन्द्र> चाँद

अङ्क> आँक
आम्र> आप
अन्तर> आँत
अन्त्र> आँत
जङ्घा> जाँघ
खण्ड> खाँड
षण्ड> साँढे
पञ्च> पाँच
सञ्चयन> साँचु
भञ्जन> भाँचु
अङ्कन> आँकु
कम्पन> काँप्नु
छन्द> छाँद
सन्धि> साँध
इत्यादि ।

इ> ईँ आदेश

पिञ्जर> पिँजरा
सिञ्चन> सिँचु
पिण्डालु> पिँडालु

शिङ्घाण> सिँघान
सिन्दूर> सिँदूर
पिण्ड>पिँडो आदि ।

उ> उँ आदेश

कुण्ड> कुँडो

कुण्डन> कुँडिनु

उम्भ> उँभो

दुण्डन> दुँडनु

चुण्डन> चुँडनु

शुण्ड> सुँड आदि ।

सूत्र (२) को अपवादअन्तर्गत निम्नलिखित शब्दमा नासिक्य व्यञ्जनवर्णको लोप भएर पनि पदादिमा अधिल्लो स्वर दीर्घ वा चन्द्रविन्दु कुनै एक नहुने स्थिति देखा पर्दछ । सामान्यतया यस्तो अपवाद ग, ज, ड, ध, थ व्यञ्जनवर्ण पछाडि भएमा देखिन्छ, जस्तै :

दीर्घ नहुने

अङ्गार> अंगार

सङ्ग> सँग

अन्धकार> अँध्यारो

अञ्जलि> अँजुली

अङ्गुली> अँगुली

इत्यादि ।

चन्द्रविन्दु नहुने

मण्ड> माड

मन्थन> मथनु

रञ्ज> राग इत्यादि ।

पदान्तमा चाहिँ 'म्' लोप भएको अवस्थामा त्यसका ठाउँमा चन्द्रविन्दु (ँ) सँग 'उ' को आगम हुन्छ, जस्तै : ग्राम>गाउँ, नाम>नाउँ, आम>आउँ, हिम>हिउँ । यसै गरी 'म्' लोप हुँदा पदमध्यमा पनि 'उँ' भएको पाइन्छ, जस्तै : हिमद>हिउँद, गोमूत्र>गउँत आदि ।

२.३ पूर्ववत् चन्द्रविन्दु र च् ष लोप

तद्भव शब्दमा रूपान्तरण हुने क्रममा संस्कृत शब्दमा नासिक्य व्यञ्जनवर्णको लोप नभए तापनि 'र् च् ष' मध्ये कुनै एक वर्णको लोप भएमा सूत्र (२) मा फै 'आँ ईँ उँ' को स्थिति देखा पर्दछ । सामान्यतया यस्तो स्थिति च्, छ् पछाडि भएमा 'च्' लोप हुँदा, ट्, ठ् पछाडि भएमा 'ष्' लोप हुँदा र क्, च्, प्, भ्, स् पछाडि भएमा 'र्' लोप हुँदा देखिन्छ, जस्तै :

'र्' लोप हुँदा

अर्क> आँक

अश्रु> आँसु

अर्चिक> आँच

सर्प> साँप

कर्कटी> काँक्रो

चर्चरी> चाँचरी

श्रेणी> सिँढी

गर्जन> गाँज

ऊर्ध्व> उँभो आदि ।

‘क्’ लोप हुँदा
कच्छ> काँठ

उच्च> उँचो आदि ।

‘ष’ लोप हुँदा
इष्टका> ईटा
उष्ट> उँट आदि ।

गोविष्ठा> गुईंठो

पदान्तमा रहेको ‘य्’ लोप हुँदासमेत पदादिमा रहेको स्वर ‘औ’ मा परिणत हुन्छ, जस्तै : सत्य> साँचो, हास्य> हाँसो आदि ।

२.४ चन्द्रविन्दु आगम स्, त्, ध्, ग्, च् पर

तद्भवमा रूपान्तरण हुने संस्कृत शब्दमा स्, त्, ध्, ग्, च् व्यञ्जन वर्णहरूमध्ये कुनै एउटा वर्ण पछाडि भएमा नासिक्य व्यञ्जन वर्णहरूको लोप नभएको अवस्थामा पनि अधिल्लो स्वरसँग चन्द्रविन्दु थपिन्छ । यसरी थपिने वा आउने प्रक्रियालाई आगम भनिन्छ, जस्तै :

‘स्’ पछाडि भएमा

आशी> आँसी

काश> काँस

घास> घाँस

ग्रास> गाँस आदि ।

‘त्’ पछाडि भएमा

कातर>काँतर

किरात> किराँत

बरयात्रा>बरियाँत

आदि ।

‘ध्, ग्, च्’ पछाडि भएमा

अध> उँधो

शूकर> सुँगुर

काच> काँच

इत्यादि ।

पदमध्यमा इ वा उ स्वरको मात्र पनि आगम भएको देखिन्छ, जस्तै : अम्ल> अमिलो, उष्म> उखुम् आदि ।

२.५ पदादि आ, इ/ऋ, औ क्रमशः अ, इ, ओ आदेश

तद्भव नेपाली शब्दमा रूपान्तरण हुने संस्कृत शब्दको सुरुमा आ, ई वा ऋ छ भने त्यसको ठाउँमा क्रमशः ‘अ’ र ‘इ’ आदेश हुन्छ भने ‘औ’ का ठाउँमा ‘ओ’ आदेश हुन्छ, जस्तै :

ई/ऋ>इ हुने : जीवन>जिउन, शृङ्ग>सिंग, शृङ्गार>सिंगार इत्यादि ।

औ>ओ हुने : गौर>गोरो, गौरी>गोरी, चौर>चोर इत्यादि ।

सूत्र (५) अनुसारको संस्कृतको पदादि दीर्घ स्वर तद्भव नेपालीमा ह्रस्व हुने स्थितिअन्तर्गत ‘आ>अ’ मा आकाश>अकास, आपाद>असार र ‘ऊ>उ’ मा यूका>जुका जस्ता सीमित केही शब्दमा मात्र देखिन्छ ।

२.६ पदमध्य य् व् क्रमशः इ उ आदेश

तद्भव नेपाली शब्दमा रूपान्तरण हुने क्रममा संस्कृत शब्दका बीचमा रहेको 'य्' का ठाउँमा 'इ' र 'व्' का ठाउँमा 'उ' आदेश हुन्छ । यस्तो स्थिति हुने प्रक्रियालाई संस्कृत व्याकरणमा 'सम्प्रसारण' भनिन्छ, जस्तै :

य् > व् आदेश

गायन > गाइने,

दायज > दाइजो

व्यङ्ग > विंगा

संयात्रा > साइत आदि ।

व् > उ आदेश

दिवस > दिउँसो

श्रावण > साउन

देवता > देउता

चत्वर > चउर > चौर

जीवन > जिउनु

धावन > धाउनु

पिवन > पिउनु

देवकी > देउकी

देवरानी > देउरानी

देवराली > देउराली आदि ।

यसै गरी पदान्त 'व्' का ठाउँमा पनि 'उ' भएको भेटिन्छ, जस्तै : हाव > आउ, भाव > भाउ, जीव > जिउ > ज्यू आदि ।

संस्कृतको पदादि र पदान्त 'य्' चाहिँ तद्भवमा रूपान्तरण हुँदा प्रायः 'ज्' मा परिणत भएको पाइन्छ, जस्तै :

पदादिमा : यूका > जुका, यन्त्र > जाँतो, युक्ति > जुक्ति, यान > जानु आदि ।

पदान्तमा : अद्य > आज, कार्य > काज इत्यादि ।

पदान्त 'य्' 'भ' मा परिवर्तित भएका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन्, जस्तै : सन्ध्या > साँझ, मध्य > माझ आदि ।

२.७ पदान्त परिवर्तित स्वर प्रायः ओ आ अ ए आदेश

संस्कृत शब्दको अन्तिम 'अ' स्वर नेपाली तद्भव शब्दको अन्तमा प्रायः 'ओ' को स्थितिमा देखा पर्दछ । 'ओ' नभएका केही शब्दमा आ, अ, ए स्वरको उपस्थिति पाइन्छ, जस्तै :

अ > ओ आदेश

दिवस > दिउँसो

दायज > दाइजो

यन्त्र > जाँतो

गौर > गोरो

मक्ष > माखो

कर्ण > कानो

अङ्गुष्ठ > औलो

भाण्ड > भाँडो

नङ्ग > नाँगो

ग्रन्थ > गाँठो

कुब्ज > कुँजो

अम्ल > अमिलो

अर्गल > आग्लो

ताम्र > तामो

सत्य > साँचो

हास्य > हाँसो

पिण्ड > पिँडो

चिबुक > चिउँडो

उच्च> उँचो
स्याल> सालो
लम्ब> लामो
मिष्ट> मीठो
पिष्ट> पीठो
अ> आ आदेश
छत्र> छाता
पल्लव> पालुवा
धुम्र> धुँवा
नव> नयाँ

अन्धकार>अँध्यारो
कण्ड> कुँडो
तिक्त> तीतो
रक्त> रातो
आदि ।

पिञ्जर> पिँजरा
कण्टक> काँटा
खड्ग> खुँडा
आदि ।

अ> ए आदेश : षण्ड> साँढे, गायन> गाइने आदि ।

केही शब्दको अन्तमा इ वा आ स्वर भए पनि त्यस्ता स्वरहरू 'ओ' मा परिवर्तन भएका पाइन्छन्, जस्तै : अग्नि>आगो, अक्षि>आँखो, दुर्वा>दूबो आदि ।

पदान्तमा 'आ' स्वर हुने संस्कृत शब्द तद्भव नेपाली शब्दका रूपमा परिवर्तन हुँदा प्रायः 'अ' स्वरमा परिणत भएको देखिन्छ, जस्तै : संयात्रा>साइत, जङ्घा>जाँघ, लज्जा>लाज, रण्डा>राँड, निद्रा>नीँद इत्यादि ।

३. उपसंहार

यसरी तद्भव नेपाली शब्दको सुरुमा प्रायः आ, ई, ऊ, इ, ओ, बीचमा इ, उ र अन्तमा ओ, आ, अ एवम् ए परिवर्तित स्वरको स्थिति देखिन्छ भने पदादिमा अँ, ईँ, उँ, पदमध्यमा ईँ, उँ र पदान्तमा उँ परिवर्तित सस्वर चन्द्रबिन्दुको उपस्थिति रहन्छ भन्ने सूत्रात्मक रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको यस छोटो लेखद्वारा तद्भव नेपाली शब्दमा परिवर्तित सबै स्वर र चन्द्रबिन्दुको स्थितिलाई पूर्ण रूपमा ठम्याउन नसकिए पनि तद्भव शब्दको व्युत्पत्तिका सन्दर्भमा प्रारम्भिक जिज्ञासा जागृत गराउन खोजिएको यस सामान्य प्रयासले दिग्भ्रान्त नेपाली व्याकरणलाई दिशानिर्देश गर्न खोज्ने विद्वान् लेखक तथा प्रबुद्ध पाठकवर्गलाई यसतर्फ विशिष्ट खोज, अनुसन्धान गर्नाका लागि अवश्य पनि यथासमयमै घच्चच्याउनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त रहन सकिन्छ ।

(गरिमा, २०६४, पूर्णाङ्क : ९५, पृ. १३५-१३८)

केही नेपाली शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा

१. विषयप्रवेश

आफ्नो र भावी पुस्ताहरूको समेत अस्तित्व संरक्षणका लागि आफ्ना पूर्वज र तिनीहरूले चलाएका चालचलनहरूको खोजी गरिनु आवश्यक मानिन्छ, जसलाई हामी 'पुख्यौली' भन्दछौं। भाषा-व्याकरणका सन्दर्भमा पनि वर्तमानमा चलिरहेका शब्दहरूको यथार्थ ज्ञानका लागि त्यस्ता शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा पत्ता लगाउनु आवश्यक हुन्छ। नेपाली भाषामा प्रयुक्त शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा के-कस्तो छ ? भन्ने बारेमा गहिरिएर विशेष चिन्तन-मनन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने भाषाशास्त्रीहरूमध्ये महानन्द सापकोटा (१९५३-२०३५) र प्रा. बालकृष्ण पोखरेल (१९९०) को योगदान अविस्मरणीय छ। "भाषा-सृजनशक्ति सजीव जिब्रामा छ, निर्जीव टुँडामा छैन" (सापकोटा, २०२०, पृ. ८२) भन्ने दृष्टिकोण राख्ने जनजिब्रोवादी महानन्द सापकोटाका निम्नलिखित कृतिहरूले नेपाली शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा बुझ्न विशेष सहयोग पुऱ्याएका छन् : ध्वनिको धन्दा (२०२०), खस र खसभाषा (२०२०), नेपाली धातु परिचय (२०२१), जनजिब्रो (२०२१), नेपाली निर्वचनको रूपरेखा (२०२७) र नेपाली शब्द परिचय (२०३४)। महानन्द सापकोटाको यो भाषाशास्त्रीय परम्परालाई प्रा. बालकृष्ण पोखरेलले नेपाली निर्वचन (२०४६, २०५० र २०५९) मार्फत् अझै गहन रूपमा अगाडि बढाउन विशेष प्रयास गरेका छन् र यस कार्यमा उनको अनुसन्धान अद्यावधि क्रियाशील पनि रहेको छ। वर्तमान समयका युवापुस्ताले पनि शब्दहरूको पुख्यौली पत्ता लगाउने किसिमका अध्ययन-अनुसन्धानहरूलाई अग्रसर गराउँदै जानुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा नेपाली भाषामा प्रयुक्त केही तद्भव शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा के-कस्तो छ ? भन्ने बारेमा परिचयात्मक चर्चा गर्न खोजिएको छ।

२. केही शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा

२.१ अचेल

'अचेल' शब्दलाई 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : १२) ले वर्तमान समयमा, हालसाल, हिजोआज, आजभोलि भनेर अर्थ्याएको छ। उक्त कोशले यसको मूल साइनो संस्कृतको 'अद्यकल्प' शब्दसँग देखाएको छ। संस्कृतमा 'अद्य' शब्दले 'आज' लाई बुझाउँछ। आप्टे (१९९७ : २५८) ले 'कल्प' शब्दका ९ अर्थ दिएका छन्, तर 'अचेल' को सन्दर्भसँग ती कुनै पनि अर्थले मेल खाँदैनन्। संस्कृतमा 'कल्यम्' भन्ने एउटा शब्द छ, जसका ५ अर्थ आप्टे (पूर्ववत्, पृ. २५९) ले उल्लेख गरेका छन् : (१) विहान, (२) भोलि, (३) रक्सी, (४) बघाइ र (५)

शुभसमाचार । यीमध्ये दोस्रो 'भोलि' अर्थ दिने 'कल्य' शब्दले 'अचेल'को विकासमा सहयोग पुऱ्याएको छ । संस्कृतको 'अद्य' शब्द प्राकृतमा 'अज्ज' भयो भने नेपाली र हिन्दीमा 'आज' हुनपुग्यो । त्यस्तै संस्कृतको 'कल्यम्' शब्द प्रथमतः 'काल' र त्यसपछि 'कल' शब्दका रूपमा हिन्दीमा भित्रियो । यसरी विकसित 'कल' शब्दले हिन्दीमा 'भोलि' लाई मात्र बुझाउनुपर्दथ्यो, तर 'हिजो'लाई पनि किन र कसरी बुझाउन समर्थ भयो ? यो चाहिँ बुझ्न सकिएको छैन । नेपालीमा 'कल' शब्दका चारथरी अर्थ छन्, तर समयवाचक अर्थसँग यी अर्थहरू असम्बद्ध देखिन्छन् । समयवाचकका रूपमा 'आज' शब्दसँग जोजिएर 'कल' शब्दको प्रयोग भएको भेटिन्छ (आजकल/आजकाल) । 'आज' शब्दको विकास संस्कृतबाट प्राकृत हुँदै सोभै नेपालीमा आएको मान्न सकिने पनि 'कल' शब्दको विकास चाहिँ संस्कृतबाट प्राकृत र हिन्दी हुँदै नेपालीमा भित्रिएको हो । त्यसैले 'अचेल'को व्युत्पत्तिलाई यसरी उल्लेख गरिनु उपयुक्त देखिन्छ : सं. अद्य+कल्यम्> प्रा. अज्ज+कल्ल> ने.हि. आज हि. +काल/कल> ने. आजकल/आजकाल =अचेल । 'आजकल' वा 'आजकाल' बाट कसरी 'अचेल' बन्यो ? योचाहिँ अनुसन्धानकै मार्गमा छ । नेपालीमा प्रयुक्त 'अचेल' शब्दले संस्कृतको मूल साइनोअनुरूप 'आजभोलिको समयलाई मात्र बुझाउनुपर्दथ्यो, तर 'हिजोआज'को समयलाई समेत बुझाउने गरेको छ, जुन हिन्दी हुँदै नेपालीमा भित्रिएको 'कल' शब्दको प्रभाव हुनुपर्छ ।

२.२ बेसी

नेपाली भाषामा 'बेसी' शब्दको दुई अर्थमा प्रयोग भएको छ । ती दुवै शब्दलाई 'नेपाली वृहत् शब्दकोश' (२०६० : ८२७) ले निम्नानुसार अर्थ्याएको छ :

“बेसी ना.— पहाडको फेदीको मैदानी भाग, बेसी, बिसी ।”

“बेसी क्रि.वि.— (फा. वेशी) मात्रा वा आवश्यकताभन्दा धेरै, बढी, बढ्ता ।”

उपर्युक्त दोस्रो 'बेसी' क्रियाविशेषण शब्द फारसी भाषाबाट सोभै नेपालीमा आएको र त्यसमा अन्य आगन्तुक शब्दहरूमा फैं 'श' का ठाउँमा 'स' र 'व' का ठाउँमा 'ब' मात्र परिवर्तन भएको छ । तर नेपाली 'बेसी' नाम शब्दको विकास कसरी हुन गयो ? सहजै किटान गर्न गाह्रो छ । संस्कृतमा 'व्यास' भन्ने शब्द छ । 'व्यास' शब्द 'अस्' धातुमा 'वि' उपसर्ग र 'घञ्' प्रत्यय लागेर बन्दछ । आटे (पूर्ववत्, पृ.९९१ ९९२) ले संस्कृत 'व्यास' शब्दका ११ अर्थ दिएका छन् : (१) वितरण, (२) विश्लेषण, (३) पृथक्ता, (४) प्रसार, (५) चौडाइ, (६) वृत्तको व्यास, (७) उच्चारणदोष, (८) सङ्कलन, (९) सङ्कलनकर्ता, (१०) एक प्रसिद्ध ऋषि पराशरपुत्र व्यास र (११) पुराणवाचक ब्राह्मण । यीमध्ये चौथो 'प्रसार' अर्थमा प्रयुक्त संस्कृतको 'व्यास' शब्दसँग नेपालीमा प्रयुक्त पहिलो 'बेसी' शब्दको मूल साइनो हुनु सम्भव छ । पहाडको फेदीको मैदानी भाग आंशिक रूपमा फैलिएको नै हुन्छ, जसलाई नेपाली प्रयोक्ताहरूले सर्वप्रथम 'व्यासभूमि' भन्ने गरेको हुनुपर्छ ।

नेपाली शब्दहरूको विकासक्रम हेर्दा पदादिमा रहेका व्यञ्जनसंयुक्त शब्दहरू क्रमशः असंयुक्त व्यञ्जनका रूपमा परिवर्तित भएको पाइन्छ । जस्तै : व्यवहार> बेवार, व्यापार> बेपार आदि । 'व्यास' शब्द पनि क्रमशः व्यास> व्यासी> ब्याँसी> बिँसी> बैँसी हुँदै 'बेसी'मा विकसित भएको हुनसक्छ । 'व्यास' शब्द भूमिको विशेषणका रूपमा प्रयोग हुँदा स्त्रीलिङ्गी भएर 'व्यासी' बन्न पुगे होला । यसमा नाकेस्वर वा अनुनासिक कसरी आयो र कसरी आधुनिक प्रयोगमा त्यो हराउँदै गयो ? विचारणीय छ । 'बेसी' शब्दको पहिलो अर्थमा 'ब्याँसी' शब्दको प्रयोग इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले 'पुराना कवि र कविता' (२००३) को पृष्ठ ८७ मा तीनपटक गरेका छन् । प्राचीन सन्दर्भमा यसको प्रयोग अन्यत्र क-कसले कहाँ कहाँ गरेका छन् ? अन्वेषणीय छ । प्राचीन कालको पदमध्यगत वा पदान्तको 'या' आधुनिककालमा 'ए'मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । जस्तै : भन्याँथ्याँ> भनैँथैँ । त्यस्तै पदमध्यगत 'या' नै 'इ' मा पनि परिवर्तन भएका केही प्रयोगहरू भेटिन्छन् । जस्तै : क्यान> किन । त्यसैले 'ब्याँसी'बाट 'ब् याँ=एँ सी'> बैँसी भएको र 'ब्याँसी'बाटै 'ब् याँ=ई सी'> बिँसी शब्दको विकास भएको हुनु सम्भव छ । यसै गरी 'बैँसी' शब्दको ग्रामीण नेपाली दाजुभाइको सहज उच्चारणले 'ए को इस्व गरेर 'बिँसी' शब्दको विकास भएको हुनु पनि असम्भव देखिँदैन ।

२.३ दाजु

नेपाली भाषामा 'दाइ' शब्दको मुख्यतः तीन अर्थमा प्रयोग भएको छ । 'दाउ' धातुमा 'आइ' प्रत्यय लागेर बनेको 'दाइ' शब्दले 'दाउने क्रिया वा प्रक्रिया'लाई बुझाउँछ । संस्कृत 'दायाद' शब्दबाट तद्भव शब्दको रूपमा नेपालीमा भित्रिएको 'दाइ' शब्दको 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : ६०२) ले निम्नलिखित दुई थरी अर्थ दिएको छ : "दाजुभाइमा आफूभन्दा जेठो व्यक्ति, दाज्यू र जेठो उमेरको अङ्कलमा भनिने कुनै पुरुष व्यक्ति ।" संस्कृतमा 'दायाद' शब्दका पैतृक सम्पत्तिको एक भागको उत्तराधिकारीवाला व्यक्ति, पुत्र, कुटुम्ब आदि अर्थहरू भेटिन्छन् (आप्टे, १९९७ : ४५५) । यीमध्ये 'पुत्र' बाहेक 'जेठो' विशेषणसहित उक्त दुवै अर्थमा संस्कृतको 'दायाद' शब्दले नेपालीमा तद्भव रूप धारण गरेको छ । संस्कृतको 'दायाद' शब्दका 'आद्' को लोप भै 'य्' का ठाउँमा 'इ' आदेश भएर 'दाइ' शब्दको निर्माण भएको हो । 'दाइ' शब्दमा संस्कृतको 'जीव' शब्दबाट विकसित 'जी' को योग हुँदा 'दाइजी' र 'ज्यू'को योग हुँदा 'दाइज्यू' शब्दको निर्माण भएको हो । भाषाको क्रमिक विकास हुँदै जाँदा 'दाइजी' र 'दाजी' शब्दमा 'ए' प्रत्यय लागी संस्कृतको यण्सन्धिको नियम लगाउँदा 'ई' का ठाउँमा 'य्' आदेश भएर 'दाजी+ए'> दाज् ई=य+ए> 'दाज्यै' को विकास भएको हो । 'दाज्यू' शब्दबाट चाहिँ 'बालाजु' शब्द भै 'य्' को लोप र 'ई' स्वर इस्व भई 'दाजु' शब्दको विकास भएको हो । वर्तमान समयमा समानार्थी भए पनि दाजी र दाज्यूको भन्दा 'दाजु' शब्दको नै अत्यधिक प्रयोग भएको छ ।

२.४ भाउजू

हाम्रो चलनमा 'भाउजू' शब्दको अर्थ 'दाजुकी पत्नी' भन्ने सन्दर्भमा प्रयोग भएको छ । 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : ९४६) ले यसको व्युत्पत्ति संस्कृतको 'भ्रातृजाया' र प्राकृतको 'भाउज्जा'बाट भएको देखाएको छ । संस्कृतको 'भ्रातृजाया' शब्द भाइलाई बुझाउने 'भ्रातृ' शब्द र पत्नीलाई बुझाउने 'जाया' शब्दका वीचमा षष्ठी तत्पुरुष समास भएर निर्माण भएको हो । जसको नेपाली अर्थ भाइकी पत्नी अर्थात् भाइबुहारी भन्ने हुन्छ । 'दाइ' लाई बुझाउने 'अग्रज' शब्दवाहेक अर्को शब्द संस्कृतमा भेटिँदैन । 'अग्रजजाया'बाट 'भाउजू' शब्दको व्युत्पत्तिक्रम देखाउनु असम्भव छ । संस्कृतको 'भ्रातृ' शब्दले भाइलाई मात्र नभएर सहोदर पुरुष व्यक्तिलाई पनि बुझाउँछ । त्यसैले 'भ्रातृजाया'सँग 'भाउजू' शब्दको मूल साइनो गाँस्न खोज्ने प्रयासलाई पूर्णतः अस्वीकार्न सकिन्न । नेपालीमा 'भाइ' शब्द आफूभन्दा तल्लो दर्जाका सहोदर पुरुष व्यक्तिलाई मात्र प्रयोग गरिन्छ, संस्कृत र हिन्दीमा भैं आफूभन्दा माथिल्लो दर्जाका सहोदर पुरुष व्यक्तिलाई 'भाइ' शब्दको प्रयोग गरिँदैन । त्यसैले संस्कृतको 'भ्रातृजाया'बाट नेपालीमा 'भाउजू' शब्दको विकास भएको हो भनेर निर्विवाद रूपमा स्वीकार्न पनि कठिन छ । बालकृष्ण पोखरेल (२०५९ : ८६) ले पनि 'भाउजू'को मूलका रूपमा संस्कृतका 'भ्रातृजाया' र 'भ्रातृजाया'लाई स्वीकार्न असम्भव रहेको बताएका छन् । 'भाउजू' शब्दको मूल साइनो खोज्ने क्रममा संस्कृतमा 'भाविनी' भन्ने एउटा शब्द भेटिएको छ । 'भू' धातुमा 'इनि' र 'डीप्' प्रत्यय लागेर संस्कृत 'भाविनी' शब्दको निर्माण भएको हो । आप्टे (१९९७ : ७३९) का अनुसार भाविनी शब्दका तीन अर्थ हुन्छन् : (१) सुन्दर स्त्री, (२) उत्तम या सज्जन महिला र (३) स्वेच्छाचारिणी स्त्री । यी तीनवटै अर्थमा प्रयुक्त 'भाविनी' शब्दले 'स्त्री'लाई नै बुझाएको छ । यीमध्ये दोस्रो उत्तम या सज्जन महिला भन्ने अर्थमा प्रयुक्त संस्कृत 'भाविनी' शब्दसँग नेपाली 'भाउजू' शब्दको मूल साइनो हुनसक्छ । देवर वा नन्दका दृष्टिमा 'भाउजू' निश्चय नै उत्तम वा पूज्य हुन्छन् । भारतमा र नेपालका कतिपय ठाउँमा देवरले 'भाउजू'लाई खुट्टामै ढोगेर सम्मान प्रकट गर्ने चलन छ । मैले आफ्ना साथीका भाइले 'भाउजू'लाई खुट्टामै ढोगेर सम्मान प्रकट गरेको देखेको छु । संस्कृतको 'भाविनी' शब्दवाटै हिन्दीको 'भाउजू' वाचक 'भाभी' शब्दको विकास भएको हुनु सम्भव छ । नेपालीमा चाहिँ संस्कृतको 'भाविनी' शब्दमा 'जी' वा 'ज्यू'को योगबाट 'भाउजू' शब्दको व्युत्पत्ति यस प्रकार भएको हुनसक्छ : भाविनी जीव> भावि जीव> भाउ जीउ> भाउज्यू =भाउजू । यसरी 'भाउजू'को विकास हुँदा 'भाविनी'को आन्तरिक संरचनामा रहेको संस्कृतका 'इनि' र 'डीप्' दुवै प्रत्ययको लोप भएको देखिन्छ ।

२.५ माइजू

हामीले 'मामाकी पत्नी'लाई 'माइजू' भन्ने गरेका छौं । बालकृष्ण पोखरेल (२०४६ : १०८) ले यसलाई 'मामीज्यू' हुनुपर्नेमा 'मि'का ठाउँमा 'इ' आदेश भएर

जन्मिएको बताउँदै पुरानो 'माइँजू'को सरलीकरण ठहर्‍याएका छन् । 'माइँजू'लाई 'माइँजू'को सरल रूप मान्न सकिए पनि 'मामीजू' हुनुपर्ने विचारचाहिँ अन्वेषणीय छ । 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : १००३) ले भने संस्कृतको 'मातुली' र नेपालीको 'ज्यू'बाट 'माइँजू'को विकास भएको देखाएको छ । संस्कृतको 'मातुली' शब्दको निर्माण 'मातृ' शब्दमा 'डुलच्' र 'डीष्' प्रत्यय लागेर भएको हो । नेपालीमा 'माइँजू' शब्दको व्युत्पत्ति यस प्रकार भएको हुनु बढी उपयुक्त ठहर्छ : मातुली जीव > मातृजीव > माइजीउ > माइज्यू = माइजू । यस प्रकार 'भाउजू' शब्दको व्युत्पत्तिमा भैं 'माइजू' शब्दको व्युत्पत्तिमा पनि संस्कृतको 'मातुली' शब्दको आन्तरिक संरचनामा रहेका 'डुलच्' र 'डीष्' दुवै प्रत्ययहरूको लोप भएको पाइन्छ । 'माइजू' मा भैं संस्कृतको 'तृ' बाट नेपालीमा 'इ' को विकास भएका थप उदाहरणहरू पनि पाइन्छन्, जस्तै : भ्रातृ > भाइ, मातृ > माइ (देवी), जामातृ > जमाइ (हिन्दी) > ज्वाईँ इत्यादि ।

२.६ बालाजु

'बालाजु' शब्द काठमाडौँभित्रको एउटा प्रमुख ठाउँको नामका रूपमा प्रसिद्ध छ । यस शब्दलाई 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : ९०६) ले 'बालाज्यू' नाम शब्दका रूपमा प्रविष्टि दिएको छ । उक्त कोशले यसको अर्थ "काठमाडौँको उत्तरपश्चिममा रहेको र बाइस धारा भएको एक तीर्थ वा रमणीय स्थान" भन्ने गरेको छ । 'बाला' शब्द नेपालीमा तत्सम र तद्भव दुवै किसिमले भित्रिएको छ । संस्कृतको 'वलय' शब्दबाट तद्भवका रूपमा नेपालीमा भित्रिएको 'बाला' शब्दले नारीहरूले लगाउने चुरालाई बुझाउँछ । नेपालीमा तत्सम शब्दका रूपमा प्रयुक्त 'बाला' शब्दले विशेषतः कन्या र पत्नीलाई बुझाउँछ । 'कन्या' अर्थमा प्रयुक्त 'बाला' शब्दसँग 'बालाजु' शब्दको मूल साइनो हुनुपर्छ । संस्कृतको आशीर्वादात्मक 'जीव' शब्दबाट 'जीउ' हुँदै 'ज्यू' वा 'जी'को विकास भएको हो । 'बाला' शब्दमा 'जीव' शब्दको योगद्वारा निर्मित 'बालाजीव' शब्दबाट बालाजीउ > बालाज्यू वा बालाजी शब्दको विकास भएको हुनुपर्छ । भारतमा 'बालाजी' भगवान्को ठूलो मन्दिर छ र त्यसको दर्शन गर्न अनेकौँ नेपालीहरू आज पनि जाने गर्दछन् । नेपालमा पनि भानुभक्तको समयसम्म हालको 'बालाजु' तीर्थ वा रमणीय स्थललाई 'बालाजी' नै भनिन्थ्यो । भानुभक्त पहिलोपटक काठमाडौँ प्रवेश गर्दा "यति दिनपछि मैले आज बालाजि देखेँ" भनेर कविता रचेका थिए । यही कविताको रचनाप्रसङ्ग उल्लेख गर्ने क्रममा बाबुराम आचार्यले पुराना कवि र कविता (२०५० : ८९) मा 'बालाज्यू' शब्दको प्रयोग गरेका छन् र यसै शब्दलाई 'नेपाली बृहत् शब्दकोश'ले समेत मान्यता दिएको छ । तर परिवर्तनशील जीवित भाषाको स्वरूप भएकाले वर्तमान समयमा चाहिँ नेपाली भाषामा 'बालाज्यू' शब्दका 'यू'को लोप भई दीर्घ 'ऊ' स्वरसमेत ह्रस्व भएर 'बालाजु' शब्द बढी प्रचलनमा आएको छ ।

२.७ औजस

‘औजस’ को अर्थ ‘अपयश’ वा ‘अपकीर्ति’ भन्ने हुन्छ । यसको मूल साइनो संस्कृतको ‘अपयश’ शब्दसँग रहेको छ । ‘अपयश’ शब्दको निर्माण ‘अप’ उपसर्ग र कीर्तिवाचक ‘यशस्’ शब्दका बीच समासबाट भएको हो । संस्कृतको ‘अपयश’ शब्दले बदनाम, कलङ्क वा अपकीर्ति भन्ने अर्थ दिन्छ । नेपालीमा तत्सम शब्दका रूपमा समेत ‘अपयश’ शब्दको प्रविष्टि ‘नेपाली बृहत् शब्दकोश’ (२०६० : ५३) मा भएको छ । यस कोशमा ‘अपयश’ शब्दलाई अपजस, अपकीर्ति र अबगाल का रूपमा अर्थ्याइएको छ । तद्भव शब्दका रूपमा ‘अपजस’ शब्दलाई पनि उक्त कोशले समेटेको छ । यसमा ‘अपजस’ शब्दका दुई थरी अर्थ दिइएको छ : “(१) बदनाम, अपकीर्ति, (२) विना कसुर आइलागेको आरोप, दोषारोपण, वृथा आरोप ।” यहीँ नै ‘अपजसे’ र ‘अपजस्याहा’ शब्दको “अपजस पाउने, अबजसे” भन्ने अर्थ उल्लेख गरिएको छ । यस प्रकार ‘नेपाली बृहत् शब्दकोश’ले संस्कृतको ‘अपयश’ शब्दका तीन थरी तद्भव शब्दको प्रचलन नेपालीमा देखाएको छ : अपजस, अबजस र औजस । संस्कृतको ‘अपयश’ शब्दबाट ‘अपजस’ र ‘अबजस’ क्रमशः विकसित भएका हुन्, तर अबजसबाट एकासी ‘औजस’ चाहिँ भएको होइन । ‘अबजस’बाट ‘अउजस’ भएपछि ‘औजस’ भएको हो, यद्यपि ‘अउजस’ शब्द लिखित नेपालीमा प्रचलित देखिँदैन, यसको उत्तरवर्ती रूप ‘औजस’ चाहिँ बढी प्रचलनमा आएको छ । हाम्रा आदिकवि भानुभक्त आचार्यले ‘प्रश्नोत्तरमाला’मा ‘औजस’ शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । ‘प्रश्नोत्तरमाला’का विभिन्न संस्करणहरू हेर्दा अपयश, अपजस, अबजस र औजस पाठभेदहरू पाइन्छन् । तर भानुभक्तले नेपालीद्वारा सहज उच्चरण गरिने ‘अउजस’ शब्दको प्रयोग पो गरेका थिए कि ? यसै भन्न सकिने अवस्था छैन । जे-जस्तो भए पनि संस्कृतको ‘अपयश’ शब्दको क्रमिक विकास नेपालीमा यसरी भएको ठहर्‍याउनु उपयुक्त नै देखिन्छ : अपयश > अपजस > अबजस > अउजस = औजस ।

३. उपसंहार

यस प्रकार यहाँ नेपाली शब्द निर्वचन परम्पराका सन्दर्भमा उपर्युक्त केही तद्भव नेपाली शब्दहरूको मात्र व्युत्पादन गर्ने सामान्य प्रयासमात्र हुनसक्यो । यी शब्दहरूको पुख्र्यौली परम्परा पूर्णरूपमा यही नै हो भनेर निरन्तर जारी रहिरहनुपर्ने अनुसन्धानको मार्गलाई अवरुद्ध गर्न सकिँदैन । यथासम्भव आफ्नो तर्फबाट गर्न सकिएको प्रारम्भिक अध्ययनको रूपरेखालाई मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको हो र बाँकी अनुसन्धानको मार्ग प्रशस्त गर्न भाषाविद्हरूको ध्यान अवश्य पनि आकृष्ट हुँदै जानेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त रहन सकिन्छ ।

(नेपाली, २०६४, पूर्णाङ्क : १९३, पृ. १३-२०)

अध्याय - छ

नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका अनुपयुक्त शब्दहरू^१

नेपाली भाषाको विकास संस्कृत भाषाबाट भएको हो । नेपालीमा प्रयोग गरिने अधिकांश शब्दहरूको मूलस्रोत संस्कृत नै मानिन्छ । नेपालीमा बहुप्रचलित संस्कृतमूलका यस्ता केही शब्दहरूसमेत पाइन्छन्, जसलाई संस्कृत व्याकरणका दृष्टिले उपयुक्त ठहर्‍याउन सकिँदैन । यस अध्ययनको प्रारम्भिक शृङ्खलामा त्यस्ता केही शब्दहरूको सप्रमाण चर्चा गरिएको छ ।

१. अत्याधिक

अति र अधिक दुई शब्दको योग हुँदा पराद्य अकारनिमित्तक पूर्वान्त इकारको यकार यण् (अ. ६।१।७७) भएर अत्याधिक शब्द बन्दछ । त्यसैले अत्याचार, अत्याधुनिक आदि शब्दहरूको सादृश्यमा नेपालीमा प्रयोग गरिएको (अत्याधिक प्रज्वलनशील पेट्रोलियम पदार्थ, अत्याधिक बहुमतले विजय गराऔं...) अत्याधिक शब्द अनुपयुक्त देखिन्छ ।

२. अन्तर्कथा

अन्तर् र कथा दुई शब्दको योग हुँदा उत्तरवर्ती शब्दका आद्य ककारलाई आधार मानेर पूर्ववर्ती शब्दका अन्त्य रकारको विसर्ग (अ. ८।३।१५) भई अन्तःकथा शब्द बन्दछ । त्यसैले अन्तर्गत, अन्तर्मन, अन्तर्वार्ता आदि शब्दहरूको सादृश्यका प्रभावमा नेपालीको मानक शब्दकोशमा अन्तर्कथा शब्दको प्रविष्टि (पोखरेल, २०५५, पृ. ४६) र प्रयोग हुनुलाई उपयुक्त ठान्न सकिँदैन ।

३. अन्तर्कलह

अन्तर् र कलह दुई शब्दको योग हुँदा शब्द २ मा कै पराद्य ककारलाई निमित्त मानेर पूर्वान्त रकारको विसर्ग हुने भएकाले अन्तःकलह शब्द उपयुक्त र अन्तर्कलह शब्द अनुपयुक्त ठहरिन्छन् ।

^१ संस्कृत भाषाको वर्णविज्ञान विषयमा विद्यावारिधि गर्नुभन्दा निकै अघिदेखि नै हामीलाई लेखहरू दिएर सहयोग गर्ने मतिप्रसाद ढकल आदिकविक जन्मबलामा अध्यापन गर्नुहुन्थियो । भानुभक्तको भाषामा गहिरो अध्ययन पनि गरेका छन् यिनले । त्यसै विषयमा यिनका लेखहरू 'नेपाली'मा छापिएका हुन् । यसपटक भने अलि फरक विषय रोजेका छन् ढकलजीले । यहाँ उठाइएको विषय गम्भीर छ । पाणिनीय व्याकरणमा अशुद्ध मानिने कतिपय शब्दहरू नेपालीमा विद्वान्हरूले प्रयोग गर्ने गरेका छन्, त्यस्ता शब्दहरूलाई त्यस्तै चलन गर्दै जाने हो कि सच्याउने भन्ने उनले प्रश्न गरेका छन् । 'नेपाली' त त्यसमा केही भन्न सक्ने, अब यसबारे हाथा क्याकरणी अथवा भाषाशास्त्रीहरूले केही निकर्वाण गरिदिनुपर्छ भन्ने हाथो निवेदन हो । हामीलाई के लाग्छ भने ५०/६० वर्षदेखि 'नेपाली'ले चलाइसकेका प्रयोगलाई त्यसै फाल्न सकिँदैन कि ? त्यस्ता शब्दलाई 'अङ्गीकृत' नेपाली शब्द बनाउन भिन्छ ? विद्वान्हरूले हामीलाई अनिदिनुपर्ने ।

४. अन्तर्क्रिया

अन्तर् र क्रिया दुई शब्दको योग हुँदा शब्द २ र ३ मा भैं पराद्य ककारलाई निमित्त मानेर पूर्वान्त रकारको विसर्ग हुने भएकाले अन्तःक्रिया शब्द उपयुक्त ठानिन्छ भने अन्तर्क्रिया (पोखरेल, पू.) शब्द अनुपयुक्त देखिन्छ ।

५. अन्तर्राष्ट्रिय

अन्तर् र राष्ट्रिय दुई शब्दको योग हुँदा पराद्य रकारनिमित्तक पूर्वान्त रकारको लोप हुने (अ. ८।३।१४) र रलोपनिमित्तक राष्ट्रिय शब्दलाई आधार मानेर पूर्वान्त अकारको दीर्घ हुने (अ. ६।३।१११) भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय शब्द बन्दछ । राष्ट्रिय शब्दसँग भित्र अर्थ बुझाउने अन्तर् शब्दको योग हुँदा निर्माण हुने शब्दले राष्ट्रभित्रको भन्ने मात्र अर्थ बुझाउनुपर्नेमा अन्य राष्ट्रलाई समेत बुझाएको पाइन्छ । त्यसैले अर्थात्मक र शब्दरचनात्मक दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय शब्दको प्रयोग विचारणीय ठहरिन्छ ।

६. अपहरित

अप उपसर्गपूर्वक हृ धातुमा क्त (त) प्रत्ययको योग भई अपहृत शब्द बन्दछ । हृ धातु इकार आगम नहुने (अनिट्) धातुका रूपमा पढिएको (मिश्र, २००३, पृ. २४२) हुँदा इकारको आगम निषेध (अ. ७।२।१०) भएकाले पठित, लिखित आदि शब्दका सादृश्यमा नेपालीमा प्रयुक्त अपहरित शब्द उपयुक्त देखिदैन ।

७. आतिथ्यता

आतिथि शब्दमा भावार्थक ष्यञ् (य) प्रत्यय (अ. ५।१।१२४) लागेपछि आद्य अकारको आकारका रूपमा वृद्धि र अन्त्य इकारको लोप भएर आतिथ्य शब्दको रचना हुन्छ । भावार्थक ष्यञ् प्रत्ययान्त आतिथ्य शब्ददेखि पुनः भावार्थक तल् (ता) प्रत्यय नलाग्ने भएको हुँदा आतिथ्यता शब्दको प्रयोग (हाम्रो आतिथ्यता स्वीकार गरी...) लाई उपयुक्त ठान्न सकिदैन ।

८. उपरोक्त

उपरि र उक्त दुई शब्दको योग हुँदा पराद्य उकारनिमित्तक पूर्वान्त इकारको यकारका रूपमा यण् (अ. ६।१।७७) भई उपर्युक्त शब्दको निर्माण हुन्छ । त्यसैले उपरोक्त शब्दको प्रयोग (उपरोक्त विषयमा/सम्बन्धमा...) अनुपयुक्त देखिन्छ ।

९. उल्लेखित

उत् उपसर्गपूर्वक लिख् धातुमा क्त (त) प्रत्ययको योग हुँदा कित् क्त प्रत्ययलाई आधार मानेर लिख् धातुका उपान्त्य इकारको एकारका रूपमा प्राप्त गुण निषेध (अ. १।१।५) भएर उल्लिखित शब्दको रचना हुन्छ । त्यसैले लेख, लेखक आदि शब्दको सादृश्यमा अनुकरण गरिएको उल्लेखित शब्दको प्रयोगलाई उपयुक्त ठान्न सकिदैन ।

१०. कृतसङ्कल्पित

कृत (गरेको) छ सङ्कल्प जसले भन्ने विग्रहमा बहुव्रीहि समास (अ. २।२।२४) भएर विशेषणवाची कृतसङ्कल्प शब्द बन्दछ । कृतसङ्कल्प शब्ददेखि इतच् प्रत्यय असम्भव भएकाले कृतसङ्कल्पित शब्दको प्रयोग अनुपयुक्त देखिन्छ ।

११. गरिमामय

गरिमन् प्रातिपदिक शब्ददेखि मयद् प्रत्यय लागी प्रातिपदिकान्त नकारको लोप (अ. ८।२।७) भएर गरिममय शब्दको निर्माण हुन्छ । गरिमा शब्दको मूल गरिमन् हो भन्ने वास्तविकतातर्फ दृष्टि नपुगेकाले नेपालीमा अनुपयुक्त गरिमामय शब्दको प्रयोग (गरिमामय उपकुलपति पदमा नियुक्त हुनुभएकामा हार्दिक बधाइ...) हुनगएको हो ।

१२. ग्रसित

उकारको इत्संज्ञा हुने ग्रस् धातुदेखि क्त (त) प्रत्यय लागेर ग्रस्त शब्दको रचना हुन्छ । ग्रस् धातु इडागम हुने (सेट) धातुका रूपमा पढिएको (मिश्र, २००३, पृ. १५३) भए पनि ग्रस् धातुमा उकारको इत्संज्ञा भएका कारण क्त प्रत्ययको इडागम निषेध हुने (अ. ७।२।१५) भएकाले इडागमयुक्त ग्रसित शब्दको निर्माण असम्भव देखिन्छ ।

१३. चलायमान

संस्कृत व्याकरणमा हल्लनु भन्ने अर्थमा रहेको चल् धातु परस्मैपदी धातुका रूपमा पढिएको छ (शर्मा, २००५, पृ. १९६) । परस्मैपदी धातुदेखि शानच् (आन) प्रत्यय नहुने र शतृ (अत्) प्रत्यय मात्र हुने भएकाले चल् धातुदेखि शतृ प्रत्यय लगाएर चलन् शब्द र णिजन्त चल् धातुदेखि शतृ प्रत्यय लगाएर चालयन् शब्दमात्र सिद्ध गर्न सकिन्छ । त्यसैले अनुपयुक्त चलायमान शब्दको सट्टा चलिरहेको भन्ने शब्दको प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

१४. जागृत

जागृ धातुदेखि क्त (त) प्रत्यय लागेपछि क्त प्रत्ययको इट् (इ) आगम र धातुका ऋकारको रपरत्वसहित अकार गुण (अ. ७।३।८४) भएर जागरित शब्द बन्दछ । त्यसैले संस्कृतको जाग्रत् शब्दबाट जागेको, व्युँभेको आदि अर्थमा अनुपयुक्त जागृत शब्दको विकास भएको देखाइनु (पोखरेल, २०५५, पृ. ४५९) अनुपयुक्त देखिन्छ ।

१५. त्रसित

ईकारको इत्संज्ञा हुने त्रस् धातुदेखि त्त (त) प्रत्यय लागेर त्रस्त शब्दको निर्माण हुन्छ । त्रस् धातु सेट् धातुका रूपमा पढिएको (मिश्र, २००३, पृ.४०८) भए पनि त्रस् धातुमा ईकारको इत्संज्ञा गरिएको हुँदा त्त प्रत्ययको इडागम निषेध हुने (अ.७।२।१४) भएकाले इडागमयुक्त त्रसित शब्द सिद्ध हुन नसक्ने हुँदा त्यसको प्रयोगलाई उपयुक्त ठहर्‍याउन सकिँदैन ।

१६. दिग्भ्रमित

उकारको इत्संज्ञा हुने भ्रम् धातुदेखि त्त (त) प्रत्यय लागेर धातुका उपान्त्य अकारको दीर्घ र अन्त्य मकारको अनुस्वार एवम् परसवर्ण भएर भ्रान्त शब्दको रचना हुन्छ । भ्रम् धातु सेट् धातुका रूपमा पढिएको (मिश्र, २००३, पृ.२१२) भए पनि भ्रम् धातुमा उकारको इत्संज्ञा गरिएको हुँदा त्त प्रत्ययको इडागम निषेध हुने (अ.७।२।१५) भएकाले इडागमयुक्त भ्रमित शब्द सिद्ध हुन नसकेको हो । दिक् र इडागमरहित भ्रान्त शब्दका बीचमा समास भएपछि ककारको गकारका रूपमा जश्त्व भएर दिग्भ्रान्त शब्द सिद्ध हुन्छ । त्यसैले दिक् र इडागमयुक्त भ्रमित शब्दको योगमा निर्माण गरिएको दिग्भ्रमित शब्द अनुपयुक्त ठहरिन्छ ।

१७. दुरावस्था

दुर् र अवस्था दुई शब्दको योग भई दुरवस्था शब्द बन्दछ । दुर् उपसर्ग हलन्त हुन्छ भन्ने ख्याल गर्न नसकिएका कारण अनुपयुक्त दुरावस्था शब्दको प्रयोग नेपालीमा हुनपुगेको हो ।

१८. धैर्यता

धीर शब्ददेखि भावार्थक ध्यञ् (य) प्रत्यय (अ.५।१।१२४) र तल् (ता) प्रत्यय (अ.५।१।११९) लागेर क्रमशः धैर्य र धीरता शब्दको निर्माण हुन्छ । धैर्य शब्दमा नै भावार्थक ध्यञ् प्रत्यय भएको छ भन्ने विचार नपुर्‍याइएका कारण धैर्य शब्ददेखि असम्भव र निरर्थक रूपमा तल् प्रत्यय लगाएर अनुपयुक्त धैर्यता शब्दको प्रयोग नेपालीमा भएको देख्न पाइन्छ । एउटा आधार शब्दमा एउटै अर्थका अनेक प्रत्यय लाग्ने सम्भावना नरहने भएकाले एक-एक प्रत्यय लगाएर धैर्य वा धीरता शब्दको मात्र प्रयोग गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

१९. परम्परित

संस्कृत व्याकरणमा तारकादिगण (अ.५।२।२६) मा पढिएका तारक, पुष्य आदि शब्ददेखि इतच् (इत) प्रत्यय हुन्छ भने त्त प्रत्ययको आद्यवयवका रूपमा इडागम हुँदा पनि शब्दान्तमा इत प्रत्ययको उपस्थिति भेटिन्छ । नेपालीमा कुन चाहिँ इतच्

प्रत्ययको इत हो र कुन चाहिँ इडागमविशिष्ट त् प्रत्ययको इत हो भन्ने कुराको यथार्थ ज्ञान हुन नसक्दा अधिकांश नेपाली शब्दमा इत प्रत्यय लगाइएको पाइन्छ । यसै क्रममा परम्परा शब्ददेखि इत प्रत्यय लगाएर परम्परित शब्दलाई नेपालीमा प्रयोग गर्ने गरिएको छ । परन्तु यसको आधार स्पष्ट देखिँदैन । परम्परा शब्द धातु नभएकाले यसमा इडागमविशिष्ट त् प्रत्ययबाट विकसित इत प्रत्ययको योग हुनु असम्भव छ । संस्कृत व्याकरणको तारकादिगण (अ.५।२।२६) मा ८७ शब्दहरू पढिएका पाइन्छन् (शर्मा, १९५१, पृ.५९२) । ती शब्दहरूमध्ये नेपालीमा पुष्प, उच्चार, प्रचार, विचार, पल्लव, खण्ड, मुद्रा, पुलक, दुःख, उत्कण्ठा, गौरव, तरङ्ग, गर्व, हर्ष, रोमाञ्च, पण्डा, फल, अङ्कुर, कलङ्क, मूर्च्छा, प्रतिबिम्ब र दीक्षा शब्दमा इतच् प्रत्यय लागेर निर्माण भएका शब्दहरू प्रचलनमा आएको देख्न सकिन्छ । तारकादिगणलाई आकृतिगण मानिएको हुँदा अन्य शब्ददेखि समेत इतच् प्रत्यय सम्भव भए पनि संस्कृत वाङ्मयमा परम्परित शब्दको प्रयोग नदेखिएकाले नेपालीमा यसलाई संस्कृतमूलको इतच् प्रत्ययान्त शब्दका रूपमा ग्रहण गर्न सकिँदैन । त्यसैले अनुपयुक्त परम्परित शब्दको सट्टा परम्परागत शब्द प्रयोग गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

२०. पुनरावलोकन

पुनर् र अवलोकन दुई शब्दको योग भएर पुनरवलोकन शब्दको रचना हुन्छ । पुनर् अव्यय शब्द हलन्त हुन्छ भन्ने ख्याल नगरिएका कारण अनुपयुक्त पुनरावलोकन शब्दको अत्यधिक प्रयोग नेपालीमा हुन गएको हो । उपयुक्त पुनरवलोकन शब्दका साथ अनुपयुक्त पुनरावलोकन शब्दलाई नेपालीको मानक शब्दकोशमा प्रविष्ट गराउनु (पोखरेल, २०५५, पृ.७८७) उपयुक्त देखिँदैन ।

२१. पृथकीकरण

पृथक् र करण दुई शब्दको योग भएर पृथक्करण शब्द बन्दछ । संस्कृत व्याकरणमा कृ, भू र अस् धातुको योगमा च्वि प्रत्ययान्त प्रातिपदिकका अन्त्य अकारको मात्र ईत्वं हुने (अ.७।४।३२) भएकाले एकीकरण, समीकरण आदि शब्दको सादृश्यका कारण नेपालीमा प्रयोग गर्ने गरिएको पृथकीकरण (शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त...) शब्द अनुपयुक्त देखिन्छ ।

२२. बाहुल्यता

बहुल शब्ददेखि भावार्थक व्यञ् (य) प्रत्यय (अ.५।१।१२४) र तल् (ता) प्रत्यय (अ.५।१।११९) लागेर क्रमशः बाहुल्य र बहुलता शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् । बाहुल्य शब्दमा भावार्थक व्यञ् प्रत्यय लागेको छ भन्ने कुरालाई विचार नगरिएका कारण बाहुल्य शब्ददेखि असम्भव र निरर्थक रूपमा भावार्थक तल् प्रत्यय लगाएर

अनुपयुक्त *बाहुल्यता* शब्दको प्रयोग नेपालीमा हुने गरेको पाइन्छ । भावार्थक प्रत्ययान्त शब्दमा पुनः भावार्थक प्रत्ययको योग हुन नसक्ने भएकाले *बहुल* आधार शब्दमा एउटा मात्र भावार्थक प्रत्यय लगाएर *बाहुल्य* वा *बहुलता* शब्दको प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

२३. मनोकामना

मनसः (मनको) *कामना* भन्ने विग्रहमा सकारान्त *मनस्* शब्द र *कामना* शब्दका बीचमा षष्ठी तत्पुरुष समास (अ. २।२।८) भएपछि पूर्वान्त सकारको रुत्व (अ. ८।२।६६) एवम् ककारनिमित्तक रकारको *विसर्ग* (अ. ८।३।१५) भएर *मनःकामना* शब्द बन्दछ । त्यसैले *मनोरथ*, *मनोविज्ञान* आदि शब्दका सादृश्यमा नेपालीमा प्रयुक्त *मनोकामना* शब्दलाई उपयुक्त ठहर्‍याउन सकिँदैन ।

२४. महानता

महत् प्रातिपदिक शब्ददेखि भावार्थक *तल्* (ता) प्रत्यय (अ. ५।१।११९) लागेर *महत्ता* शब्दको निर्माण हुन्छ । *महान्* शब्दको मूल *महत्* शब्द हो र *महान्* शब्द पनि हलन्त हुन्छ भन्ने ख्याल नगरिएको हुँदा अनुपयुक्त *महानता* शब्दको प्रयोग नेपालीमा हुन गएको हो ।

२५. महिला नेतृ

पुलिङ्ग *नेतृ* शब्ददेखि स्त्रीलिङ्गको विवक्षामा *जीप्* (ई) प्रत्यय (अ. ४।१।५) भएपछि ईकारनिमित्तक पूर्वान्त ऋकारको रकारका रूपमा *यण्* (अ. ६।१।७७) भएर *नेत्री* शब्दको रचना हुन्छ । त्यसैले *महिला* शब्दका साथमा पुलिङ्गी *नेतृ* शब्दको प्रयोग गरिनु अनुपयुक्त देखिन्छ ।

२६. युवामञ्च

यूनाम् (युवाहरूको) *मञ्च* भन्ने विग्रहमा नकारान्त *युवन्* शब्द र *मञ्च* शब्दका बीचमा षष्ठी तत्पुरुष समास (अ. २।२।८) भएपछि नकारान्त पूर्वपदका अन्त्य नकारको लोप (अ. ८।२।७) भएर *युवमञ्च* शब्द सिद्ध हुन्छ । त्यसैले संस्कृत व्याकरणका दृष्टिले नेपालीमा प्रयुक्त *युवामञ्च* शब्दलाई उपयुक्त ठहर्‍याउन सकिँदैन ।

२७. युवावर्ग

यूनाम् (युवाहरूको) *वर्ग* भन्ने विग्रहमा शब्द २६ मा कै समास र नलोप भएर *युववर्ग* शब्दको निर्माण हुन्छ । त्यसैले *युवामञ्च* शब्द जस्तै *युवावर्ग* शब्द पनि संस्कृत व्याकरणका आधारमा अनुपयुक्त ठहरिन्छ ।

२८. राजनैतिक

राजनीति शब्ददेखि हुने भन्ने अर्थमा ठक् (इक) प्रत्यय भई आद्य आकारको पर्जन्यवत् लक्षणका आधारमा आकारमै वृद्धि र अन्त्य इकारको लोप भएर राजनीतिक शब्दको रचना हुन्छ । वृद्धिनिमित्तक तद्धित प्रत्यय पर भएमा इहलोक, परलोक आदि शब्दमा उभयपदवृद्धि भएर ऐहलौकिक, पारलौकिक आदि शब्दको सिद्धि भएको देखिए पनि राजनीति शब्दको उभयपदवृद्धिको विधान र उभयपदवृद्धियुक्त राजनैतिक शब्दको प्रयोग संस्कृत वाङ्मयमा भएको नदेखिएकाले नेपालीमा प्रयुक्त उभयपदवृद्धिमूलक राजनैतिक शब्द अनुपयुक्त देखिन्छ ।

२९. रूपायन

रूपरूको अयन भन्ने विग्रहमा षष्ठी समास भएपछि पूर्वान्त र पराद्य दुवै अकारको आकारका रूपमा सवर्णदीर्घ (अ.६।१।१०१) एवम् एकपदीभूत रूपायन शब्दमा ऊकार, पकार, आकार र अकारले व्यवधान गरे पनि रकारनिमित्तक नकारका स्थानमा णत्व (अ.८।४।२) भएर रूपायण शब्द बन्दछ । त्यसैले व्युत्पादन शब्दका सादृश्यमा नेपालीमा प्रयुक्त रूपायन शब्द संस्कृत व्याकरणका दृष्टिले उपयुक्त देखिदैन ।

३०. लब्धप्रतिष्ठित

लब्ध (पाएको) छ प्रतिष्ठा जसले भन्ने विग्रहमा बहुव्रीहि समास (अ.२।२।२४) भएपछि उत्सर्जन संग्रा (अ.१।२।४४) भएको स्त्रीप्रत्ययान्त लब्धप्रतिष्ठा प्रातिपदिकका अन्त्य आकारको ह्रस्व (अ.१।२।४८) भएर लब्धप्रतिष्ठ शब्दको निर्माण हुन्छ । प्रतिष्ठा शब्दको विशेषणका रूपमा आएको लब्ध शब्दमा भूतकालिक क्त (त) प्रत्यय भएको छ भन्ने कुरामा विचार नपुन्याइएको हुँदा प्रतिष्ठा शब्दलाई इडागमविशिष्ट क्त प्रत्ययान्त शब्दका रूपमा ग्रहण गरेर लब्धप्रतिष्ठित शब्दको प्रयोग (लब्धप्रतिष्ठित विद्वान्...) नेपालीमा हुनपुगेको हो ।

३१. वर्चस्व

वर्चस् शब्ददेखि स्वार्थमा कन् (क) प्रत्यय (अ.५।३।९६) भएर वर्चस्क शब्दको रचना हुन्छ । त्यसैले वास्तविक प्रत्ययको ख्याल नगरिएका कारण नेपालीमा प्रयोग गर्ने गरिएको वर्चस्व शब्द (वर्चस्व कायम गर्न सफल...) अनुपयुक्त ठहरिन्छ ।

३२. विद्युतीकरण

विद्युत् र करण दुई शब्दको योग भएर विद्युत्करण शब्द सिद्ध हुन्छ । शब्द २१ मा कै विद्युत्करण शब्दमा ईत्त्व (अ.७।४।३२) असम्भव भएकाले नेपाली

भाषाको मानक शब्दकोशमा *विद्युतीकरण* शब्दको प्रविष्टि (पोखरेल, २०५५, पृ.११५१) र त्यसको प्रयोग अनुपयुक्त देखिन्छ ।

३३. विद्वान्वर्ग

विदुषः (विद्वान्हरूको) *वर्ग* भन्ने विग्रहमा षष्ठी तत्पुरुष समास (अ. २।२।८) भएपछि *विद्वस्* पूर्वपदका अन्त्य सकारको दकार (अ. ८।२।७२) भएर *विद्वद्वर्ग* शब्द बन्दछ । त्यसैले समस्त शब्दका रूपमा *विद्वान्वर्ग* शब्दको प्रयोगलाई उपयुक्त ठान्न सकिँदैन ।

३४. शुभाशीर्वाद

वाद उत्तरपदनिमित्तक *आशिस्* पूर्वपदका अन्त्य सकारको रुत्व (अ. ८।२।६६) र उपान्त्य इकारको दीर्घ (अ. ८।२।७७) भएर *आशीर्वाद* शब्दको निर्माण हुन्छ । *शुभ* र *आशीर्वाद* दुई शब्दका बीचमा समास भएपछि पूर्वान्त अकार र पराद्य आकार दुवैको आकारका रूपमा *सवर्णदीर्घ* (अ. ६।१।१०१) भएर *शुभाशीर्वाद* शब्दको रचना हुन्छ । *आशीर्वाद* शब्दको ईकार दीर्घ हुन्छ भन्ने ख्याल नगरिएका कारण अनुपयुक्त *शुभाशीर्वाद* शब्द नेपालीमा प्रयोग हुन गएको हो ।

३५. शोभायमान

शुभ धातुदेखि विहित *लट्* प्रत्ययका स्थानमा *शानच्* (आन) प्रत्यय (अ. ३।२।१२४) भएपछि *शप्* (अ) प्रत्यय र त्यसलाई निमित्त मानेर *शुभ* धातुका उकारको ओकारका रूपमा *गुण* एवम् *आन* प्रत्ययनिमित्तक अकारान्त *शोभ* धात्वङ्गको *मुक्* (म्) आगम भएर *शोभमान* शब्द सिद्ध हुन्छ भने णिजन्त *शुभ* धातुदेखि *शोभयमान* शब्दको सिद्धि सम्भव हुन्छ । त्यसैले *शोभायमान* शब्द नेपाली भाषाको मानक शब्दकोशमा प्रविष्ट हुनु (पोखरेल, २०५५, पृ.११९८) र त्यसको प्रयोग गरिनु उपयुक्त देखिँदैन ।

३६. सङ्ग्रहित/सङ्ग्रहीत

सम् उपसर्गपूर्वक *ग्रह* धातुदेखि *क्त* (त) प्रत्यय भएपछि *क्त* प्रत्ययको आद्यवयवका रूपमा *इट्* (इ) आगम (अ. ७।२।३५), *क्त* प्रत्ययमा ककारको इत्संज्ञा भएकाले त्यसलाई निमित्त मानेर *ग्रह* धातुका रकारको ऋकारका रूपमा *सम्प्रसारण* (अ. ६।१।१६), ऋकार र अकारको ऋकारका रूपमा पूर्वरूप (अ. ६।१।१०८), *सम्*का मकारको *अनुस्वार* र *परसवर्ण* एवम् लिट्भिन्न *क्त* प्रत्ययनिमित्तक *इट्* आगमका इकारको दीर्घ (अ. ७।२।३७) भएर *सङ्ग्रहीत* शब्द बन्दछ । *ग्रह* धातुका रकारको ऋकारमा परिवर्तन हुन्छ भन्ने वास्तविकतातर्फ दृष्टि नदिइएका कारण अनुपयुक्त *सङ्ग्रहीत* शब्द र *इट्* आगमका इकारको दीर्घ

हुन्छ भन्ने ख्याल नगरिएका कारण अनुपयुक्त *सङ्गृहित* शब्दको प्रयोग नेपालीमा देखिन पुगेको हो ।

३७. सम्बन्धित

सम् उपसर्गपूर्वक *बन्ध्* धातुदेखि *क्त* (त) प्रत्यय लागेपछि धात्वन्त धकारनिमित्तक *क्त* प्रत्ययका तकारको धकारमा (अ. ८।२।४०) र प्रत्ययको परिवर्तित धकारलाई निमित्त मानेर धात्वन्त धकारको दकारका रूपमा *जश्त्व* (अ. ८।४।५३) भएर *सम्बद्ध* शब्दको निर्माण हुन्छ । *बन्ध्* धातु *अनिद्* धातुका रूपमा पढिएको (मिश्र, २००३, पृ. ६०३) हुँदा *क्त* प्रत्ययमा इडागम अप्रवृत्त भएको हो । त्यसैले अनुपयुक्त *सम्बन्धित* शब्दको सट्टा उपयुक्त *सम्बद्ध* शब्दको प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३८. सिर्जित

सृज् धातुदेखि *क्त* (त) प्रत्यय लागेर तकारनिमित्तक धात्वन्त जकारको *षत्व* (अ. ८।२।३६) र धात्वन्त षकारनिमित्तक *क्त* प्रत्ययका तकारको टकारका रूपमा *ष्टुत्व* (अ. ८।४।४१) भएर *सृष्ट* शब्दको रचना हुन्छ । *सृज्* धातु *अनिद्* धातुका रूपमा पढिएको (मिश्र, २००३, पृ. ४४२) हुँदा *क्त* प्रत्ययको इडागम हुन नसकेको हो । त्यसैले अनुपयुक्त *सिर्जित* शब्दको सट्टा *सिर्जना गरिएको* भन्ने पदावलीको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

३९. सुपरिवेक्षक

सु, *परि* र *अव* तीन उपसर्गपूर्वक *ईक्ष्* धातुदेखि *ण्वल्* (अक) प्रत्यय भएपछि *अव* उपसर्गको आद्य अकारलाई निमित्त मानेर *परि* उपसर्गका अन्त्य इकारको यकारका रूपमा *यण्* (अ. ६।१।७७) र *अव* उपसर्गको अन्त्य अकार र *ईक्ष्* धातुको आद्य ईकार दुवैका स्थानमा एकारका रूपमा *गुण* (अ. ६।१।८७) भएर *सुपर्यवेक्षक* शब्द सिद्ध हुन्छ । *अव* उपसर्गको विचार नगरिएका कारण अनुपयुक्त *सुपरिवेक्षक* शब्दको प्रयोग नेपालीमा हुनपुगेको हो ।

४०. सुपरिवेक्षण

शब्द ३९ मा भैं *सु*, *परि* र *अव* तीन उपसर्गपूर्वक *ईक्ष्* धातुदेखि *ल्युट्* (अन) प्रत्यय भएपछि इकारको *यण्*, अकार र ईकारको *गुण* एवम् *ईक्ष्* धातुस्थ पकारनिमित्तक *अन* प्रत्ययका नकारको *णत्व* (अ. ८।४।२) भएर *सुपर्यवेक्षण* शब्द बन्दछ । त्यसैले *सुपरिवेक्षण* शब्दको प्रयोग अनुपयुक्त देखिन्छ ।

जुनसुकै भाषामा कुन चाहिँ उपयुक्त शब्द हो र कुन चाहिँ अनुपयुक्त शब्द हो भनेर संशयनिवारणका लागि जसले पनि सर्वप्रथम पल्टाउने भनेको शब्दकोश नै हो । नेपाली भाषाको मानक शब्दकोशका रूपमा बहुप्रसिद्ध *नेपाली बृहत्*

शब्दकोश (२०४०) मा अन्तर्क्रिया, अन्तराष्ट्रिय, चलायमान, पुनरावलोकन, विद्युतीकरण, शोभायमानजस्ता अनुपयुक्त शब्दहरूलाई संस्कृतमूल मानेर प्रविष्ट गराइएका कारण नेपाली वाङ्मयमा यस प्रकारका शब्दहरू प्रयोग हुनपुगेका हुन् भन्ने उपरोक्त, उल्लेखित, ग्रसित, गरिमामय, धैर्यता, बाहुल्यता, त्रसित, दिग्भ्रमित, परम्परित, पृथकीकरण, महानता, युवामञ्च, युवावर्ग, राजनैतिक, रूपायन, लब्धप्रतिष्ठित, सिर्जित, सम्बन्धित, सुपरिवेक्षक, सुपरिवेक्षणजस्ता शब्दहरू सादृश्यका कारणले र विचार नपुन्याइएका कारणले प्रयोगमा आएका हुन् । नेपाली भाषाको मानक शब्दकोश नै त्रुटिपूर्ण रहेकाले तथा वरिष्ठ लेखकका कृतिहरूमा र सर्वाधिक पाठकहरूले मन पराइएका दैनिक पत्रिकाहरूमा समेत संस्कृतमूलका यस प्रकारका अनुपयुक्त शब्दहरूको बारम्बार प्रयोग गरिनाले त्यसको अनुकरणात्मक प्रभाव अन्यत्र पनि स्वाभाविक रूपमा देखिँदै जाने भएको हुँदा यसतर्फ यथासमयमै सचेत हुँदै संस्कृत व्याकरणका नियमहरूको सामान्य जानकारी लिएर, संस्कृत शब्दकोशकै प्रयोग गरेर वा संस्कृत व्याकरणविदसँग आवश्यक परामर्श लिएर नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका अनुपयुक्त शब्दहरूको प्रयोगलाई निराकरण गर्दै जान सकिन्छ । नेपाली भाषाका लिखित सामग्री र प्राज्ञिक जिज्ञासाबाट प्राप्त हुने यस प्रकारका अवशिष्ट शब्दहरूको चर्चालाई आगामी शृङ्खलाहरूमा समेत निरन्तरता दिइने छ ।

(नेपाली, २०६७, पूर्णाङ्क : २०४, पृ. २७-३९)

दोस्रो खण्ड : सन्धि

अध्याय - सात

नेपाली सन्धिको परिचय

१. विषयप्रवेश

कुनै दुई वर्ण वा समुदायको एकआपसमा हुने सम्बन्ध, सम्भौता वा मेललाई सन्धि भनिन्छ । भाषा वा व्याकरणका सन्दर्भमा कुनै दुई नजिक रहेका ध्वनि वा वर्णलाई जोड्नु सन्धि हो । वर्ण वा संवर्ण गरी सन्धि मूलतः दुई प्रकारका हुन्छन् । वर्णसन्धिलाई वर्णवैज्ञानिक सन्धि र संवर्णसन्धिलाई ध्वनिवैज्ञानिक सन्धि भनिन्छ । वर्णवैज्ञानिक र ध्वनिवैज्ञानिक सन्धि पनि कार्यप्रकृतिका आधारमा लोप, आगम, वर्णविकार (आदेश) र प्रकृतिभाव गरी चार प्रकारका हुन्छन् । सन्धिको यो चार प्रकारको वर्गीकरणलाई पूर्वीय वाङ्मयको वाजसनेयी प्रातिशाख्यले प्राचीन समयमा चर्चा गरिसकेको थियो भने सन् १९७३ मा आएर सानफोर्ड स्क्यान (Sanford Schane) नामक आधुनिक भाषाशास्त्रीले सन्धिका यिनै चार प्रकारलाई समर्थन गरे । वर्तमान समयमा पनि सन्धिको वर्गीकरणमा यिनै चार प्रकारले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ ।

सन्धिका नियमहरू प्रत्येक भाषामा आआफ्नै किसिमका हुन्छन् । नेपाली भाषामा पनि सन्धिका निजी विशेषता र अस्तित्वहरू छुट्टै छन् । तर नेपाली सन्धिको चर्चा गर्दा संस्कृत सन्धिले बढी ठाउँ लिएको र कतिपय सन्दर्भमा त नेपाली सन्धिहरू नै छैनन् भन्ने कुराले बढी महत्त्व पाएको पनि देखिन्छ । सन्धिका दृष्टिले नेपाली भाषाको व्यवस्थित अध्ययन नभैसकेको हुँदा नेपाली सन्धिको चर्चा अत्यन्त कम वा हुँदै नहुनु र तत्सम सन्धिको मात्र चर्चा हुनु पनि स्वाभाविक हो । तत्सम सन्धिनियम नेपालीमा पूर्णतः लागू नहुने हुँदा नेपाली सन्धिको अलग अस्तित्व र पहिचानको आवश्यकता देखिएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा नेपाली सन्धिको सामान्य परिचयमा यस लेखको विषय केन्द्रित भएको छ ।

२. नेपाली सन्धिको परिचय

उपसर्ग, कृत् प्रत्यय र तद्धित प्रत्यय लागेर तथा समास र द्वित्व भएर व्युत्पन्न नेपाली शब्दको निर्माण हुन्छ । उपसर्ग वा प्रत्यय लागेपछि र समास वा द्वित्व भएपछि दुई रूप वा शब्दलाई जोड्नुपर्दा सन्धिको प्रयोग गरिन्छ । तत्सम

नेपाली शब्दको निर्माण गर्दा तत्सम सन्धिको नै प्रयोग हुन्छ भने अन्य नेपाली शब्दको निर्माणमा नेपाली सन्धिको प्रयोग गरिन्छ । तद्भव र आगन्तुक उपसर्गद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा प्रकृतिभाव सन्धिको मात्र प्रयोग हुन्छ भने कृत, तद्धित, समास र द्वित्वद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा प्रायः सबै नेपाली सन्धिनियमहरू लागू हुन्छन् । उपर्युक्त चार प्रकारका सन्धि वर्गीकरणअनुसार नेपालीमा वर्णविकार सन्धिका उदाहरणहरू प्रशस्त भेटिन्छन् भने लोप र आगम सन्धि भएका शब्दहरू कम मात्रामा पाइन्छन् । नेपाली सन्धिका प्रमुख सूत्रहरू, तिनका काम र उदाहरणहरू निम्नानुसार छन् :

२.१ लोपसन्धिको परिचय

नदेखिनु अथवा हराउनुलाई 'लोप' भनिन्छ । सन्धि गर्दा कुनै वर्णकै लोप भएमा लोपसन्धि हुन्छ । कृत, तद्धित, समास र द्वित्व प्रक्रियाद्वारा नेपाली शब्दको निर्माण गर्दा लोपसन्धिको प्रयोग गरिन्छ । नेपाली लोपसन्धि गर्ने मुख्य सूत्रहरू चारवटा छन् :

(१) प्रकृति अन्त स्वरलोप तद्धितप्रायः

शब्ददेखि लाग्ने प्रत्ययलाई तद्धित प्रत्यय भनिन्छ । यो सूत्रले प्रायः गरेर तद्धित प्रत्यय पछाडि भएमा प्रकृति (शब्द) को अन्तमा रहेको स्वरवर्णको लोप गर्दछ । यो सूत्रको लोपसन्धि नियम प्रायः सबै तद्धितप्रत्ययद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुन्छ । अधिकांश शब्दमा 'अ, आ, ओ' को र केही शब्दमा मात्र 'ई' को लोप हुन्छ भने अन्य स्वरको प्रायः लोप भएको पाइँदैन, जस्तै :

'अ' लोप : गफ+आडी =गफाडी, दुःख+एसो =दुखेसो, एक+आइ =एकाइ आदि ।

'आ' लोप : पुर्खा+यौली =पुख्यौली, खुर्पा+एटो =खुर्पेटो, नगरा+ची =नगर्ची आदि

'ई' लोप : गुल्मी+एली =गुल्मेली, बैतडी+एली =बैतडेली, बाँकी+यौता =बक्यौता आदि ।

'ओ' लोप : गोलो+आइ=गोलाइ, डोरो+एटो=डोरेटो, खैरो+एनी=खैरेनी आदि यस सूत्रको अपवादमा यानी, ले, लो, दार प्रत्यय लाग्दा शब्दको अन्तिम स्वरको लोप हुँदैन, तर दीर्घस्वर अन्तमा भए त्यसको द्वस्वचाहिँ हुन्छ, जस्तै : मोहीयानी, गाउँले, ठिमिले, मादिले, गतिलो, फुर्तिलो, मालदार, खबरदार आदि । यसै गरी ना, पन, पना, पाई, ल, हर, ली प्रत्यय लाग्दा प्रायः सबै शब्दका अन्तिम स्वरको लोप नभएको पाइन्छ, जस्तै : जपना, वालकपन, मूर्खपना, मपाई, पोइल, खण्डहर, गतिली आदि ।

(२) उलाउ लोप कृत भूतक्रिया

धातुदेखि लाग्ने प्रत्ययलाई कृत् प्रत्यय भनिन्छ । यो सूत्रले अनेकाक्षरी धातुको अन्तमा रहेका 'उ, आउ र ल' को लोप गर्दछ । एकाक्षरी उ अन्त्यक धातुको चाहिँ सूत्र (१३) र (१४) अनुसार सन्धि हुन्छ । यस सूत्रको लोपसन्धि नियम कृत् प्रत्ययद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा र भूतकालिक क्रियाका रूपहरू चलाउँदा लागू हुन्छ, जस्तै :

'उ' लोप : चुहु+आवट = चुहावट, आउ+इन्दा = आइन्दा, कुहु+एत्रो = कुहेत्रो आदि ।

'आउ' लोप: विसाउ+औना = विसौना, कमाउ+आइ = कमाइ, बिराउ+औटो = बिरौटो, अहाउ+ओट = अहोट, चिलाउ+आइ = चिलाइ, चोख्याउ+आन = चोख्यान, बिछ्याउ+औना = बिछ्यौना, चिच्याउ+आहट = चिच्याहट आदि ।

'ल' लोप : उक्ल+आलो = उकालो, ओर्ल+आलो = ओरालो, उम्ल+आल = उमाल आदि ।

तर नु, नी, दै, दा कृत् प्रत्यय पछाडि भएमा 'उ' र 'आउ' को लोप हुँदैन, जस्तै : दुहुनु, विसाउनी, धाउँदा, पिउँदा आदि । भूतकालिक क्रियाका रूपहरू चलाउँदा चाहिँ उ र आउ अन्त्यमा हुने धातुको 'उ' मात्रको लोप हुन्छ भने 'ल' अन्तमा हुने धातुको 'अ' मात्रको लोप हुन्छ, जस्तै :

'उ' लोप : दुहु+एर = दुहेर, सिएर, पिएर, जिएर, तुहेर, नुहेर, चुहेर आदि ।
पढाउ+यो = पढायो, बङ्ग्यायो, टिपायो, चिलायो, कमायो आदि

'अ' लोप : उक्ल+यो = उक्ल्यो, ओर्ल्यो, उम्ल्यो आदि ।

तर आइ वा अक्कड प्रत्यय लागेमा इउ अन्त्यक अनेकाक्षरी धातुका उको ठाउँमा य् वा ल् तथा आउ अन्त्यक अनेकाक्षरी धातुका उको ठाउँमा 'व्' आदेश हुन्छ, जस्तै : पिउ+आइ = पियाइ/पिलाइ, सियाइ/सिलाइ, पियक्कड, आउ+आइ = अवाइ, गवाइ आदि ।

(३) आँटि पूर्व ओव्यलोप

शब्दको कुनै अंशमात्र दोहोरिने प्रक्रियालाई आंशिक द्वित्व भनिन्छ । यो सूत्रले आंशिक द्वित्व हुने क्रममा 'ओ' र संयुक्त व्यञ्जनवर्णको लोप गर्दछ । एकभन्दा बढी व्यञ्जनवर्णको संयोग भएका शब्दमा त्यस्ता व्यञ्जनवर्ण र ओ दुवैको लोप हुन्छ भने व्यञ्जनसंयोग नभएका शब्दमा 'ओ' मात्रको लोप हुन्छ, जस्तै :

'ओ' लोप : बाटो+बाटो = बाट्बाटो, तातो+तातो = तात्तातो आदि ।

ओव्य लोप : आफ्नो+आफ्नो = आआफ्नो, भभल्को, थथर्को, टुटुल्को, सुसुर्को, ककसको, जजसको आदि ।

(४) आदि पूर्व व्यलोप

द्वित्व भएका शब्दको सुरुको ध्वनिमा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई आपरिवर्तित द्वित्व भनिन्छ । यसरी द्वित्व हुने क्रममा यो सूत्रले अधिल्लो शब्दका व्यञ्जनवर्णको लोप गर्दछ, जस्तै : पैचो+पैचो ('प्' लोप) =ऐचोपैचो । यसै गरी निर्माण गरिएका अन्य शब्दहरूमा आलोपालो, आलेटाले, आनीवानी, अदलीबदली, अगलबगल, आनतान, ओहोरदोहोर आदि पर्दछन् ।

यसरी नेपाली लोपसन्धिमा मुख्यतया 'अ, आ, ओ, ई, उ, आउ' र केही व्यञ्जनवर्णको लोप भएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त 'हिले' तद्धित प्रत्यय पछाडि भएमा यो, त्यो शब्दका ओको आ आदेशका साथै यलोप पनि हुन्छ भने जहाँतहाँ, जस्तोतस्तो, जसोतसो, तसर्थ आदि अव्ययीभाव समास भएका शब्दमा समेत 'य' लोप भएको देखिन्छ ।

२.२ आगमसन्धिको परिचय

आउनु अथवा थपिनुलाई 'आगम' भनिन्छ । सन्धि गरिने शब्दका बीचमा कुनै नयाँ वर्ण गाँसिदा आगमसन्धि हुन्छ । नेपालीमा यो सन्धि हुँदा व्यञ्जनवर्णमात्र थपिन्छन् । कृत् प्रत्यय, आशिक द्वित्व र क्रियाको रूपायनका सन्दर्भमा आगमसन्धिको नियमहरू लागू हुन्छन् भने तद्धित र समासमा आगमसन्धिको प्रायः प्रयोग भएको पाइँदैन । नेपालीमा आगमसन्धि गर्ने मुख्य सूत्रहरू तीनवटा छन् ।

(५) आउ स्वकृत आगम

यो सूत्रले आ अथवा उ अन्तमा हुने एकाक्षरी धातुदेखि 'व्' आगम गर्दछ । अनेकाक्षरी धातुदेखिचाहिँ उका ठाउँमा सूत्र (१३) ले 'व्' आदेश हुन्छ । यो सूत्रको आगमसन्धिनियम स्वरवर्ण आदिमा हुने कृत् प्रत्ययद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुन्छ, जस्तै :

'आ' अन्त धातु : जा+अत =जावत, जा+आइ (सूत्र ८ समेत) =जवाइ, खा+ऐया =खवैया, खा+आइ =खवाइ आदि ।

'उ' अन्त धातु : धु+आइ =धुवाइ, रु+आइ =रुवाइ आदि ।

यसका साथै एकाक्षरी उकारान्त धातुवाट आउ प्रत्यय लगाई प्रेरणार्थक धातु बनाउँदा पनि 'व्' आगम हुन्छ, जस्तै : छु+आउ =छुवाउ, रुवाउ, धुवाउ, फुवाउ आदि ।

(६) अइ आउ नागम थछक्रिया

यस सूत्रले अ, आ, इ र उ अन्तमा हुने प्रायः सबै धातुदेखि 'न्' आगम गर्दछ । यस सूत्रको सन्धिनियम छ् वा थ् वर्ण पछाडि हुने क्रियाको रूपायनका सन्दर्भमा मात्र लागू हुन्छ, जस्तै :

‘अ’ अन्त धातु : निस्क+छ् (‘न्’ आगम)=निस्कन्छ, निस्क+थ्यो = निस्कन्थ्यो । यसै गरी ‘अ’ अन्तमा हुने उफ्र, उक्ल, ओर्ल, गर्ज, तम्स, तर्क, दौड, निकल, निस्क, पौड, फर्क, लम्क, फैल, भत्क, उम्क, घुस, घिस, कुल, जिस्क, पल्ट आदि धातुदेखि पनि ‘न्’ आगम हुन्छ ।

‘आ’ अन्त धातु : जा+छौ (‘न्’ आगम) =जान्छौ, खा+थ्यौं =खान्थ्यौं । यस्तै आ अन्त धातुमा ला र लैजा पर्दछन् ।

‘इ’ अन्त धातु : खिइ+छन् (‘न्’ आगम) =खिइन्छन्, खिइ+थे =खिइन्थे । यसै गरी ‘इ’ अन्तमा हुने अन्य छुट्टि, उभि, डुकि, अर्थि, बलिफ, अकमकि, कहालि, कुँडि, काठि, भुक्कि, चाउरि, चोखि, खप्टि, खनि, भुन्डि, कुल्चि, लि, दि, पिल्लि, लट्टि, तर्सि आदि धातुदेखि पनि ‘न्’ आगम हुन्छ ।

‘उ’ अन्त धातु : रु+छ् (‘न्’ आगम) = रुन्छ, रु+थैं = रुन्थैं । यस्तै ‘न्’ आगम हुने उ अन्त्यक धातुहरूमा छु, फु, नुहु, धु, हु, तुहु र चुहु पर्दछन् ।

आउ अन्त्यक धातुदेखि चाहिँ ‘न्’ आगम नभएर यसको सट्टा चन्द्रबिन्दुको आगम भएको पाइन्छ । यसरी आगम हुने खण्डेतर अनुनासिक वर्णलाई बुझ्न सजिलो होस् भन्ने मनसायले सूत्र (११) मा आदेशसन्धिअन्तर्गत राखिएको छ ।

(७) आदि एक शेष रागम

यस सूत्रले द्वित्व गर्ने क्रममा पछाडि द्वित्व शब्द भएमा एकशेष अधिल्लो वर्णदेखि बीचमा ‘र्’ आगम गर्दछ । यो नियम आंशिक द्वित्वमा मात्र लागू हुन्छ, जस्तै : घडेरी+घडेरी (आदि)> घ र घडेरी (‘र्’ आगम) =घर्घडेरी । यसै गरी छर्छिमेक, मर्मसला, सर्सल्लाह, सर्सामान, गर्गहना आदि शब्दमा पनि ‘र्’ आगम भएको हो ।

यसरी नेपाली आगमसन्धिमा मुख्य रूपमा ‘व्’, ‘न्’ तथा ‘र्’ आगम भएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त याई, याहा, यौली तद्वित प्रत्यय नस्वीकारिएको सन्दर्भमा आई, आहा, औली तद्वित प्रत्यय पछाडि भएमा ‘य्’ आगम हुन्छ । यसरी ‘य्’ आगम हुँदा आई प्रत्ययमा सुरुमा उ भएका शब्ददेखि, आहा प्रत्ययमा जुनसुकै स्वर भएका शब्ददेखि पनि ‘य्’ आगम भएको पाइन्छ, जस्तै : धूर्त+आई (सूत्र १ ‘अ’ लोप, सूत्र ९ ‘उ’ आदेश)> धूर्त+आई (‘य्’ आगम) =धुर्त्याई, लुच्च्याई, खुन्याहा, जँड्याहा, रत्यौली, पुस्त्यौली आदि ।

२.३ वर्णविकारसन्धिको परिचय

वर्णमा आउने परिवर्तनलाई ‘वर्णविकार’ भनिन्छ । कुनै वर्णका ठाउँमा परिवर्तन भै अर्को नयाँ वर्ण रहँदा वा थपिँदा वर्णविकारसन्धि हुन्छ । वर्णविकारसन्धिलाई आदेश सन्धि पनि भनिन्छ । सन्धि गरिने रूप वा शब्दमा

लोप वा आगम नभै कुनै वर्णलाई हटाउने र त्यस्तो हटाइएको वर्णको सट्टा अर्को नयाँ वर्ण थप्ने प्रक्रियाको नाम नै आदेशसन्धि हो । नेपालीमा वर्णविकारसन्धि वा आदेशसन्धिको प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । यो सन्धि नेपाली शब्दनिर्माणका कृत, तद्धित, समास र द्वित्व सबै प्रक्रियामा लागू हुन्छ । त्यसैले नेपालीमा लोपसन्धि र आगमसन्धिभन्दा यो सन्धि समृद्ध र मुख्य पनि रहन गएको छ । नेपालीमा वर्णविकारसन्धि गर्ने मुख्य सूत्रहरू दशओटा छन् ।

(न) आ त्कृस अ आदेश प्रायशः

यो सूत्रले स्वरवर्ण वा व्यञ्जनवर्ण पछाडि भएमा धातु वा शब्दमा रहेको आको ठाउँमा 'अ' आदेश गर्दछ । यस सूत्रको आदेशसन्धिनियम तद्धित, कृत र समासप्रक्रियाद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुन्छ, जस्तै :

(क) तद्धितप्रक्रिया

हाँस+इलो (सूत्र १ 'अ' लोप)> हाँस+इलो (आ>अ आदेश) =हँसिलो । यसै प्रक्रियाद्वारा निर्माण भएका अन्य शब्दहरू हुन् : गँजडी, कजाईँ, रजाईँ, लमाइ, जडाउरी, हटार, थकाली, दडाली, लजालु, गथासो, जँडघाहा, भरिया, अधिया, बटुवा, ठडुवा, चँदुवा, हतुवा, कलुवा, रतेउली, मभौलो, पठेग्रो, गगेटो, कँधेरी, मभेरी, पतेरो, पनेरो, सपेरो, रजौटा, खगौतो, सरौतो, मसौरा, घमौरा, कचौरा, कमारो, हतार, अँगालो, हटिया, बदिनी, खटिया, थलिया, भतेर, खरेल, कचौरी, हतौडी, हतासो, भत्कर आदि ।

उपर्युक्त सूत्रअनुसार तद्धित प्रक्रियाको अपवादमा ई, ओ, आली, आलु, इली, इलो, ए, दार, ओटा, ओटी, ओडा, ओडी, औ आदि प्रत्यय पछाडि भएमा शब्द (प्रकृति) मा रहेको आको ठाउँमा 'अ' आदेश हुँदैन, क्रमशः जस्तै : काखी, पातो, माझाली, मायालु, जाँगरिलो, स्वादिलो, भाते, वास्नादार, चारोटा, सातोटी, पाँचोडा, चारोडी, चारौँ आदि ।

(ख) कृतप्रक्रिया

ढाल+आन (आ>अ आदेश)> ढल+आन =ढलान । यसै गरी धातुमा रहेको आको ठाउँमा 'अ' आदेश भै निर्माण हुने शब्दहरू यस प्रकार छन् : छनौट, थमौती, कटान, ढकनी, मगन्ते, खँदिलो, हँसाइ, हकाइ, रखालो, चखुवा, मगुवा, हरुवा, हँसुवा, गँसुवा, ढँदुवा, भगन्ता, छपान, ढलाइ, छँटनी, जनाउ, तनाउ, चलान, फँडानी, लछार, थकावट, छनौटो, रखाल, हँसालु, भँडाहा, कटुवा, भँडुवा, मडुवा, ढकुवा, पडुवा, हनैया, सट्टी, कट्टी आदि ।

उपर्युक्त सूत्रअनुसार कृतप्रक्रियाको अपवादमा एको, ई, ओ, तु, आ, अ, न, दै, तै, दा, ता, ने आदि कृतप्रत्यय पछाडि भएमा धातु (प्रकृति) को 'आ' 'अ' मा परिणत हुँदैन, क्रमशः जस्तै : टाँसेको, हाँसी, पाको, ठान्नु, छापा, मार, नाप्न, भाग्दै, साँच्तै, गाड्दा, काट्ता, मार्ने आदि ।

(ग) समासप्रक्रिया

हात+कडी (आ>अ आदेश)> हत+कडी =हतकडी । यस्तै 'अ' आदेश भएर निर्माण हुने समासका शब्दमा कपडछान, गोडधुवा, लखपति, रतन्धो, राजहाँस, घोडचढी, राजकाज, राजदरबार, कनफट्टा, कनसुत्लो, कलमुखा, कनचिरा, कठफोरा आदि पर्दछन् ।

उपर्युक्त सूत्र (८) को नियम नामलाई धातु बनाउँदा पनि लागू हुन्छ, जस्तै : लाज+आउ =लजाउ आदि ।

(९) ऊ ई तद्धित उ इ आदेश प्रायशः

यस सूत्रले स्वरवर्ण वा व्यञ्जनवर्ण आदिमा हुने तद्धित प्रत्यय पछाडि भएमा शब्द (प्रकृति) मा रहेको दीर्घ ऊका ठाउँमा ह्रस्व 'उ' आदेश गर्छ भने दीर्घ ईका ठाउँमा ह्रस्व 'इ' आदेश गर्दछ । यस सूत्रको आदेश सन्धिनियम तद्धित प्रत्ययद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुन्छ, जस्तै :

ऊ>उ आदेश : नून+इलो (सूत्र १ 'अ' लोप)> नून+इलो (ऊ>उ आदेश) =नुनिलो । यस्तै अन्य शब्दहरूमा भुसिलो, दुधिलो, पुजारी, धुलौटो, जुवाडे, चुलेत्रो, बुढेउली, धुत्याई, चुलेसी, मुख्याई, जुनेली, जुरेली, बुढ्याई, ठुल्याई, घुन्यान आदि पर्दछन् ।

ई>इ आदेश : तीतो+औरा (सूत्र १ 'ओ' लोप)> तीत्+औरा (ई>इ आदेश) =तितौरा । यसै गरी निर्माण हुने अन्य शब्दहरू हुन् : इखालु, सिँगौरी, सिपालु, भिखारी आदि । पन र पना प्रत्यय पछाडि भएमा चाहिँ ह्रस्व 'उ' आदेश हुँदैन, जस्तै : बूढोपन, शूरोपना, धूर्तपन, मूर्खपना आदि ।

(१०) ओ व्य तद्धित समास अईआ आदेश

यो सूत्रले व्यञ्जनवर्ण आदिमा हुने प्रत्यय वा शब्द पछाडि भएमा अधिल्लो शब्दको अन्तमा रहेको ओका ठाउँमा 'अ', 'आ' र 'ई' मध्ये कुनै एक आदेश गर्दछ । यो सन्धिनियम ओ अन्तमा हुने सर्वनाम शब्ददेखि तद्धित प्रत्यय लगाएर शब्दनिर्माण गर्दा र कर्मधारय वा बहुव्रीहि समास भएका शब्दलाई जोड्ने सन्दर्भमा लागू हुन्छ । यस क्रममा तद्धितमा 'अ' मात्र आदेश हुन्छ भने समासमा 'अ', 'आ', 'ई' तीनओटै आदेश हुन सक्छन्, जस्तै :

ओ>अ आदेश (समास) : लामो+कान> लाम+कान =लामकाने । यसै गरी 'अ' आदेश भएर निर्माण भएका समस्त शब्दहरूमा नीलडाम, नीलकमल, लामखुट्टे, लामकीरो, लामपुच्छे, कलमुखा, कलजिब्रे, गोलकाँक्री, ठाडकाने, रातमाटे आदि पर्दछन् ।

ओ>अ आदेश (तद्धित) : यो+ता> य+ता =यता । यसै गरी ताका अतिरिक्त ति, त्रो, हिले र हाँ तद्धित प्रत्यय पछाडि भएमा ओका ठाउँमा 'अ' आदेश भएर निर्माण भएका शब्दहरू यस प्रकार छन् : त्यता, जता, कता, यत्रो, त्यत्रो, कत्रो, जत्रो, अहिले, तहिले, कहिले, जहिले, यहाँ, त्यहाँ, जहाँ, कहाँ आदि ।

तर ओ, ऐ, अरीजस्ता स्वरवर्ण आदिमा हुने तद्धित प्रत्यय पछाडि भएमा चाहिँ सार्वनामिक शब्दका ओका ठाउँमा 'अस्' आदेश हुन्छ, जस्तै : जो+ओ (ओ>अस् आदेश) =जसो । यसै गरी यसो, त्यसो, कसो, त्यसै, यसै, जसै, कसै, यसरी, त्यसरी, जसरी, कसरी, कस्तो, यस्तो, त्यस्तो, जस्तो, जस्तरी, यस्तरी, त्यस्तरी, कस्तरी आदि शब्दहरू निर्माण गरिन्छन् ।

ओ>ई आदेश : रातो+गेडो> राती+गेडो =रातीगेडी । यस्तै अन्य शब्दहरू हुन् : कालीमाटी, गोलीगाँठी, लामीडाँडा, चरीनङ्ग्रे, बुचीकाने, पहेँलीपात, सेतीमकै, मुसीकाने, चरीआँखे आदि ।

ओ>आ आदेश : कालो+पानी> काला+पानी =कालापानी, माछापुच्छ्रे, माछाकाँडे, चिसापानी, लामाचौर आदि ।

उपर्युक्त सूत्रको अपवादमा ओलोप भएर निर्माण हुने शब्दहरूमध्ये ठूलाइ, सान्दाइ, भलाद्मी आदि पर्दछन् ।

(११) उ थछ्दै उँ आदेशक्रिया

यो सूत्रले धातुको अन्तमा उ भए त्यसका ठाउँमा 'उँ' आदेश गर्दछ । यस सूत्रको आदेशसन्धि नियम थ, छ तथा दा/दो/दै पछाडि रहने क्रियाका रूपहरूको निर्माण गर्दमात्र लागू हुन्छ । सूत्र नं. (६) अनुसार 'न्' आगम हुने रु, धु, फु, छु, हु धातुको उका ठाउँमा थ र छ पछाडि भएमा 'उँ' आदेश हुँदैन, दा/दो/दै पछाडि भएमा चाहिँ 'उँ' आदेश हुन्छ, जस्तै :

थ पर भएमा : गाउ+थेँ = गाउथेँ, गुमाउथ्यो, पिउथ्यो, बिच्छ्याउथ्यो आदि ।

छ पर भएमा : पढाउ+छु =पढाउछु, नचाउछु, देखाउछौ, समाउछन् आदि ।

दा/दो/दै पर भएमा : हु+दा =हुँदा, हुँदो, हुँदै, रूँदै, पिउँदै, चिच्याउँदै, छुँदै आदि ।

यसै गरी अकारान्त, आकारान्त र इकारान्त धातुदेखि पनि दा, दो, दै प्रत्यय पछाडि भएमा इका ठाउँमा 'ई' आदेश हुन्छ, जस्तै : लि+दै =लिँदै, लिँदा, लिँदो, दिँदै, कुल्चिँदै, छुट्टिँदा, छुट्टिँदै, पिलिँदा, खाँदा, उक्लिँदै, जाँदै, लैजाँदा, उक्लिँदा आदि ।

(१२) हुजा भूतक्रिया भग आदेश

यो सूत्रले हु धातुका ठाउँमा 'भ' र जा धातुका ठाउँमा 'ग' आदेश हुन्छ । हु र जा धातुबाहेक अन्य नेपाली धातुमा यसरी पूरै परिवर्तन भएको पाइँदैन । यस सूत्रको आदेश सन्धिनियम पूर्वकालिक वा भूतकालिक क्रियाको रूपायनका सन्दर्भमा लागू हुन्छ, जस्तै :

हु>भ आदेश : हु+यो =भयो । यसै गरी हु धातुमा भूतकालिक विभिन्न प्रत्यय लाग्दा भए, भयौ, भएँ, भई, भएर, भइनु, भएकी, भइस्, भएछ, भएथ्यो, भएथ्यौँ आदि रूपहरू निर्माण हुन्छन् ।

जा>ग आदेश : जा+यो =गयो । यसरी नै अन्य विभिन्न प्रत्यय लगाएर गए, गयौ, गएँ, गई, गएर, गइनु, गएको, गएकी, गइस्, गएछ, गएथ्यो, गएथ्यौँ आदि रूपहरू पनि निर्माण गर्न सकिन्छ ।

यसका अतिरिक्त भविष्यत्कालिक आज्ञा वा आदेश अर्थमा पनि 'भ' तथा 'ग' आदेश हुन्छ, जस्तै : हु+एस् =भएस्, जा+एस् =गएस् आदि ।

(१३) इय् उव् आदेश स्वकृत

यो सूत्रले इका ठाउँमा 'य्' आदेश गर्दछ भने उका ठाउँमा 'व्' आदेश गर्दछ । यो सन्धिसूत्रको नियम स्वरवर्ण आदिमा हुने कृत प्रत्यय लगाएर शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुन्छ, जस्तै :

इ>य् आदेश : भुक्कि+आइ> भुक्क् य्+आइ =भुक्क्याइ, पछ्यौरा, जिस्क्याइ, बढचामा, ठूल्यामा, माहिल्यामा, कान्छ्यामा, घ्यू, ज्यू, प्यूनु आदि ।

उ>व् आदेश : आउ+अत> आ व्+अत =आवत, गवैया, धावन्ती, लवाई, अवाई, गवाई आदि ।

यसरी उपर्युक्त 'य्' आदेशको उदाहरणमा कृदन्त शब्दका अतिरिक्त पछ्यौराजस्ता तद्धित शब्द र बढचामाजस्ता समास भएका शब्दमा पनि 'य्' आदेश भएको पाइन्छ । यस सूत्रको नियम संस्कृत व्याकरणको 'इको यणचि' (अ.६।१।७७) नामक सूत्रले गर्ने यणसन्धिसँग मिल्दछ ।

(१४) उ क्रिया ओ आदेश

यस सूत्रले धातुको अन्तमा रहेको उका ठाउँमा 'ओ' आदेश गर्दछ । यस सन्धिसूत्रको नियम रु, धु, फु, छुजस्ता एकाक्षरी उकारान्त धातुबाट पूर्वकालिक वा भूतकालिक र आदेश तथा सम्भावना भविष्यत् कालका क्रियाको रूपायन गर्दा मात्र लागू हुन्छ, जस्तै :

पूर्वकालिक क्रिया : रु+ई =रोई, रोएर, धोएर, फोएर, छोएर, छोई आदि ।

भूतकालिक क्रिया : धु+यो=धोयो, रोयो, रोएकी, छोयो, फोएछ, धोए आदि

आदेशात्मक अर्थ : छु+एस् =छोएस्, रोएस्, फोएस्, धोएस् आदि ।

सम्भावना अर्थ : फु+ला फोला, होला, धोला, रोला, छोला आदि ।

यसै गरी इकारान्त दि, लिजस्ता एकाक्षरी धातुको इका ठाउँमा ला प्रत्यय पछाडि भएको अवस्थामा 'ए' आदेश हुन्छ, जस्तै : दि+ला (इ>ए आदेश) =देला, लेला आदि ।

(१५) आदि व्यपर पश्च रूप सादेश

यस सूत्रले आपरिवर्तित द्वित्व हुने क्रममा पछिल्लो शब्दको आदिमा व्यञ्जनवर्ण भए त्यसका ठाउँमा 'स्' आदेश गर्दछ । यो सन्धिसूत्रको नियम द्वित्वप्रक्रियामा मात्र लागू हुन्छ, जस्तै :

भात+भात (भू>स् आदेश) =भातसात । यस्तै 'स्' आदेश भएका अन्य शब्दहरू यस प्रकार छन् : घामसाम, पहुँलोसहुँलो, भरेसरे, काठसाठ, जोसो, भोलिसोलि, मातसात, पानीसानी, चियासिया, कामसाम, घरसर, बारीसारी, छातासाता, जुतासुता, टोपीसोपी, लसुनससुन, प्याजस्याज, खेलनुसेल्लु, देखनुसेल्लु, डल्लुसुल्लु आदि ।

यदि द्वित्व हुने शब्दको आदिमा स्वरवर्ण छ भने त्यसपछि 'स्' आगम हुन्छ, आदेश हुँदैन, जस्तै :

एक+एक ('स्' आगम)> एक स्+एक =एकसेक, इलमसिलम, आँपसाँप, अचारसचार, अन्नसन्न, अम्बासम्बा, आटोसाटो, उखुसुखु आदि ।

(१६) आदि स्वपर आ उ आदेश

यो सूत्रले आपरिवर्तित द्वित्व हुने क्रममा अघिल्लो शब्दमा रहेको जुनसुकै स्वर पछिल्लो शब्दको सुरुमा पुग्दा 'आ' अथवा 'उ' मा परिणत गरिदिन्छ । यो सूत्रको आदेश सन्धिनियम द्वित्वप्रक्रियामा मात्र लागू हुन्छ, जस्तै :

आ आदेश : गोद+गोद (ओ>आ आदेश) =गोदगाद । यस्तै अन्य शब्दहरूमा तिरनतारन, भुटभाट, पिटपाट, थिचथाच, टिपनटापन, मिचमाच, किनकान, पिसनपासन, निफननाफन, केरकार, भेटभाट, फेरफार, थुनथान, चुनचान, पुछपाछ, भुटनभाटन, पुछनपाछन, सोधसाध, चोरचार, पोलपाल, खोलखाल, पोतपात, कोरकार, फोरफार, ठोकठाक आदि पर्दछन् ।

उ आदेश : झार+झार (आ>उ आदेश) =झारझुर । यसै गरी 'उ' आदेश भएर निर्माण हुने शब्दहरू यस प्रकार छन् : सारसुर, चालचुल, साँधसुँध, टालटुल, चानचुन, बाँधबुँध, साटसुट, चाटचुट, फाँडफुँड, ढाँटढुँट, फाटफुट, लाटलुट, खासखुस, पाकपुक, चाईचुई, गाईगुई, फाट्टफुट्ट, घार्रघुर्र, माडमुड आदि ।

यसरी प्रायः गरेर आका ठाउँमा नै 'उ' आदेश भएको देखिन्छ ।

(१७) अ द्वित्व बहुव्रीहि मध्य आ आदेश

यस सूत्रले अधिल्लो शब्दको अन्तिम अका ठाउँमा 'अ' आदेश गर्दछ । यस सूत्रको आदेश सन्धिनियम द्वित्व र व्यतिहार बहुव्रीहि समासद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुन्छ, जस्तै :

बहुव्रीहि समास : भनेर भनेर हुन्छ जुन लडाईँ— भन+भन (अ>आ आदेश)
= भनाभन । यस्तै अन्य समस्त शब्दमा हानाहान,
लातालात, लुछलाछ, पिटापिट, रिसारिस, काटाकाट,
मारामार, मुखामुख, थुकाथुक आदि पर्दछन् ।

द्वित्व : दन+दन (अ>आ आदेश) = दनादन । यसै गरी निर्माण
हुने अन्य शब्दहरू यस प्रकार छन् : मालामाल,
जानाजान, रातारात, एकाएक, हेराहेर, फटाफट, भटाभट,
खपाखप, सरासर, चटाचट, साटासाट, खचाखट आदि ।

यसरी नेपाली वर्णविकार सन्धिका सन्दर्भमा प्रमुख रूपमा 'अ, आ, इ, ई, उ, उँ, ओ' स्वर तथा 'ग, भ, य, व, स्' आदि व्यञ्जनवर्णको विकार (आदेश) भएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त तद्धित प्रक्रियाअन्तर्गत हैरान, अचेल, घडेरी, खडेरी, बल्लो र पल्लो शब्दमा 'ऐ, च, ड, ल' आदेशसमेत भएको देखिन्छ भने द्वन्द्व समासमा आउने दुई र चार शब्दका ठाउँमा समास भएर सन्धि हुँदा 'दो' र 'चौ' आदेश भएको पाइन्छ । त्यस्तै द्वित्वप्रक्रियाद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा 'ई, ए, ऐ, ढ, प, ब, म' आदि आदेश पनि हुन्छ, जस्तै : सनसनी, भटभटे, सँगसँगै, चालढाल, ठलपल, चहलपहल, सलबल, झिलिमिली, तिरमिर, गुटुमुटु, उकुसमुकुस, झलमल आदि ।

२.४ प्रकृतिभाव सन्धिको परिचय

आआफ्नो रूपले रहनुलाई प्रकृतिभाव भनिन्छ । कृत, तद्धित, समास, द्वित्व र उपसर्गद्वारा नेपालीमा शब्दनिर्माण गर्दा कुनै परिवर्तन नभै जस्तो छ त्यस्तै रूपमा रहेर रूप वा शब्दहरू जोडिँदा प्रकृतिभाव सन्धि हुन्छ । यस सन्धिलाई सन्निकर्ष सन्धि पनि भनिन्छ । वर्णहरू अत्यन्त नजिक रहनु सन्निकर्ष हो र यसलाई संस्कृत व्याकरणमा 'परः सन्निकर्षः संहिता' (अ.१।४।१०९) सूत्रद्वारा संहिता संज्ञा भनिएको छ । वस्तुतः यो संहिता संज्ञाले संस्कृत व्याकरणमा सन्धिका रूपमा नभै सन्धि गर्न सकिने अवस्थालाई सङ्केत गरेको हो । त्यसैले नेपाली सन्धिका सन्दर्भमा सन्निकर्ष सन्धिभन्दा प्रकृतिभाव सन्धि भन्नु नै बढी सार्थक देखिन्छ । यो सन्धि हुँदा लोप, आगम र वर्णविकार केही पनि हुँदैन । नेपालीमा प्रकृतिभाव सन्धि गर्ने मुख्य सूत्र एउटामात्र छ ।

(१८) अन्यत्र प्रायः प्रकृतिभाव

यस सूत्रले लोप, आगम र वर्णविकार सन्धिका उपर्युक्त सन्धिनियम र केही अपवादलाई छाडेर अन्यत्र प्रायः गरेर प्रकृतिभाव सन्धि गर्दछ । यो सूत्रको प्रकृतिभाव सन्धिनियम तद्भव तथा आगन्तुक उपसर्ग, कृत, तद्धित, समास र द्वित्वद्वारा नेपाली शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुन्छ, जस्तै :

- उपसर्गमा : बढ+नाम =बढनाम, अनजान, बेकार, नाबालक, लाचार, हरघडी आदि ।
- कृत्मा : भिड्+अन्त =भिडन्त, लडाईँ, टिपन, बचत, बनावट, गन्ती, मरुवा, बोक्नु आदि ।
- तद्धितमा : गाउँ+ले =गाउँले, खबरदार, मूर्खपना, बूढोपन, मपाईँ, गतिलो, खण्डहर आदि ।
- समासमा : कालो+अक्षर =कालोअक्षर, पाठशाला, सानोठूलो, हर्ताकर्ता, सीताराम आदि ।
- द्वित्वमा : जाँदा जाँदा =जाँदाजाँदा, तलतल, जहाँजहाँ, वारिवारि, भित्रभित्र, कहींकहीं आदि ।

३. उपसंहार

यसरी नेपाली सन्धिमा अधिकांश रूपमा स्वरवर्णहरू परिवर्तित भएका छन् भने अत्यन्त कम मात्रामा व्यञ्जनवर्णको परिवर्तन भएको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा लोप र वर्णविकार सन्धिमा प्रायः सबै स्वरवर्णहरूको प्रयोग भएको पाइँदैन । त्यस्तै आगम सन्धिमा 'न, य, व, र, स्' व्यञ्जनवर्णको मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ भने लोप एवम् वर्णविकार दुवै सन्धिमा 'य, प, म, ढ' वर्णहरू प्रभावित हुन पुगेका छन् । यसै गरी 'ट, त, द' लोपसन्धिमा मात्र तथा 'ग, च, ङ, भ, व, ल, स' वर्णविकार सन्धिमा मात्र परिवर्तित भएका छन् ।

वास्तवमा नेपाली भाषाको विकास संस्कृतबाट भएको हुँदा नेपाली सन्धिको परिचयात्मक चर्चा गर्दा तत्सम सन्धिको पनि उल्लेख हुनुपर्ने हो । तर यहाँ नेपाली सन्धिको मात्र सङ्क्षिप्त रेखाङ्कन गर्ने मोहले संस्कृत सन्धिको सामान्य चर्चासमेत भएन । संस्कृत सन्धिका नियमहरू पूर्ण व्यवस्थित छन्, जसको धेरै चर्चा स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूद्वारा विगतका दिनहरूमा भैसकेको छ । साथै जसको प्रयोग तत्सम शब्दनिर्माणप्रक्रिया बुझ्न चाहेको खण्डमा मात्र गछौँ । तद्भव र आगन्तुक नेपाली शब्दको निर्माण गर्दा संस्कृत सन्धिनियमहरू प्रायः लागू नहुने हुँदा प्रत्यक्ष रूपमा हामीले तिनको प्रयोग गर्दैनौँ । यद्यपि यसै लेखअन्तर्गत सूत्र (१३) मा संस्कृतको यण्सन्धि र सूत्र (१४) मा संस्कृतकै आर्धधातुक गुणसन्धिका नियमहरू लागू भएका छन्, तर नेपालीमा यी नियमका धेरै अपवाद देखापर्ने प्रचुर सम्भावना छँदै छ । तैपनि यहाँ नेपाली सन्धिका नियमहरूलाई व्यवस्थित र सूत्रीकरण गर्न सम्भव छ भन्ने कुरालाई सङ्केतमात्र गर्न खोजिएको हुँदा तत्सम सन्धिभै नेपाली सन्धिलाई पनि नियमित र व्यवस्थित गर्ने दिशामा नेपाली भाषाशास्त्रीहरूका तर्कसम्मत विचारहरू आगामी दिनमा प्रस्तुत भइरहनेछन् भन्ने कुरामा विश्वस्त रहन सकिन्छ ।

(गरिमा, २०५८, पूर्णाङ्क : २२५, पृ. ७५-८२)

नेपाली सन्धिको प्रमुख विशेषताहरू

१. विषयप्रवेश

कुनै दुई सन्निकट ध्वनि वा वर्णलाई जोड्नु सन्धि हो । प्राचीन समयमा नै संस्कृत व्याकरणले सन्धिका बारेमा अध्ययन गरेको थियो र पाणिनि नै सन्धिलाई वैज्ञानिक दृष्टिले अध्ययन गर्ने पहिलो व्यक्ति थिए । उनको व्याकरणले वर्णलाई आधार मानेर सन्धिलाई पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरे पनि प्रकृतिभाव सन्धिलाई अचसन्धिमा र विसर्ग एवम् स्वादिसन्धिलाई हल्सन्धिमा समावेश गर्न सकिने हुँदा पाणिनीय व्याकरणमा मुख्य रूपमा अच् र हल् गरी सन्धि दुई प्रकारका मात्र देखिन्छन् ।

पाश्चात्य जगत्मा भने संस्कृतकै प्रभावमा २० औं शताब्दीमा प्रथमतः ब्लुमफिल्डले सन्धिलाई अध्ययनको विषय बनाए । सन् १९४९ मा बेल्स र नाइडाले ध्वनिविज्ञानका रूपमा सन्धिलाई विकसित गरे । यस क्रममा सन्धिलाई आन्तरिक र बाह्य, स्वचालित र अस्वचालित, नियमित र अनियमितका रूपमा वर्गीकरण गरियो । सन् १९७३ मा Sanford Schane नामक विद्वानले पूर्वीय बाङ्मयको बाजसनेयी प्रातिशाख्यमा उल्लेख गरिएका लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभाव सन्धिलाई समर्थन गरे । नेपाली सन्धिलाई पनि यिनै चार प्रकारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ ।

२. नेपाली सन्धिको परिचय

कुनै वर्णको लोप भएर हुने सन्धि लोप सन्धि हो भने कुनै नयाँ वर्ण थप्ने प्रक्रियालाई आगम सन्धि भनिन्छ । त्यस्तै सन्धि गर्ने अवस्थामा रहेका कुनै वर्णलाई हटाएर त्यसको सट्टा अर्को वर्ण राख्ने प्रक्रियालाई वर्णविकार वा आदेश सन्धि भनिन्छ । सन्धि गर्दा लोप, आगम, वर्णविकार केही पनि नभई जस्तो छ त्यस्तै रहनुलाई प्रकृतिभाव सन्धि भनिन्छ । सन्धि गर्दा कुनै वर्ण प्रभावित हुने र नहुने आधारमा प्रकृतिभाव सन्धिलाई सामान्य सन्धि र लोप, आगम एवम् वर्णविकार सन्धिलाई विशिष्ट सन्धि पनि भन्न सकिन्छ ।

तद्भव एवम् आगन्तुक नेपाली शब्दको निर्माण गर्दा नेपाली सन्धिको प्रयोग गरिन्छ भने तत्सम नेपाली शब्दको निर्माण गर्दा संस्कृत सन्धिको नै प्रयोग गरिन्छ । संस्कृत सन्धि भैं नेपाली सन्धिहरू नियमित र व्यवस्थित छैनन् । किनकि

सन्धिका दृष्टिले नेपाली भाषाको अध्ययन भइसकेको छैन । तैपनि नेपाली सन्धिका सामान्य रूपरेखाहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयासचाहिँ हुँदै आएको पाइन्छ ।

नेपाली सन्धिअन्तर्गत मुख्यतया अ, आ, ओ, इ, उ, आउ र केही व्यञ्जनवर्णको लोप भएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । कृत्, तद्धित र द्वित्व प्रक्रियाबाट शब्दनिर्माण गर्दा र क्रियाको रूपायनमा समेत नेपाली लोप सन्धिको प्रयोग गरिन्छ । द्वित्वमा प्रायः व्यञ्जनवर्णको लोप हुन्छ भने कृत्, तद्धित र क्रियाको रूपायनमा प्रायः स्वरवर्णको लोप हुन्छ । जस्तै : बानी+बानी (व् लोप) =आनीबानी, गफ+आडी (अ लोप) =गफाडी, चुहु+आवट (उ लोप) =चुहावट, बिराउ+औटो (आउ लोप) =बिरौटो आदि ।

नेपाली आगम सन्धिअन्तर्गत मुख्य रूपमा य, व, र व्यञ्जनवर्णको आगम हुन्छ । स्वरवर्णको आगम नेपालीमा भएको पाइँदैन । नेपाली आगम सन्धिको प्रयोग कृत्, द्वित्व र क्रियाको रूपायनमा लागू हुन्छ । जस्तै : फर्क+छ (न् आगम) =फर्कन्छ, जा+अत (व् आगम) =जावत आदि ।

सबै सन्धिहरूमध्ये वर्णविकार वा आदेश सन्धि मुख्य हो । नेपाली आदेश सन्धिमा मुख्यतया अ, आ, इ, ई, उ, ओ स्वरवर्णको एवम् भ, ग, य, व, स् व्यञ्जनवर्णको आदेश भएको पाइन्छ । नेपाली शब्दनिर्माणका कृत्, तद्धित, समास र द्वित्व सबै प्रक्रियामा र क्रियाको रूपायनमा पनि नेपाली सन्धिको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै : हु+यो (हु>भ्) =भयो, छु+एर (उ>ओ) =छोएर, पानी+पानी (प्>स्) =पानीसानी, नीलो+कमल (ओ>अ) =नीलकमल, गाउ+ऐया (उ>व्) =गाव्+ऐया (आ>अ) =गवैया, थाक+आली ('अ' लोप) थाक्+आली (आ>अ) =थकाली आदि ।

३. नेपाली सन्धिका प्रमुख विशेषताहरू

नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट विकसित भएको हुँदा नेपालीमा संस्कृत सन्धि भएका तत्सम शब्दहरूको संख्या धेरै छ । तर सबै नेपाली शब्दमा संस्कृत सन्धिका नियमहरू लागूदैनन्, यदि संस्कृतका सबै सन्धिनियमहरू तद्भव र आगन्तुक नेपाली शब्दमा पनि लागू गर्ने हो भने त्यस्ता शब्दले कुनै अर्थ वहन गर्न नसक्ने अवस्था समेत हुन्छ । उदाहरणका रूपमा 'खा' धातुमा 'एर' प्रत्यय लागेर नेपाली प्रकृतिभाव सन्धिको नियमानुसार 'खाएर' कृदन्त शब्दनिर्माण हुन्छ । यदि 'खा+एर' यहाँ संस्कृतको सन्धिनियम लागू गरिने हो भने 'आ' र 'ए' दुवैका झडँमा 'ऐ' वृद्धि भएर 'खैर' यस्तो निरर्थक शब्द बन्दछ । त्यसैले संस्कृत सन्धिभन्दा नेपाली सन्धिको बेग्लै अस्तित्व र विशेषता रहन गएको हो । नेपाली सन्धिका प्रमुख विशेषताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

३.१ स्वरसंयोग हुनु

नेपालीमा अइ, आइ, उइ, एइ, ओइ, आज, एउ, इइ, इउ, अए, आए, इए, आओ, एओ र ओए गरी मुख्यतया १५ प्रकारको स्वरसंयोग पाइन्छ, क्रमशः जस्तै : भइयो, माइजू, दुई, बेइमान, कोइली, भाउजू, एउटा, दिइयो, बिउ, गए, आए, लिए, आओ, देओ र रोए । यस प्रकारको स्वरसंयोग नेपालीमा एउटै शब्दभित्र र वाक्यमा प्रयोग भएका दुई शब्दका बीचमा पनि पाइन्छ । संस्कृतमा चाहिँ एउटै शब्दभित्र कहीं पनि स्वरसंयोग हुँदैन र वाक्यमा प्रयोग भएका दुई शब्दका बीचमा पनि प्रकृतिभाव सन्धि भएका शब्दलाई छाडेर अन्यत्र प्रायः स्वरसंयोग भएको अवस्थामा दुवै स्वरका ठाउँमा वा अधिल्लो स्वरका ठाउँमा मात्र अर्कै तेस्रो वर्ण राखेर सन्धि गरिन्छ, जस्तै : महा+उत्सव (आ+उ>ओ) =महोत्सव, नै+अक (ऐ>आय्) =नायक । तर नेपालीमा एउटै शब्द वा दुई शब्दका बीचमा उपर्युक्त १५ प्रकारको स्वरसंयोग भए तापनि संस्कृतमा भैं लोप, आगम र वर्णविकार केही नभई प्रकृतिभाव सन्धि हुन्छ । त्यसैले स्वरसंयोग हुनु नेपाली सन्धिहरूको प्रमुख विशेषता हो ।

३.२ स्वरको आगम नहुनु

नेपालीमा सन्धि हुँदा व, न, र जस्ता व्यञ्जनवर्णको मात्र आगम हुन्छ, तर स्वरवर्णको आगम हुँदैन । यो पनि नेपाली सन्धिको प्रमुख विशेषताभित्रै पर्दछ । संस्कृतमा चाहिँ क्रियाको व्युत्पादनमा 'इ' स्वरको आगम अत्यधिक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.३ पदादिमा ह्रस्व हुनु

सन्धि भएपछि नेपाली शब्दको सुरुमा ह्रस्व हुनु पनि नेपाली सन्धिको अर्को प्रमुख विशेषता हो । कृत्, तद्धित र समासद्वारा शब्दनिर्माण गर्दा धातु वा शब्दको सुरुमा 'अ' भए त्यसको ठाउँमा प्रायः 'अ' हुन्छ । जस्तै : ढाल्+आइ =ढलाइ, लाज्+आलु =लजालु, लाख्+पति =लखपति । यसै गरी तद्धित प्रत्यय लाग्दा शब्दको सुरुमा दीर्घ ई, ऊ भए ह्रस्व हुन्छ । जस्तै : दूध्+इलो =दुधिलो, तीतो+औरा =तितौरा । संस्कृतमा चाहिँ यसका विपरीत क्, ज्, ण् वर्ण भएका तद्धित प्रत्यय लागेमा शब्दको सुरुमा रहेका ह्रस्व अ, इ, उ का ठाउँमा वृद्धि भएर आ, ऐ, औ हुन्छ । जस्तै : वाराणसी+ढक् (एय्) =वाराणसेय, शिव्+अण् (अ) =शैव, मुख्+ठक् (इक) =मौखिक आदि ।

३.४ तद्धित प्रत्यय लगाई सन्धि गर्दा प्रकृतिको अन्तिम स्वरको प्रायः लोप हुनु

ले, लो, दार, ना, पन, पना, पाई, ल, हर, ली बाहेक अन्य सबै तद्धित प्रत्यय लाग्दा प्रकृति अर्थात् शब्दको अन्तिम स्वरको लोप हुन्छ । यो पनि नेपाली सन्धिको एउटा प्रमुख विशेषता हो । जस्तै : खुर्पा+एटो (आ लोप) =खुर्पेटो, गुल्मी+एली (ई लोप) =गुल्मेली, गोलो+आइ (ओ लोप) =गोलाइ । संस्कृतमा चाहिँ तद्धित प्रत्यय लाग्दा प्रकृति (शब्द) को अन्तमा रहेका अ, आ वा इ, ई को मात्र लोप हुन्छ, अन्य प्रायः सबै स्वरको लोप भएको पाइँदैन ।

३.५ ओकारान्त सर्वनाम र विशेषण शब्दहरू अकारान्त वा इकारान्तमा परिणत हुनु

समासमा ओकारान्त विशेषण शब्दहरू प्रायः अकारान्त वा इकारान्तमा र तद्धितमा ओकारान्त सर्वनाम शब्दहरू प्रायः अकारान्तमा परिणत हुन्छ, जस्तै : लामकाने, नीलकमल, रातमाटे, कालीमाटी, लामीडाँडा, कहिले, कहाँ, कता, कति आदि ।

३.६ उकारान्त एकाक्षरी धातुको उ भूतकालमा ओ मा परिणत हुनु

उकारान्त एकाक्षरी धातुका भूतकालका रूपहरू निर्माण गर्दा धातुको अन्तिम 'उ' 'ओ' मा परिणत हुन्छ । सम्भावना भविष्यत् कालमा समेत यो प्रक्रिया लागू हुन्छ । यो पनि नेपाली सन्धिका प्रमुख विशेषताभित्रै पर्दछ । जस्तै : रोयो, छोएर, धोई, होला आदि ।

३.७ हु, जा र लैजा धातुको मात्र भूतकालमा भ, ग र लग् आदेश हुनु

भूतकालमा 'हु', 'जा' र 'लैजा' धातुका ठाउँमा क्रमशः 'भ', 'ग' र 'लग्' आदेश हुन्छ, जस्तै : जा+यो =गयो, हु+ए =भए, लैजा+यो =लग्यो । यसरी 'हु', 'जा' र 'लैजा' धातुबाहेक अन्य नेपाली धातुको कुनै पनि आदेश सन्धि भएर धातुमा पूरै परिवर्तन भएको पाइँदैन ।

३.८ रेफको संयोग हुनु

दुई रेफ (रकार) को संयोग पाइनु नेपाली सन्धिको अर्को प्रमुख विशेषता हो, जस्तै : सर, घर्, द्वार । संस्कृतमा चाहिँ दुई रेफको संयोग भएमा अधिल्लो रेफको लोप भएर सन्निकट स्वरको दीर्घ हुन्छ, जस्तै : अन्तर्+राष्ट्रिय> अन्त+राष्ट्रिय =अन्ताराष्ट्रिय ।

३.९ अनुस्वार वा आफ्नै वर्गका पञ्चमवर्गको प्रयोग नहुनु

संस्कृतमा अधिल्लो व्यञ्जनवर्ण न् वा म् भए त्यसको अनुस्वार हुन्छ र त्यो अनुस्वारभन्दा पछिल्लो व्यञ्जनवर्ण जुन वर्गको छ, सोही वर्गको पाँचौं नासिक्य व्यञ्जनमा परिणत हुन्छ । यसरी सन्धि भएका शब्दलाई नेपालीमा नासिक्य व्यञ्जनवर्णसहित वा अनुस्वारसहित दुवै रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, जस्तै : अङ्क/अंक, सम्पर्क/संपर्क, पञ्च/पंच, कण्ठ/कंठ । तर नेपालीमा नासिक्य व्यञ्जन हुने शब्दलाई अनुस्वारका रूपमा प्रयोग गरिंदैन र आआफ्ना वर्गका पञ्चमवर्गको प्रयोग पनि गरिंदैन । नेपालीमा 'ङ्, ञ्, ण्' को उच्चारण नहुने हुँदा 'न्' र 'म्' बाट सबै वर्गका नासिक्य व्यञ्जनवर्गको काम चलाउनु पर्ने हुन्छ, जस्तै : कान्छो, भान्जा, गुन्डा, चिम्टा, फन्को आदि । 'कान्छो' जस्ता नेपाली शब्दलाई 'काञ्छो' वा 'काँछो' का रूपमा प्रयोग गरिंदैन । त्यसैले यो पनि नेपाली सन्धिको प्रमुख विशेषता हो ।

४. उपसंहार

नेपाली सन्धिको चर्चा गर्दा विश्वविद्यालयस्तरका कतिपय पाठ्य एवम् सन्दर्भ पुस्तकहरूमा संस्कृत सन्धिको मात्र चर्चा भएको र नेपाली सन्धिको चर्चा भए पनि अत्यन्त कम मात्रामा देखिएको अवस्थामा नेपाली सन्धिको बेग्लै अस्तित्व निर्धारणका लागि उपर्युक्त केही विशेषताहरू सहयोगी हुन सक्छन् । तैपनि नेपाली सन्धिको पूर्णतया अलग अस्तित्व र विशेषता निर्धारणका लागि मार्गप्रशस्त गरिनुपर्ने आवश्यकताचाहिँ नेपाली भाषामा अझै खट्किरहन गएको देखिन्छ ।

(मृगतृष्णा, २०५८, पूर्णाङ्क २ : पृ.३७-४०)

अध्याय - नौ

नेपाली व्याकरणमा सन्धिविच्छेदका आधारहरू

१. विषयप्रवेश

उपसर्ग, कृत्, तद्धित, समास र द्वित्वद्वारा व्युत्पन्न नेपाली शब्दको निर्माण हुन्छ । व्युत्पन्न शब्दमा आधार र आधेयतत्त्व अनिवार्य रूपमा रहन्छन् र तिनका बीचमा सन्धि गरिन्छ । सन्धि गर्दा कुनै शब्दका प्रकृति वा आधार तत्त्वमा विशेष परिवर्तन हुने गर्दछ भने कुनैमा केही पनि परिवर्तन भएको देखिँदैन । यसरी निर्मित शब्दको प्रकृति प्रत्यय वा आधार र आधेय तत्त्व छुट्ट्याउने प्रक्रियालाई सन्धिविच्छेद भनिन्छ । सन्धि गर्दा वर्णहरू हटाइएका भए सन्धिविच्छेद गर्दा त्यस्ता वर्णहरू थपिन्छन् भने सन्धि गर्दा वर्णहरू थपिएका भए सन्धिविच्छेद गर्दा त्यस्ता वर्णहरू हटाइन्छन् । जस्तै : 'अग्लो+आइ' मा ओ हटाई सन्धि गरेर अग्लाइ बनाइन्छ भने 'अग्लाइ' को सन्धिविच्छेद गर्दा सन्धि गर्ने अवस्थामा हटेको 'ओ' वर्ण थपेपछि 'अग्लो+आइ' बन्दछ । यसरी नै 'लजालु' शब्द सन्धि हुने अवस्थामा प्रकृतिको 'आ' का ठाउँमा 'अ' आदेश भई अन्तिम 'अ' को समेत लोप भएको थियो भने सन्धिविच्छेद गर्ने अवस्थामा सन्धि गर्दा हटेको 'अ' थपिई 'अ' का ठाउँमा 'आ' आदेश भएर 'लाज+आलु' हुन्छ । वस्तुतः सन्धिका दृष्टिले नेपाली भाषाको व्यापक अध्ययन नभैसकेको सन्दर्भमा नेपाली व्याकरणमा सन्धिविच्छेदका आधारहरू निर्धारण गर्नु कठिन कार्य भए पनि यहाँ यससम्बन्धी निम्नानुसार प्रारम्भिक केही आधारहरूमात्र प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ ।

२. सन्धिविच्छेदका प्रमुख आधारहरू

२.१ सार्थक प्रकृति र प्रत्ययको पहिचान

कृत् र तद्धित प्रत्यय लगाई निर्माण गरिएका शब्दहरूको सङ्ख्या नेपालीमा धेरै छ । कृदन्त शब्दको प्रकृतिमा धातु रहन्छ भने तद्धितान्त शब्दको प्रकृतिमा शब्द रहन्छ । त्यसैले प्रकृतिमा रहने धातु वा शब्द सार्थक हुनुपर्छ, निरर्थक हुनुहुँदैन । सन्धिविच्छेद गर्ने क्रममा प्रकृति पत्ता लगाइसकेपछि प्रकृतिमा धातु भए कृत् प्रत्यय राखिन्छ र प्रकृतिमा शब्द भए तद्धित प्रत्यय राखिन्छ । यसरी राखिने प्रत्यय कृत् वा तद्धित प्रत्ययभित्र पर्छ वा पर्दैन भन्ने बारेमा पनि विचार पुऱ्याउनु जरुरी हुन्छ । नेपालीमा यस्ता प्रत्ययहरूको सङ्ख्या यति नै छ भनेर किटान नगरिएको भए पनि भाषा वा व्याकरणमा प्रयोग गरिएका प्रत्ययहरू नै स्वीकार्य र सार्थक ठहरिन्छन् । त्यसैले नेपालीमा सार्थक प्रकृति र प्रत्ययको पहिचान हुनु सन्धिविच्छेदको पहिलो आधार हो ।

२.२ आगम भएका व्यञ्जन वर्णहरू हटाइन्छन्

व्युत्पन्न नेपाली शब्दमा न्, व्, र् जस्ता व्यञ्जन वर्णको मात्र आगम हुन्छ, स्वरको आगम हुँदैन । सन्धि गरी निर्माण गरिएका यस्ता शब्दको सन्धिविच्छेद गर्दा आगम भएका त्यस्ता व्यञ्जन वर्णहरू हटाइन्छन् । जस्तै : जान्छ् > जा+छ्, जावत् > जा+अत्, गर्गहना > गहना+गहना आदि । यसै गरी सन्धिविच्छेद गर्दा जवाइ, खवैया, खवाइ, धुवाइ, रुवाइ जस्ता शब्दमा व् हटाइन्छ भने अ, आ, इ र उ अन्तमा हुने धातुदेखि छ् वा थ् पछ्याडि भएमा सन्धि गर्दा आगम गरिने व्यञ्जनवर्ण न् को सन्धिविच्छेद गर्ने अवस्थामा हटाइन्छ । त्यस्तै घर्घडेरी, छर्छिमेक, मर्मसला, सर्सल्लाह, सर्सामान जस्ता आंशिक द्वित्व भई 'र्' आगम भएर सन्धि भएका शब्दमा रहेको र् लाई पनि सन्धिविच्छेद गर्दा हटाइन्छ ।

२.३ प्रकृति छुट्ट्याउँदा स्वरादि प्रत्यय भए प्रकृतिको अन्तमा स्वरवर्ण थपिन्छ

स्वरवर्ण आदिमा हुने प्रत्यय लगाएर सन्धि गरी निर्माण गरिएका शब्दको सन्धिविच्छेद वा प्रकृति प्रत्यय छुट्ट्याउँदा प्रकृतिको अन्तमा सन्धि गर्दा हटाइएको स्वरवर्ण थपिन्छ । व्यञ्जनवर्ण आदिमा हुने प्रत्यय लाग्दा भने यो आधार लागू हुँदैन । जस्तै : एकाइ > एक+आइ, खुपेटो > खुर्पा+एटो, गुल्मेली > गुल्मी+एली, खैरेनी > खैरो+एनी, चुहावट > चुहु+आवट, विरौटो > बिराउ+औटो, पढायो > पढाउ+यो, सिएर > सिउ+एर आदि ।

२.४ प्रकृतिको आदि स्वरलाई दीर्घ गरिन्छ

दीर्घ स्वरलाई ह्रस्व गरी सन्धि गरिएका शब्दको प्रकृतिमा रहेको अधिल्लो ह्रस्व स्वरलाई सन्धिविच्छेद गर्दा दीर्घ नै बनाइन्छ । जस्तै : थकाली > थाक+आली, खँदिलो > खाँद+इलो, लखपति > लाख+पति, तितौरा > तीतो+औरा, दुधिलो > दूध+इलो आदि ।

२.५ प्रकृतिमा रहेका अकारान्त वा ईकारान्त विशेषण वा सर्वनाम शब्दहरू ओकारान्त बनाइन्छन्

समास र तद्धित प्रत्यय लगाएर सन्धि गरी ओकारान्त शब्दलाई अकारान्त वा ईकारान्त बनाएर शब्दनिर्माण गरिन्छ । यसरी सन्धिनियम लागी निर्माण भएका शब्दहरू सन्धिविच्छेद गर्दा प्रकृतिलाई ओकारान्त बनाइन्छ । जस्तै : नीलकमल > नीलो+कमल, कहिले > को+हिले, कता > को+ता आदि ।

२.६ ओकारान्त एकाक्षरी धातु उकारान्तमा बदलिन्छ

भूतकाल र सम्भावना भविष्यत् कालका क्रिया शब्दको प्रकृति प्रत्यय छुट्ट्याउँदा प्रकृतिमा ओकारान्त एकाक्षरी धातु भए त्यसलाई उकारान्तमा बदलिन्छ । जस्तै : रोयो > रु+यो, छोएर > छु+एर, धोई > धु+ई, होला > हु+ला आदि ।

२.७ एकाक्षरी धातुका ठाउँमा आदेश भएको भ र ग क्रमशः हु र जा मा परिणत हुन्छ

भूतकालमा क्रियाका रूपहरू निर्माण गर्दा एकाक्षरी धातुका ठाउँमा आदेश गरिएको भ हु धातुमा परिणत हुन्छ भने ग चाहिँ जा धातुमा परिणत हुन्छ । जस्तै : भए> हु+ए, गयो> जा+यो आदि ।

३. उपसंहार

सार्थक प्रकृति र प्रत्यय वा आधार र आधेय तत्त्वको यथार्थ पहिचान भैसकेको खण्डमा सन्धिविच्छेदका आधारहरूले खासै महत्त्व राख्दैनन् । त्यसैले सामान्य नै भए पनि सन्धिविच्छेदका आधारहरूको चर्चाले नेपाली व्याकरणमा प्रवेश पाउन सकेको छैन । तैपनि नेपाली सन्धिको छुट्टै अस्तित्वबोध गर्ने सन्दर्भमा सन्धिविच्छेदका उपर्युक्त प्रारम्भिक केही आधारहरूले नेपाली शब्दनिर्माणको सामान्य प्रक्रियालाई बुझ्न केही मात्रामा सघाउने छन् भन्ने कुरामा विश्वस्त रहन सकिन्छ ।

(निशान्त, २०५७, पूर्णाङ्क ७ : पृ.१९-२२)

वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा सन्धिको अध्ययन

१. विषयप्रवेश

वैदिक वाङ्मयका साथै लौकिक वाङ्मयमा पनि प्रातिशाख्यको विशिष्ट स्थान र महत्त्व छ । वैदिक मन्त्रहरूको उच्चारण गर्दा विशेष सावधान हुनुपर्ने र मन्त्रोच्चारणमा अलिकति पनि तलमाथि हुन गएमा उच्चारित मन्त्रले विपरीत फल दिन्छ भन्ने कुरा वृत्रासुरले इन्द्रको विनाश गर्ने उद्देश्यले गरेको यज्ञमा वृत्रासुरकै मृत्यु भएबाट प्रमाणित हुन्छ । यसकारण मन्त्रहरूको समुचित ढङ्गले उच्चारण गर्न सकियोस् भन्ने विचारले वर्ण, पद, सन्धि, स्वर, मात्रा आदि विषयहरूको आवश्यकता वैदिक वाङ्मयमा देखापरेको हो । त्यसै गरी आधुनिक भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा देखापर्ने समस्याहरूलाई समाधान गर्न वेदहरूको अध्ययन आवश्यक मानिएको वर्तमान समयमा वेदको अध्ययनमा सहयोग गर्ने प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूको आवश्यकता विशेष रूपमा खट्किंदै गएको छ । साथै प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूमा गरिएको ध्वनिविज्ञान र सन्धिविज्ञानको विशेष प्रकारको अध्ययन अन्यत्र नपाइनुले पनि प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूप्रति भाषाशास्त्री एवम् व्याकरणविद्हरूको चासो दिनानुदिन बढ्दै जानथालेको हो ।

चारै वेदका सन्दर्भमा धेरै प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूको रचना भए पनि ऋग्वेदप्रातिशाख्य, वाजसनेयिप्रातिशाख्य, तैत्तरीयप्रातिशाख्य, ऋक्तन्त्र, चतुराध्यायिका र अथर्वप्रातिशाख्यमात्र हाल उपलब्ध हुनसक्ने प्रातिशाख्यभित्र पर्दछन् । यी प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूको रचना कहिले भयो ? भन्ने बारेमा अन्वेषक एवम् विचारकहरूमा मतैक्य नभए पनि सामान्यतया यास्कभन्दा पछि र पाणिनिभन्दा पूर्व नै यिनीहरूको रचनाकाल मानिन्छ । पाणिनिको अष्टाध्यायीसँग प्रातिशाख्यको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने गोलडस्ट्रुकरबाहेक लाइबिज, मैक्समूलर, वेबर, राथ आदि विद्वान्हरूले प्रातिशाख्य ग्रन्थको रचनाकाल पाणिनिभन्दा पूर्व नै मानेका छन् । यी प्रातिशाख्यहरूमध्ये वाजसनेयी प्रातिशाख्य सबैभन्दा पुरानो मानिन्छ । शुक्लयजुर्वेदसँग सम्बद्ध भएको हुँदा यस प्रातिशाख्यलाई शुक्लयजुर्वेदीय प्रातिशाख्य पनि भन्ने गरिन्छ र यसका रचनाकार कात्यायन हुन् ।

२. वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा सन्धि

२.१ वाजसनेयी प्रातिशाख्यको परिचय

वाजसनेयी प्रातिशाख्यलाई आठ अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । प्रत्येक अध्यायमा न्यूनतम १२ देखि अधिकतम १९८ सूत्रहरू समावेश गरिएका छन् ।

संस्करणगत भिन्नताका कारण यस प्रातिशाख्यअन्तर्गत सम्पूर्ण सूत्रहरूको सङ्ख्या ७२४ देखि ७४० सम्म पाइन्छ । यस प्रातिशाख्यको पहिलो अध्यायमा शब्दको उत्पत्ति, वेदको अध्ययन गर्ने विधि, संज्ञा र परिभाषा, वर्णहरूको उच्चारण स्थान र करणको चर्चा गरिएको छ भने दोस्रो अध्यायमा स्वरसम्बन्धी नियमहरूको उल्लेख गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा सन्धिनियमहरू समावेश गरिएका छन् भने चौथो अध्यायमा पनि सन्धिनियमहरूका साथै पदपाठ र क्रमपाठका नियमहरू पाइन्छन् । पाँचौं अध्यायमा समस्त शब्दलाई अलग्याउने प्रक्रिया अवग्रह (विग्रह) सम्बन्धी नियमनिर्धारण गर्ने सूत्रहरूको उल्लेख भएको छ भने छैटौं अध्यायमा आख्यात (क्रियापद) र उपसर्गसम्बन्धी स्वरनियमका साथै पदस्वरूपका बारेमा पनि विचार गरिएको छ । यसै गरी बीचमा 'इति' राखेर पदलाई दोहोर्याउने प्रक्रियालाई सातौं अध्यायमा बताइएको छ भने अन्तिम तथा आठौं अध्यायमा वर्णसामान्याय, वेदको अध्ययन गर्ने विधि र त्यसको फल, वर्णका देवता, चारप्रकारका पद र तिनको लक्षण आदिका बारेमा चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

२.२ सन्धिको वर्गीकरण

'स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि' (कात्यायन/का. १।१) वाजसनेयी प्रातिशाख्यको पहिलो सूत्र हो । यस सूत्रानुसार वाजसनेयी प्रातिशाख्यले विशेष गरी वैदिक स्वर र संस्कारका बारेमा अध्ययन गर्दछ । यहाँ संस्कार शब्दको प्रयोग सन्धि शब्दको पर्यायका रूपमा भएको र यस सूत्रको भाष्यमा उवटले संस्कार भन्नाले लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभावलाई जनाउँछ भनेका छन् । यस प्रकारको सन्धिवर्गीकरणको आधारलाई संयोजनगत आधार भन्न सकिन्छ । यसै गरी वाजसनेयी प्रातिशाख्यकै 'पदान्तपदाद्योः सन्धिः' (का. ३।३) भन्ने सूत्रले सन्धि कहाँ गर्ने ? भन्ने बारेमा प्रष्ट पारेको छ । जुन दुई शब्दका बीचमा सन्धि गर्न खोजिएको छ त्यसमा बायाँतर्फ रहेको पदान्त अर्थात् शब्दको अन्तिम वर्ण र दायाँतर्फ रहेको पदादि अर्थात् शब्दको सुरुको वर्णका बीचमा मात्र सन्धि गरिन्छ । त्यसैले सन्धिका नियमहरू वैदिक र लौकिक संस्कृतमा पदान्त र पदादिमा नै लागू हुन्छन् । नेपाली भाषामा चाहिँ एउटा शब्दभित्र पनि सन्धिकार्य स्वीकारिएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त 'पदान्तपदाद्योः सन्धिः' (का. ३।३) सूत्रकै भाष्यमा उवटले सन्धिका चार प्रकारको उल्लेख गरेका छन्— स्वरसन्धि, व्यञ्जनसन्धि, स्वरव्यञ्जनसन्धि र व्यञ्जनस्वरसन्धि । यस प्रकारको सन्धिवर्गीकरणको आधारलाई क्षेत्र वा प्रभावगत आधार मान्न सकिन्छ । दुई स्वरका बीचमा हुने सन्धि स्वरसन्धि हो भने दुई व्यञ्जनका बीचमा हुने सन्धिलाई व्यञ्जनसन्धि भनिन्छ । त्यस्तै स्वर र व्यञ्जनका बीचमा हुने सन्धिलाई स्वरव्यञ्जनसन्धि भनिन्छ भने व्यञ्जन र स्वरका बीचमा सन्धि हुँदा व्यञ्जनस्वरसन्धि हुन्छ ।

वाजसनेयी प्रातिशाख्यअन्तर्गत तेस्रो अध्यायका सम्पूर्ण १५१ सूत्र र चौथो अध्यायका सम्पूर्ण १९८ सूत्रमध्ये १६७ सूत्रसमेत जम्मा ३१८ वटा सूत्रमा कात्यायनले सन्धिको चर्चा गरेका छन् । यसमध्ये १९ सूत्रले लोप, २२ सूत्रले आगम, १६५ सूत्रले वर्णविकार र बाँकी सूत्रले प्रकृतिभावको विधान गरेका छन् । यस प्रातिशाख्यमा लोप सन्धिअन्तर्गत अ, आ, इ, नु, नि, य, व, स् आदि वर्णको लोपविधानका सूत्रहरू पाइन्छन् भने आगम सन्धिअन्तर्गत क, च, त, र, ल, श, ष, स् व्यञ्जनवर्णको आगम गर्ने सूत्रहरूको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । त्यस्तै वर्णविकार सन्धिको निषेध गरिएका नियम सूत्रहरूमा नै विशेषतः प्रकृतिभाव सन्धिको अध्ययन भएको पाइन्छ । यस प्रातिशाख्यमा चर्चा गरिएका लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभावमध्ये वर्णविकार सन्धिका नियम सूत्रहरू विस्तृत रूपमा पाइन्छन् । वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा वर्णन गरिएका वर्णविकार सन्धिनियमहरूले लौकिक संस्कृत वाङ्मयका साथै नेपाली भाषामा समेत विशेष महत्त्व राख्नसक्ने भएकाले वर्णविकार सन्धिका केही नियमलाई सङ्क्षिप्तरूपमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

२.३ प्रमुख वर्णविकार सन्धिहरू

वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा वर्णविकार सन्धिअन्तर्गत एकीभाव, अन्तस्वीभाव, अयादिभाव, पूर्वरूपता र दीर्घीभावजस्ता स्वरवर्णविकारका उदाहरण भेटिन्छन् भने व्यञ्जन वर्णविकारअन्तर्गत पञ्चमवर्ण, तवर्गको चवर्ग, दन्त्यको मूर्धन्य आदि आदेशविधान गर्ने नियमसूत्रहरू व्यवस्थित गरिएका छन् ।

२.३.१ एकीभाव

पाणिनिको 'एकपूर्वपरयोः' (पाणिनि/पा. ६।१।८४) सूत्रभै यहाँ 'अथैकमुत्तरश्च' (का. ४।५१) सूत्रको अधिकारमा पदान्तीय र पदादि स्वरवर्णको स्थानमा एउटै स्वरवर्ण आदेश गर्ने प्रक्रियालाई एकार्थीभाव भनिएको हो र यसअन्तर्गत एघार सूत्रद्वारा सवर्णदीर्घ, एकार, ओकार, ऐकार, औकार, आर् र आल्को विधान गरिएको छ । 'सिं सवर्णे दीर्घम्' (का. ४।५२), 'कण्ठचादिवर्ण एकारम्' (का. ४।५४) र 'उवर्ण ओकारम्' (का. ४।५५) एवम् 'सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ' (का. ४।५८) सूत्रका कार्यहरू पाणिनीय व्याकरणका सवर्णदीर्घ, गुण र वृद्धि गर्ने 'अकः सवर्णे दीर्घः' (पा. ६।१।१०१), 'आद् गुणः' (पा. ६।१।८७) र 'वृद्धिरेचि' (पा. ६।१।८८) सूत्रहरूसँग तुलनीय छन् । 'आरमृकारोऽपृक्तात्' (का. ४।६०) र 'लृकारश्चाल्लृकारम्' (का. ४।६१) सूत्रले क्रमशः आर् र आल्को विधान गरेका छन् भने पाणिनीय व्याकरणमा 'वृद्धिरेचि' (पा. ६।१।७७) सूत्रद्वारा नै यिनको कार्य गरिने हुँदा छुट्टै सूत्रको अध्ययन भएको पाइँदैन । वैदिक एवम् लौकिक संस्कृतका अतिरिक्त तत्सम नेपाली शब्दमा पनि उपर्युक्त सवर्णदीर्घ, गुण र वृद्धिका विद्यालय, सूर्योदय, सदैव जस्ता उदाहरणहरू पाइन्छन् ।

२.३.२ अन्तस्थीभाव

स्वरवर्ण पछाडि भएमा अकण्ठ्य स्वर इ, उ का ठाउँमा अन्तस्थवर्ण य, व् आदेश हुनुलाई अन्तस्थीभाव भनिन्छ । अन्तस्थीभाव गर्ने 'स्वरे भाव्यन्तस्थम्' (का. ४।४७) कात्यायनको सूत्र पाणिनिको यण् गर्ने 'इको यणचि' (पा. ६।१।७७) सूत्रसँग तुलनीय छ । नेपालीमा अत्यधिक, स्वागत जस्ता अधिकांश तत्सम शब्दमा र जिस्क्याइ, ठूल्यामा, आवत, गवैया, धावन्ती जस्ता अतत्सम शब्दमा पनि अन्तस्थीभाव सन्धिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

२.३.३ अयादिभाव

सन्ध्यक्षर अर्थात् ए, ओ, ऐ र औ का स्थानमा क्रमशः अय्, अव्, आय् र आव् आदेश हुनुलाई अयादिभाव भनिन्छ । अयादिभाव विधान गर्ने 'सन्ध्यक्षरमयवायावम्' (का. ४।४८) सूत्रको कार्य पाणिनिको 'एचोऽयवायावः' (पा. ६।१।७८) सूत्रसँग तुलना गर्न सकिन्छ । वैदिक र लौकिक संस्कृतमा मात्र होइन नायक, गायक जस्ता तत्सम नेपाली शब्दमा पनि अयादिभावको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

२.३.४ अभिनिधानभाव

एकार र ओकारपछि रहेको अकार अघिल्लो वर्णमै मिल्नुलाई अभिनिधानभाव अर्थात् पूर्वरूपता भनिन्छ । वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा पच्चीस वटा सूत्रहरूमा अभिनिहित (पूर्वरूप) सन्धिको अध्ययन भएको छ । तीमध्ये प्रमुख मानिने 'एदोद्भ्यां पूर्वरूपकारः' (का. ४।६२) सूत्रको कार्य पाणिनिको 'एङः पदान्तादति' (पा. ६।१।१०९) सूत्रसँग तुलनीय छ । यस सन्धिका उदाहरण नेपालीमा भने पाइँदैनन् ।

२.३.५ तवर्गको विकार

चवर्ग पछाडि भएमा तवर्गका स्थानमा चवर्ग हुन्छ भने शकार पछाडि भएमा सकारका स्थानमा शकार हुन्छ । यस्तो कार्य गर्ने 'तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम्' (का. ४।९६) र 'शकारे च' (का. ४।९७) दुई सूत्र पाणिनिको 'स्तोः श्चुना श्चुः' (पा. ८।४।४०) सूत्रसँग तुलनीय छन् । यस सन्धिका उदाहरण लौकिक संस्कृत र तत्सम नेपालीमा पनि प्रशस्त भेटिन्छन् ।

२.३.६ नति

'दन्त्यस्य मूर्धन्यापत्तिर्नति' (का. १।४२) अर्थात् दन्त्य वर्ण त्, थ्, द्, ध्, न्, स् का ठाउँमा क्रमशः ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, प् हुनुलाई नति भनिन्छ । वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा नतिको विधान गर्ने सूत्रहरूको सङ्ख्या ४० छ । नतिको कार्य पाणिनिको 'प्ठुना प्ठुः' (पा. ८।४।४१) सूत्र र षत्व तथा णत्व गर्ने अन्य सूत्रहरूसँग तुलनीय छ । लौकिक संस्कृतमा नतिका प्रशस्त उदाहरणहरू

पाइन्छन् । नेपालीमा चाहिँ प्रत्यक्षरूपमा प्रयोग नभेटिए पनि तत्सम शब्दनिर्माणको प्रक्रिया बुझ्ने सन्दर्भमा यसको प्रयोग अनिवार्य देखिन्छ ।

२.३.७ पञ्चमवर्ण

स्पर्शवर्ण (कदेखि मसम्मका) पछाडि भएमा पूर्ववर्ती स्पर्शवर्ण परवर्ती वर्गको पञ्चमवर्णमा परिणत हुन्छ । पञ्चमवर्ण विधान गर्ने 'स्पर्शो परपञ्चमम्' (का. ४।१२) सूत्रको कार्य पाणिनिको 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (पा. ८।४।५८) सूत्रसँग आशिकरूपमा तुलना गर्न सकिन्छ । तत्सम नेपाली शब्दमा पनि पञ्चमवर्ण प्रयोग भएका उदाहरणहरू प्रशस्त पाइन्छन् ।

३. उपसंहार

वास्तवमा प्रातिशाख्यग्रन्थहरू नै वैदिक व्याकरण हुन् । वैदिक व्याकरणमा अध्ययन गरिएका सन्धिलगायत अन्य कतिपय पक्षहरू लौकिक संस्कृत व्याकरण हुँदै नेपाली व्याकरणसम्म आइपुग्दासमेत स्वीकार्य हुनपुगेका छन् भन्ने कुरालाई उपर्युक्त सूचनात्मक अध्ययनले देखाएको छ । त्यसैले भाषा र व्याकरणको अध्ययन अनुसन्धानका सन्दर्भमा प्रातिशाख्यहरूले विशेष महत्त्व राख्दछन् । सन्धिको आधुनिक अध्ययन तथा वर्गीकरणका सन्दर्भमा सन्फोर्ड स्क्यान नामक विद्वानद्वारा सन् १९७३ मा आएर वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा अध्ययन गरिएका लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभाव सन्धिलाई नै समर्थन गर्नुले पनि सन्धिको समसामयिक अध्ययनका दृष्टिले प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूमा वाजसनेयी प्रातिशाख्यको विशेष स्थान र महत्त्व रहेको देखिन्छ ।

(निशान्त, २०५८, पूर्णाङ्क ८ : पृ. २५-३१)

अध्याय - एघार

संस्कृत र नेपाली सन्धिको अध्ययन परम्परा

१. विषयप्रवेश

संस्कृत भाषा निकै पुरानो, आफैँमा समृद्ध र धेरै भाषाहरूको जननी हो भन्ने कुरामा आजका प्रायः सबै भाषाविज्ञानीहरू सहमत भएका छन् । वर्तमान समयमा प्रत्यक्ष रूपमा भन्दा अप्रत्यक्ष रूपमा संस्कृत भाषाबाट विकसित भएका नेपाली, हिन्दी, मैथिलीलगायतका आधुनिक आर्य भाषाहरूमा संस्कृत भाषाले प्राणसञ्चार गरिराखेको छ । कथ्य नेपालीभन्दा स्तरीय नेपाली भाषा दिनानुदिन संस्कृतमय बन्दै गइरहेको सन्दर्भमा संस्कृत र नेपाली व्याकरणका कतिपय पक्षहरूमा तुलनात्मक अध्ययन-अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिँदै आएको छ ।

शब्दनिर्माणप्रक्रियाका बारेमा संस्कृत व्याकरणको वा भाषाचिन्तनको परम्परामा मूलतः तीन मान्यताहरू देखा पर्छन् । सबै शब्द मूल हुन्, पढाइ, गराइजस्ता शब्दहरू धातुबाट बने पनि नाम आदिमा वर्गपरिवर्तन भएको हो भन्ने मान्यता राखी गार्ग्यले अव्युत्पन्न पक्षको समर्थन गरेको देखिन्छ भने निरुक्तकार यास्कचाहिँ सबै शब्दहरू धातुद्वारा निर्मित हुन्छन्, मूल भन्ने शब्द नै हुँदैन भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै व्युत्पत्ति पक्षको समर्थन गर्न पुगेको पाइन्छ । त्यस्तै पाणिनिले केही शब्द मूल र केही शब्द व्युत्पन्न हुन् भन्ने मान्यता राख्दै उपर्युक्त दुवै अतिवादी दृष्टिकोणलाई समन्वय गर्न पुगेको देखिन्छ । समन्वयवादी दृष्टि राखेर पनि उनले पूरै व्याकरणमा बढीजसो शब्दलाई धातुको कल्पनाद्वारा सिद्ध गर्ने प्रयास गरे र अन्त्यमा केही अपवाद देखिएका शब्दलाई रूढ वा मूलको संज्ञा दिए । उत्तरवर्ती संस्कृत व्याकरण र संस्कृतबाट विकसित नेपाली, हिन्दीलगायतका धेरै भाषाहरूले पनि परम्परागत रूपमा प्रायःजसो यही समन्वयवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै आएका छन् ।

आधुनिक भाषाविज्ञानको शाखा रूपविज्ञानले शब्दनिर्माणका मुख्य दुई प्रक्रियाका रूपमा व्युत्पादन र रूपायनको चर्चा गरेको छ । व्युत्पादनले शब्दको रचना गर्दछ भने रूपायनले शब्दका रूपहरूको निर्माण गर्दछ । शब्द वा धातुमा उपसर्ग, प्रत्यय, शब्द वा डब्लिएको शब्द जोड्ने प्रक्रियालाई व्युत्पादन भनिन्छ । शब्दको व्युत्पादनमा अनुकरण, कर्तन, सङ्क्षेप, मिश्रण, प्रतिनामीकरण आदि पद्धति पनि देखा पर्दछन् तापनि सर्ग वा व्युत्पत्ति, समास र द्वित्व नै शब्दव्युत्पादनका प्रमुख पद्धति मानिन्छन् । धातुमा प्रत्यय वा उपसर्ग र प्रत्यय दुवै जोड्दा कृदन्त शब्दको रचना हुन्छ । उपसर्गलाई पूर्वसर्ग र प्रत्ययलाई परसर्गको संज्ञा पनि दिइने हुँदा यी सर्गद्वारा कृदन्त र तद्धितान्त शब्दनिर्माण गर्ने प्रक्रियालाई सर्गपद्धति पनि भनिन्छ । शब्द वा शब्दहरू जोडेर शब्दरचना गर्ने

प्रक्रियालाई समासपद्धति भनिन्छ र यसका दुई शब्दका बीच र दुई शब्दभन्दा बढी शब्दका बीच गरी दुई प्रकारका शब्दरचनाप्रक्रिया छन् । उही शब्द डब्ल्याउने र डब्लिएका शब्दलाई जोडेर शब्दरचना गर्ने प्रक्रियालाई द्वित्वपद्धति भनिन्छ र यसका पूर्ण, आंशिक र आपरिवर्तित गरी तीन प्रकारका रचनाप्रक्रिया छन् ।

नेपाली शब्दनिर्माणका सन्दर्भमा उपर्युक्त पद्धतिहरू पूर्ण रूपमा लागू हुन्छन् भने संस्कृत शब्दको रचनामा पनि प्रायः यिनै पद्धतिहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । उपर्युक्त व्युत्पादन र रूपायनपद्धतिद्वारा शब्दहरूको निर्माण गर्ने क्रममा नेपाली र संस्कृत सन्धिहरूको उपयोग कसरी हुन्छ ?, शब्दनिर्माणमा उपयोग गरिने सन्धिको ती विशिष्ट प्रक्रियाहरू केके हुन् ? भन्ने बारेमा तुलनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक अध्ययनको आवश्यकता देखिएको वर्तमान सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा हालसम्मको संस्कृत र नेपाली सन्धिको अध्ययनपरम्परालाई कालक्रमिक रूपमा समीक्षात्मक सङ्क्षिप्त चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

२. सन्धिको अध्ययन परम्परा

संस्कृतमा सन्धिको अध्ययन व्यवस्थित रूपमा भएको पाइन्छ भने नेपाली सन्धिको अध्ययन मौलिक एवम् आगन्तुक शब्दनिर्माणलाई आधार मानी संस्कृत र नेपाली दुवै पद्धतिमा विकसित हुन खोजेको देखिन्छ । यस क्रममा प्रस्तुत लेख एघार जना वैयाकरण लेखकका सन्धिअध्ययनहरूमा आधारित छ । तीमध्ये कात्यायन, पतञ्जलि, भट्टोजिदीक्षित र वरदराजाचार्यका अध्ययनहरू संस्कृत सन्धिसँग मात्र सम्बद्ध छन् भने डा. देवीप्रसाद गौतम, डा. माधवप्रसाद पोखरेल र मतिप्रसाद ढकालका सन्धिअध्ययनहरू नेपाली सन्धिसँग मात्र सम्बद्ध छन् । त्यस्तै कृष्णप्रसाद पराजुली, डा. हेमाङ्गराज अधिकारी, नरेन्द्र चापागाई र प्रा. मोहनराज शर्माका सन्धिअध्ययनहरूले नेपाली र संस्कृत दुवै सन्धिलाई समेट्न खोजेका छन् ।

२. १ संस्कृत सन्धिको अध्ययन परम्परा

कात्यायनको कृति 'वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्' (१९७५ इ.) मा सन्धिको पर्यायका रूपमा उल्लेख गरिएको 'संस्कार' शब्दले लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभावलाई जनाउँछ भन्ने कुरा उक्त ग्रन्थको भाष्यमा उवटले व्यक्त गरेका छन् । साथै 'पदान्तपदाद्योः सन्धिः' कात्यायनसूत्रको भाष्यमा उवटले स्वरसन्धि, व्यञ्जनसन्धि, स्वरव्यञ्जनसन्धि र व्यञ्जनस्वरसन्धि गरी चार प्रकारका रूपमा समेत सन्धिको उल्लेख गरेका छन् । कात्यायनद्वारा रचित 'वाजसनेयी प्रातिशाख्य'अन्तर्गत तेस्रो अध्यायका सम्पूर्ण सूत्र १५१ र चौथो अध्यायका सम्पूर्ण सूत्र १९८ मध्ये १६७ सूत्रसमेत जम्मा ३१८ सूत्रमा सन्धिको चर्चा गरिएको छ । यसमध्ये १९ सूत्रले लोप, २२ सूत्रले आगम, १६५ सूत्रले वर्णविकार र बाँकी सूत्रले प्रकृतिभाव सन्धिको विधान गरेका छन् । यस प्रातिशाख्यमा लोपसन्धिअन्तर्गत अ,

आ, इ, न्, नि, य, व, स् आदि व्यञ्जनवर्णको आगम गर्ने सूत्रहरू आगमसन्धिअन्तर्गत क्, च्, ट्, र्, ल्, श्, ष्, स् व्यञ्जनवर्णको आगम गर्ने सूत्रहरूको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । त्यस्तै वर्णविकार सन्धिको निषेध गरिएका नियम सूत्रहरूमा नै विशेषतः प्रकृतिभाव सन्धिको अध्ययन भएको पाइन्छ । यस प्रातिशाख्यमा चर्चा गरिएका लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभावमध्ये वर्णविकारसन्धिका नियमसूत्रहरू विस्तृत रूपमा पाइन्छन् । वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा अध्ययन गरिएका वर्णविकार सन्धिनियमहरूले वैदिक संस्कृतका अतिरिक्त लौकिक संस्कृत वाङ्मयका साथै नेपाली भाषामा समेत विशेष महत्त्व राख्दछन् । वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा वर्णविकार सन्धिअन्तर्गत वर्णन गरिएका प्रक्रियाहरूमध्ये 'अन्तस्थीभाव' सन्धिप्रक्रियाका अत्यधिक, स्वागत, जिस्व्याड्, ठूल्यामा, आवत्, गवैया, धावन्ती आदि प्रयोगहरू नेपालीमा भेटिन्छन् भने अयादिभाव, एकीभाव, नति र पञ्चमवर्ण सन्धिप्रक्रियाको प्रयोग तत्सम नेपाली शब्दको निर्माणमा भएको भेटिन्छ । यसै प्रातिशाख्यमा अध्ययन गरिएका लोप, आगम, वर्णविकार प्रकृतिभाव सन्धिलाई सन् १९७३ मा आएर आधुनिक भाषाशास्त्री सानफोर्ड सेन (Sanford Schane) ले समर्थन गरी सन्धिको वैज्ञानिक अध्ययन-विश्लेषणलाई प्रेरित गर्नुले वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा गरिएको सन्धिको अध्ययनले विशेष महत्त्व राख्दछ ।

पतञ्जलि (२०२४ : ८) ले व्याकरण पढ्नुका मुख्य प्रयोजनहरूको उल्लेख गर्ने सन्दर्भमा लोप, आगम र वर्णविकारलाई जान्नेले नै वेदको राम्रोसँग रक्षा गर्न सक्ने भएकाले व्याकरण पढ्नुपर्छ भन्ने ठहर गरेका छन् । शब्दनिर्माणका सन्दर्भमा कुन शब्दमा कुन वर्णको अदर्शन वा लोप हुन्छ ?, कुन शब्दमा नयाँ वर्ण थपिन्छ ? र कुन शब्दअन्तर्गत कुन वर्णलाई हटाएर त्यसका ठाउँमा अर्को वर्ण राखी परिवर्तन गरिन्छ ? भन्ने कुरा व्याकरण पढेका व्यक्तिले बाहेक अरूले जान्न पनि सक्तैन । त्यसैले जुनसुकै भाषाको शब्दव्युत्पादनमा लोप, आगम र वर्णविकारको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । पतञ्जलिले लोप, आगम र वर्णविकारलाई स्पष्ट शब्दमा सन्धि नभनेको भए पनि वस्तुतः यी सन्धिका सन्दर्भमा आउने प्रमुख तीन सन्धिप्रक्रियाहरू हुन् र यिनकै आधारमा संस्कृत तथा नेपाली सन्धिहरूको अध्ययन-विश्लेषण गर्दा शब्दरचनामा सरल तथा सुगम पद्धतिको विकास हुनसक्ने देखिन्छ ।

भट्टोजि दीक्षित (इ. १९८६ : ५५-१७२) ले संस्कृतका १३१ सूत्रद्वारा अच्, प्रकृतिभाव, हल्, स्वादि र विसर्ग पाँच सन्धिहरूको चर्चा गरेका छन् । वरदराजाचार्य (इ. १९८१ : १०-४१) ले ११८ सूत्रद्वारा आफ्ना गुरु भट्टोजि दीक्षितको उपर्युक्त पञ्चसन्धिको चर्चालाई केही छोट्ट्याएका छन् भने अर्को अध्ययनमा (२०४० : २१-४२) उनले नै १०१ सूत्रद्वारा अच्, हल् र विसर्ग तीन सन्धिको मात्र उल्लेख गरेका छन् । वास्तवमा केही विशेषताहरूका कारण

प्रकृतिभाव तथा सुप् प्रत्ययहरूको सन्धिजन्य परिवर्तनलाई अर्कै नाम दिएर सन्धिहरूको सङ्ख्या पाँच माने पनि संस्कृत व्याकरणमा सामान्यतः अच्, हल् एवम् विसर्ग तीन सन्धिमात्र पाइन्छन् र संस्कृत सन्धिको चर्चा गर्दा यिनै तीन प्रकारलाई नेपाली व्याकरणविद्हरूले पनि पछ्याएका छन् । वस्तुतः लोप, आगम र वर्णविकारका दृष्टिले संस्कृत सन्धिको अध्ययन हालसम्म हुन नसकेकाले भट्टोजि दीक्षितको अध्ययन र वरदराजाचार्यका दुवै अध्ययनहरू संस्कृत सन्धिको समग्र अध्ययनलाई पूर्णता दिन असमर्थ नै छन् । जसका कारण संस्कृतमूलका नेपाली शब्दमा सन्धिको अध्ययन-अध्यापन जटिल बन्दै गएको छ ।

२.२ नेपाली सन्धिको अध्ययन परम्परा

पराजुली (२०४२ : ४२, ८७-९२) ले उपसर्ग, प्रत्यय, समास द्वित्वप्रक्रिया र सन्धि तथा आगमलाई व्युत्पन्न नेपाली शब्दनिर्माण गर्ने किसिमका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । शब्दनिर्माणका क्रममा सन्धिको पनि भूमिका रहने कुराको उल्लेख गर्दै उनले नेपाली शब्दमा संस्कृतका स्वरसन्धि, व्यञ्जनसन्धि र विसर्गसन्धिका नियमहरू लागू भएको देखाउँदै नेपाली स्वरसन्धि र व्यञ्जनसन्धिमा पनि लोप, आगम आदि भएको देखाएका छन् । उनले सन्धिका विषयमा गरेको चर्चा अत्यन्त छोटो छ, नेपाली शब्दमा सन्धि कम हुने बताउनुका साथै सन्धि र आगमलाई पनि भिन्न रूपमा उल्लेख गर्न खोजिएको छ । वास्तवमा सन्धि, शब्दनिर्माण गर्ने छुट्टै किसिम नभएर उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्वप्रक्रियामा लागू हुने अनिवार्य तत्त्व हो । नेपाली शब्दमा सन्धि भएका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । साथै आगम पनि सन्धिभन्दा पृथक् नभै सन्धिकै एउटा भेद वा विशिष्ट प्रक्रिया हो ।

अधिकारी (२०४९ : १८७-१८९, १९५-२०१, २१८, २२३-२२४, २४२-२४७) ले शब्दव्युत्पादनका सन्दर्भमा तत्सम (संस्कृत) र नेपाली सन्धिहरूको चर्चा गरेका छन् । संस्कृत उपसर्ग लगाई शब्दनिर्माण गर्दा केही स्वरसन्धि तथा व्यञ्जनसन्धिको चर्चा गर्दै छ, स् आगम पनि हुने कुराको उल्लेख गरिएको छ भने कृत् प्रत्ययद्वारा व्युत्पन्न शब्दनिर्माणका सन्दर्भमा वर्गपरिवर्तनजनित, स्वरपरिवर्तनजनित, प्रत्ययजनित र सन्धिजनित परिवर्तनहरू देखाइएका छन् । त्यस्तै तद्धितप्रक्रियामा आदिवृद्धि र गुणका उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्दै आगमलाई पनि सन्धिजनित परिवर्तनभित्र राखिएको छ । यसै गरी नेपाली कृत् प्रत्यय लागेपछि आधारपद र प्रत्ययका खास सन्दर्भले आ अमा र उ व्मा परिणत हुने, व्, य् आगम हुने तथा 'उ' लोप हुनेजस्ता सन्धिजनित परिवर्तन देखापर्ने कुराको सोदाहरण उल्लेख गरेका छन् । तद्धितप्रक्रियामा स्वर र व्यञ्जनका साथै लोप, आगम, आदेशजस्ता सन्धिजनित परिवर्तन देखाएका छन् । समासप्रक्रियामा लोप, आगम, आदेश र सन्धिका साथै क्रमपरिवर्तन पनि हुने कुराको उल्लेख गरिएको

छ । द्वित्वप्रक्रियामा स्वरव्यञ्जनादिमा परिवर्तन र लोप एवम् आगम पनि भएका शब्दहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । शब्दनिर्माणप्रक्रियाका क्रममै तत्सम (संस्कृत) र नेपाली वर्णवैज्ञानिक सन्धिहरूको विस्तृत चर्चा गर्ने प्रयास अधिकारीले गरेका छन् । तर यो प्रयास अपूर्ण र सङ्केतात्मक मात्र छ । कस्तो अवस्थामा केकसरी सन्धि हुन्छ र त्यसका अपवादहरू केकति छन् ? भन्ने बारेमा उनको दृष्टि पुग्न सकेको देखिन्न । साथै उनले समासमा हुने क्रमपरिवर्तनलाई लोप, आगम र सन्धिका साथै क्रमपरिवर्तनका रूपमा देखाउन खोजेका छन् । वास्तवमा लोप, आगम, आदेश र क्रमपरिवर्तन सन्धिका प्रकार वा विशिष्ट प्रक्रिया हुन्, भिन्न रूप होइनन् ।

चापागाई (२०५१ : २८-३८) ले सन्धिप्रक्रियालाई संस्कृत सन्धि र नेपाली सन्धिका रूपमा भिन्नाभिन्नै चिनाउने प्रयास गरेका छन् । उनले संस्कृतमा दुई स्वतन्त्र एकाइ हुने खालका रूप वा शब्दका बीचमा बढी मात्रामा सन्धि भई प्रायः अक्षर प्रभावित हुन्छ भन्दै दुवैका बीचमा भिन्नता देखाएका छन् । संस्कृतमा मूलतः तीन किसिमका सन्धि पाइन्छन् भन्दै उनले स्वरसन्धिअन्तर्गत दीर्घ, गुण, वृद्धि, यण् र अयादि सन्धिको चर्चा गरेका छन् भने व्यञ्जनसन्धिअन्तर्गत सत्र र विसर्गसन्धिअन्तर्गत दशओटा सन्धिप्रक्रियाको उल्लेख गरेका छन् । संस्कृत सन्धिको अध्ययनमा चापागाईको प्रारम्भिक दृष्टिमात्र छ, वैज्ञानिक विश्लेषण हुन सकेको छैन ।

चापागाई (२०५१) ले नेपाली सन्धिप्रक्रियामा आफ्नै किसिमका विशेषताहरू रहेको बताउँदै नेपालीमा रूपसन्धि, सामासिक सन्धि, बाह्यसन्धि र आन्तरिक सन्धि रहेको पनि उल्लेख गरेका छन् । रूपरूप वा प्रकृति र प्रत्ययका बीच हुने सन्धिप्रक्रियालाई रूपसन्धिप्रक्रिया भनिन्छ भन्दै उनले यसका आठओटा विशेषताहरू देखाएका छन् । त्यस्तै शब्दशब्दका बीचमा हुने सन्धिलाई सामासिक सन्धिको संज्ञा दिँदै उनले यसका दशओटा विशेषताहरूको चर्चा गरेका छन् । प्रकृति र प्रत्ययको संयोग हुँदा प्रायशः प्रकृतिमा हुने विकारलाई आन्तरिक सन्धि र वाक्यमा रहेका अघिल्ला र पछिल्ला पदका प्रभावमा विकार आउने प्रक्रियालाई बाह्यसन्धि भनेका छन् । नेपालीमा बाह्यसन्धि नियमित नभई स्वचालित रूपमा देखापर्ने बताउँदै उनले वक्तामा निर्भर रहने बाह्यसन्धिमा आउने विकार लेख्य रूपमा नेपाली भाषामा स्वीकार्य नरहेको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

चापागाई (२०५१) ले नेपाली सन्धिका प्रकारमा लोप, आदेश, आगम र सन्निर्कर्षलाई लिएका छन् । रूपरूपको वा शब्दशब्दको संयोग हुँदा कुनै वर्ण वा अक्षरको लोप हुने प्रक्रियाका रूपमा लोपसन्धिलाई परिभाषित गर्दै उनले 'उ' र 'ओ' लोप भएका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै आदेशसन्धिलाई एक वर्ण वा अक्षरलाई हटाई अर्को वर्ण वा अक्षर रहने सन्धिप्रक्रियाका रूपमा

परिभाषित गरी 'इ, उ, हु र जा' का ठाउँमा क्रमशः 'ए, ओ, भ र ग' आदेश गरेका उदाहरणहरू पेस गरेका छन् । कुनै वर्ण वा अक्षरलाई नहटाइकन आफैँ कुनै वर्ण वा अक्षर थपिने प्रक्रियालाई आगमसन्धि भनी उनले यसअन्तर्गत 'य, व' जस्ता वर्णको आगम भएको देखाएका छन् । नजिकनजिक रहेका वर्ण वा अक्षरमा कुनै विकार नआइकन हुने सन्धिलाई उनले सन्निकर्ष सन्धि भनेका छन् । यसभित्र 'फुपूसासू, दालभात' जस्ता उदाहरणहरू समावेश गरेका छन् । यसका अतिरिक्त 'घिउ>घ्यू, जीउ>ज्यू' जस्ता उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्दै उनले द्विस्वरान्त मुक्त रूपहरूको सन्धि भएको पाइनु पनि नेपाली भाषाको मौलिक विशेषता हो भन्ने ठहर गरेका छन् । साथै उनले नेपालीमा केकति र केकस्ता सन्धिहरू छन् अथवा सन्धिको दृष्टिले नेपाली भाषाको राम्रो अध्ययन हुन अझै बाँकी रहेको निष्कर्ष पनि प्रस्तुत गरेका छन् । चापागाईंको यसै निष्कर्षले उनको सन्धिविषयक अध्ययन अधूरो रहेको र त्यसको अध्ययन-अनुसन्धान हुनुपर्ने दिशातर्फ प्रेरित गर्दछ ।

शर्मा (२०५४ : ५९-६७) ले शब्दरचनाका सबै प्रक्रियाहरूमा सन्धिको प्रयोग गरिने कुराको उल्लेख गर्दै नेपालीमा सन्धि भन्नाले प्रायः संस्कृतसन्धि बुझिए पनि 'मजीअनुसार, रीतिअनुसार' जस्ता शब्दमा संस्कृत सन्धिको नियम लागू नहुने हुँदा नेपाली र संस्कृत सन्धिमा अन्तर रहेको देखाएका छन् । सन्धि मुख्यतः सामान्य र विशिष्ट गरी दुई प्रकारको हुन्छ भन्दै उनले कुनै ध्वनिविकार नभई 'देखान, चरुवा' जस्ता शब्दमा हुने सन्धिलाई सामान्य सन्धि र ध्वनिविकार भएर सन्धि हुने 'आवत, ढकनी' जस्ता शब्दलाई विशिष्ट सन्धिको उदाहरणका रूपमा पेस गरेका छन् । शब्दसीमाका आधारमा एउटा शब्दभित्र हुने 'बहिनी>बैनी, जुवाई>ज्वाई' शब्दलाई आन्तरिक सन्धि र दुई शब्दमा हुने 'गाउ+ऐया = गवैया, ढाँट+उवा = ढँटुवा' शब्दलाई बाह्यसन्धिको संज्ञा दिँदै उनले नेपाली सन्धिको पच्चीसओटा नियमहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

शर्मा (२०५४) ले पनि नेपालीमा प्रयोग हुने तत्सम शब्दको निर्माणमा संस्कृतका स्वर, व्यञ्जन र विसर्ग गरी तीन प्रकारका सन्धिनियमहरू नै लागू हुने बताएका छन् । उनले सन्धिको क्रममा शब्दको कुनै ध्वनि लोप हुने (लोप), कुनै नयाँ ध्वनि आउने (आगम) र कुनै ध्वनिको सट्टा अर्को ध्वनि थपिनुलाई (आदेश) सन्धिको विशिष्ट प्रक्रियाको संज्ञा दिएका छन् तर यी विशिष्ट प्रक्रियाहरूका आधारमा नेपाली शब्दको विश्लेषणचाहिँ उनको अध्ययनले गरेको छैन ।

शर्मा (२०५४) ले प्रस्तुत गरेका नेपाली सन्धिको पच्चीसओटा नियमहरूमध्ये नियम एक र दुईमा दिइएका 'खुल्क्याइ, जिस्क्याहा, भुक्क्याइ, आवत र धावन्ती'मा संस्कृतको प्रचलित पाणिनीय व्याकरणअन्तर्गत यण् सन्धि गर्ने 'इको यणचि' (अ. ६।१।७७) सूत्रको नियम लागू हुन्छ । 'कक्यानी, कज्याई, गवैया र गवैया'मा उक्त सूत्रको नियमका साथै शर्माको आ>अ गर्ने नियम

चौधसमेत लागू हुने देखिन्छ । शर्माले नियम दुईमा प्रस्तुत गरेका 'जाउ+अत =जावत, खाउ+ऐया =खवैया' मा क्रमशः जा र खा धातुदेखि 'व' आगम गर्नुपर्नेमा आउ धातुको साहचर्यमा जाउ, खाउ धातुको कल्पना गरी 'उ'का ठाउँमा 'व' आदेश गरेर 'जावत, खवैया' सिद्ध गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै नियम सोह्र, अठार, तेइस र पच्चीसअनुसार सन्धि हुँदा कुनै ध्वनिमा विकार नहुने भएकाले सामान्य सन्धिको रूपमा एउटै नियममा समावेश गर्न सकिन्छ भने 'आ'को ठाउँमा 'अ' आदेश गर्ने नियम सत्र र चौबीसलाई नियम चौधअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यसप्रसार शर्माले प्रस्तुत गरेका नेपाली सन्धिनियमहरूको सङ्ख्या सत्रमात्र हुन आउँछ र यी नियमहरू भाषावैज्ञानिक रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजिए पनि नेपाली शब्दनिर्माणका सबै पक्षलाई पूर्णतया समेट्न नसक्ने भएकाले अपूर्ण र व्याख्याविश्लेषणको अभावमा सङ्केतात्मकमात्र हुन गएका छन् ।

गौतम (२०५४ : १०९-११९) ले ध्वनिहरूलाई सन्निकर्षका साथ प्रस्तुत गर्दा ध्वनिहरूमा देखापर्ने लोप, आगम, परिवर्तन आदि प्रक्रियाहरूलाई संस्कृत परम्परामा सन्धि स्वीकारिएको र संस्कृतको यो सन्धि मोर्फोफोनोलोजी वा रूपध्वनिका तुलनामा 'जङ्घर'को नजिक देखिन्छ भन्दै नेपाली सन्धिव्यवस्थाको आधारभूत रूपमा अध्ययन हुन बाँकी नै रहेको ठहर गरेका छन् । साथै उनले भाषाशास्त्री बल्लभमणि दाहालको विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध (इ. १९७४) मा नेपालीको रूपरचनाका क्रममा आउने सन्धिव्यवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको सूचित गरेका छन् भने 'नेपाली वर्णव्यवस्था र सन्धिको शिक्षण' (२०४९) विषयक आफ्नै अध्ययनमा नेपाली सन्धिव्यवस्थाका शैक्षणिक विशिष्ट क्षेत्रमाथि प्रकाश पारिएको जनाएका छन् । नेपाली सन्धिव्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने संरचनात्मक, अर्थतात्त्विक, कोटिगत, प्रभावगत वा क्षेत्रगत र संयोजनगत पाँच आधार प्रस्तुत गर्दै उनले संयोजनगत आधारमा देखापर्ने लोप, आगम, आदेश र प्रकृतिभाव वा सन्निकर्ष सन्धिको विश्लेषणका सन्दर्भमा एघारओटा नेपाली सन्धिसूत्रहरूको उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै शैक्षणिक सन्दर्भमा नेपाली सन्धिव्यवस्थाका पाँचओटा बुँदाहरू देखाई नेपाली सन्धिका उल्लेखनीय विशेषताका रूपमा आठओटा बुँदामा निष्कर्षसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

गौतम (२०५४) ले नेपाली सन्धिको संरचनात्मक आधारमा व्युत्पादननिष्ठ र समासनिष्ठ दुई भेद देखाउँदै संस्कृत सन्धिव्यवस्थामा भन्दा नेपाली सन्धिव्यवस्थामा पाइने केही मौलिक विशेषताहरूको उल्लेख गरेका छन् । अर्थतात्त्विक दृष्टिमा एउटै हुनसक्ने दुई संरचनात्मक एकाइका बीचमा मात्र सन्धि हुन्छ, स्वतन्त्र एकाइका बीच हुँदैन भनी सन्धिविश्लेषणको अर्थतात्त्विक आधार उल्लेख गरिए पनि यो आधार त्यति प्रभावकारी देखिँदैन । सर्वनाम, सङ्ख्या, सामान्य भूत र पूर्णपक्षजस्ता व्याकरणात्मक कोटिमा मात्र लागू हुने सन्धिनियमलाई कोटिगत आधारमा देखाइएको छ र यस आधारमै मात्र पनि समग्र नेपाली सन्धिको पूर्ण विश्लेषण सम्भव देखिँदैन । सन्धि हुँदा वर्ण वा अक्षर कुन प्रभावित हुन्छ ?

त्यसलाई उनले प्रभावगत वा क्षेत्रगत आधारको संज्ञा दिएका छन् । संस्कृतमा प्रभावको क्षेत्र वर्ण भएकालाई मात्र सन्धि मानिन्छ भने नेपालीमा सन्धिको प्रभावक्षेत्र अक्षर देखिन्छ भन्दै उनले संस्कृतमा प्रयुक्त सन्धि शब्दले 'गम्+ति = गति' जस्ता शब्दमा भएको ध्वनिपरिवर्तनलाई नबुझाउने र शब्दनिर्माणभित्र नै यस प्रकारको ध्वनिपरिवर्तनलाई देखाएर सन्धिभित्र समावेश नगर्ने संस्कृत परम्पराले सन्धि शब्दलाई विशिष्ट सन्दर्भमा अर्थात्को बताएका छन् ।

गौतम (२०५४) ले संयोजनगत आधारमा नेपालीका सन्धिलाई लोपसन्धि, आगमसन्धि, आदेशसन्धि, प्रकृतिभावसन्धि भनी चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् र यो वर्गीकरणले कात्यायन (इ. १९७५) को वर्गीकरणसँग समानता राख्दछ । यस आधारान्तर्गत उनले तेइ सूत्र सङ्ख्याको उल्लेख गरे पनि छैटौँ र नवौँ सूत्रसङ्ख्या नपाइएकाले उनको अध्ययनमा जम्मा एघारओटा सन्धिसूत्रहरू पाइन्छन् । आदेशसन्धिसँग सूत्रसङ्ख्या १, २, ३ र ४ सम्बद्ध छन् । सूत्र १ मा 'आन, आनी, अनी, आउ, आइ, आर, आली, उवा, ओट, औटो, औटी, औती, अक्कड, अन्ते, आलु, आहा, इलो, ऐया, आइ, आई र इङ्गर' समेत एकाइस स्वरादि प्रत्ययको योग हुँदा आकारान्त एकाक्षरी मूलको स्वर अकारान्तमा परिवर्तित हुने कुरा सोदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै सूत्र २ मा एकाक्षरी उकारान्त मूल रूपपछि 'इ, उ, ए, ओ' आएमा मूलको उ ओमा परिवर्तित हुन्छ भन्दै यसका 'रोइ, रोए, रोउ, रोएँ, रोओ, हो' जस्ता उदाहरणहरू उल्लेख गरिएको छ । एकाक्षरी उकारान्त मूल रूपपछि नै स्वरादि कृदन्त क्रियाविशेषण आएमा मूलको उ ओमा परिणत हुन्छ भनेर सूत्र ३ लाई अर्थाई 'रोएर, धोएर, छोएर, धोएको, छोएको' उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । सूत्र ४ मा आउ मूलका पछि स्वरादि अन्य अक्षर आएमा आउ अव्मा परिवर्तित हुन्छ भनी 'गवैया र लवैया' दुईमात्र उदाहरण दिइएको छ । पाँचौँ सूत्र सन्निकर्ष सन्धिसँग सम्बन्धित छ र यसमा भाग, माग, चाख, हाँक् आदि उदाहरण प्रस्तुत गरेर सव्यञ्जन आकारान्त एकाक्षरी मूलसित व्यञ्जनविहीन अ, आ, इ, उ, ओ आदिको योग हुँदा सन्निकर्षमात्र हुने, ध्वनिपरिवर्तनचाहिँ नहुने भनेर सन्निकर्ष सूत्रलाई अर्थाईएको छ । लोपसन्धिअन्तर्गत सातौँ, आठौँ र नवौँ तीन सूत्र सम्बद्ध रहेका छन् । सातौँ सूत्रमा ई, एर, एको प्रत्ययसित संयोग हुँदा संयुक्त व्यञ्जनपछि आएको अकारको लोप हुन्छ भनी 'चम्केर, लम्की, गम्केको' जस्ता उदाहरण देखाइएको छ । 'उकालो, ओरालो' दुईमात्र उदाहरण प्रस्तुत गरी आठौँ सूत्रलाई द्विस्वरात्मक संयुक्त व्यञ्जनका रूपमा आएको 'ल'को लोप हुन्छ भनी अर्थाईएको छ । दसौँ सूत्रमा आउ अन्त्यक मूलपछि ई, एको स्वरादि प्रत्ययको योग भएमा मूलको 'उ'को लोप हुने कुरा बताई 'पाई, धाई, लाई, पाएको, धाएको, लाएको' उदाहरणहरू उल्लेख गरिएको छ । एघारौँ, बाह्रौँ र तेह्रौँ तीन सूत्र आगमसन्धिसँग सम्बद्ध रहेका छन् । स्वरान्त मूलपछि दो, दै, दा रूपको योग भएमा अनुनासिकता (ँ) को आगम हुन्छ भनी एघारौँ सूत्रलाई अर्थाएर 'जाँदो, आउँदा, कहँदै, रहँदै, गाउँदो' जस्ता

उदाहरणहरू पेस गरिएको छ । बाह्रौँ सूत्रमा एकाक्षरी धातुपछि छ रूपको योग हुँदा 'न्' को आगम हुन्छ भनी 'जान्छ, खान्छ, कहन्छ, रुन्छ, दिन्छ' उदाहरण दिइएको छ । यसै गरी अन्तिम तथा तेह्रौँ सूत्रलाई आउ अन्त्यमा हुने धातुपछि छ आएमा अनुनासिकताको आगम हुन्छ भनी अर्थात् 'गाउँछ, सुताउँछ, पाउँछ' जस्ता उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस प्रकार गौतमको अध्ययन (२०५४) ले आदेश सन्धिअन्तर्गत 'आ, उ र आउ'का ठाउँमा क्रमशः 'अ, ओ र अव्' आदेश भएको, लोप सन्धिअन्तर्गत 'अ, ल् र उ'को लोप भएको, आगम सन्धिअन्तर्गत न् र अनुनासिकता (ँ) को आगम भएको बारेमा वर्णन गरेको छ भने सन्निकर्ष सन्धिअन्तर्गत सामान्य औपचारिकतामात्र प्रदर्शन गरेको देखिन्छ । उनको यो अध्ययन कृदन्त शब्द र क्रियाको रूपायनमा मात्र सीमित छ, तद्धितान्त र समस्त शब्दका साथै सुबन्त शब्दको रूपायनतर्फ अग्रसर छैन । कृदन्त र क्रियाको रूपायनको सन्धिविश्लेषणमा पनि यो अध्ययन अपूर्ण नै छ तापनि यस अध्ययनले नेपाली सन्धिलाई व्युत्पादननिष्ठ र समासनिष्ठ दुई वर्गभित्रै लोप, आगम, आदेश र सन्निकर्ष सन्धिको चर्चा गर्नु बढी वैज्ञानिक हुने ठहर्‍याएको छ । नियमभन्दा उदाहरणतर्फ विशेष जोड दिन निर्देश गरेको छ । नेपाली शब्दका एकै संरचनात्मक एकाइका बीचमा मात्र प्रायः सन्धि हुनु, समासनिष्ठ सन्धिका तुलनामा व्युत्पादननिष्ठ सन्धि बढी अनियमित रहनु, बाह्यसन्धिभन्दा आन्तरिक सन्धिमात्र हुनु, लोपसन्धि र आगमसन्धि कम देखिए पनि आदेशसन्धि र प्रकृतिभावसन्धिको स्थिति निकै उर्वर रहनु, नेपाली सन्धि अक्षरात्मक र परिवेशमूलक रहनुजस्ता नेपाली सन्धिका विशेषताहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । साथै अध्ययनको अन्तमा उनले नेपाली धातु र क्तप्रत्ययको सूची तयार गरी तिनको योग हुँदा देखिने ध्वनिपरिवर्तनका अवस्थाको व्यवस्थित अध्ययनसहित तद्धितान्त र समस्त शब्दको रचनाप्रक्रियाको समग्र अध्ययनविना नेपाली सन्धिनियम निर्णायक हुन नसक्ने भएकाले नमुनाका रूपमा आफ्नो अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएका सन्धिनियमहरूमा संशोधन र परिष्कारको आवश्यकता दर्साएका छन् । त्यसैले उनको अध्ययनलाई नेपाली सन्धिको व्यवस्थित अध्ययनतर्फको अपूर्ण यात्रा मान्न सकिन्छ ।

पोखरेल (२०५७ : १०-११, १३५-१६५) ले ध्वनिविज्ञानको ऐतिहासिक विकासक्रमअन्तर्गत संस्कृत ध्वनितत्त्व (ध्वनिविज्ञान) को चर्चा गर्ने सन्दर्भमा संस्कृत सन्धिको पनि चर्चा गरेका छन् भने नेपाली सन्धिका नियमहरू प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा नेपाली ध्वनिवैज्ञानिक सन्धिका नियमहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गरेका छन् । उनले ऋग्वेदप्रातिशाख्यमा 'सिं सवर्णे दीर्घः', 'आद् गुणः', 'इको यणचि' जस्ता सन्धिसूत्रहरूको उल्लेख भएको पाइनुले पाणिनिलाई पनि सूत्रहरू बनाउने प्रेरणा प्रातिशाख्यले दिएको पाइन्छ भनेका छन् । उक्त प्रातिशाख्यमै कुनै स्वर वा

व्यञ्जनमा विकार नआउने सन्धिलाई 'अवशङ्कम' र आगम हुने सन्धिलाई 'अन्तःपातसंज्ञा' सन्धिको नाम दिइएको उल्लेख गर्दै उनले वाजसनेयी र तैत्तिरीय प्रातिशाख्यमा समेत द्वित्वलाई क्रम र द्विवर्ण भनिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाली ध्वनिवैज्ञानिक सन्धिका नियमहरूको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा पोखरेल (२०५७ : १३५-१६५) ले वर्ण र संवर्णका रूपमा सन्धिका मुख्य दुई प्रकारको उल्लेख गर्दै वर्णसन्धिलाई वर्णवैज्ञानिक र संवर्ण सन्धिलाई ध्वनिवैज्ञानिक सन्धिको संज्ञा दिएका छन् । त्यसै गरी उनले एउटा शब्द वा रूपिमभित्र पाइने वर्णहरूको नियम र व्यवस्थाका रूपमा आन्तरिक सन्धिलाई र दुई शब्द वा रूपिम जोडिँदा वर्णका उच्चारणमा हुने भेदका रूपमा बाह्यसन्धिलाई परिभाषित गरेका छन् । उनले प्रस्तुत गरेका नियमहरू मूलतः संवर्णसन्धि र बाह्यसन्धिसँग सम्बद्ध छन् भने वर्णसन्धि र आन्तरिक सन्धिसँग उनका सन्धिनियमहरू प्रायः असम्बद्ध छन् । उनले उल्लेख गरेअनुसार सन्धिका लोप, आगम, वर्णविकार, प्रकृतिभाव र अनुलोम गरी पाँच प्रकार वा प्रक्रियाहरू छन् । सन्धिका यी पाँच प्रकार वा प्रक्रियाहरूको छोटो चिनारी प्रस्तुत गरी स्वरसन्धि र व्यञ्जनसन्धिअन्तर्गत नै यिनको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । साथै उनले संस्कृत र नेपाली सन्धिमा फरक छुट्याउने सन्दर्भमा संस्कृतमा भैं नेपालीमा सवर्णदीर्घ र गुण नहुनु, पाँच प्रकारको स्वरसंयोग पाइनुले वृद्धि पनि नहुनु, स्वरमध्यगत 'ह' ध्वनिको लोप हुनु, रेफको द्वित्व हुनु, पञ्चमवर्णको प्रयोग नहुनु, पदादिमा व्यञ्जनसंयोग नपाइनुजस्ता नेपाली सन्धिका विशेषताहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाली ध्वनिवैज्ञानिक सन्धिका नियमहरूको सूक्ष्म अध्ययन विश्लेषण गर्ने काम सर्वप्रथम पोखरेल (२०५७) वाटै भएको हो र नेपाली सन्धिलाई संस्कृत सन्धिबाट अलग्याउने विशेषताहरूको तुलनात्मक चर्चा पनि शर्मा (२०५४) र गौतम (२०५४) पनि यिनले नै गरेका हुन् । वस्तुतः यिनले वर्णवैज्ञानिक सन्धिलाई ध्वनिवैज्ञानिक सन्धिनियमको एउटा विशिष्ट अंशअन्तर्गत पर्ने भन्दै नेपाली सन्धिनियमको चर्चालाई टुङ्ग्याए पनि नेपाली भाषा जस्तो बोलिन्छ, त्यस्तै नलेखिने भएको हुँदा नेपाली व्याकरणमा वर्णवैज्ञानिक सन्धिनियमहरूको भूमिका नै महत्त्वपूर्ण हुने भएकाले वर्णवैज्ञानिक सन्धिनियमहरूको अध्ययन विश्लेषणको अभावलाई पोखरेलको उक्त अध्ययनले पूर्णता दिन सकेको देखिँदैन ।

ढकाल (२०५८ क : ७५-८२) ले नेपाली सन्धिको परिचय दिने सन्दर्भमा वाजसनेयी प्रातिशाख्य (इ. १९७५) मा चर्चित, सनफोर्ड शेन (इ. १९७३) द्वारा समर्थित एवम् चापागाई (२०५१), गौतम (२०५४) र पोखरेल (२०५७) द्वारा विश्लेषित नेपाली सन्धिका लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभाव चार प्रकारलाई नै सूत्रीकरण गरी प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा उनले प्रस्तुत गरेका अठारओटा सन्धिसूत्रका नियमहरू उपसर्ग, कृत, तद्धित, समास, द्वित्व र

क्रियाको रूपायनका क्रममा प्रयोग गरिन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । कृत, तद्धित र द्वित्व प्रक्रियाद्वारा नेपाली शब्दको निर्माण गर्दा लोपसन्धिको प्रयोग गरिने बताउँदै लोपसन्धिका नियमहरूलाई सूत्र १, २, ३ र ४ मा आबद्ध गरिएको छ । सूत्र १ मा तद्धित प्रत्ययको योग हुँदा प्रकृतिको अन्तमा रहेका 'अ, आ, ई र ओ' स्वरवर्णको लोप हुन्छ भन्दै उदाहरणका रूपमा 'गफाडी, पुख्र्यौली, बक्यौता, खैरेनी' जस्ता शब्दहरू उल्लेख गरिएको छ र यसले कृत प्रत्ययको योग हुँदा अनेकाक्षरी धातुको अन्त्यमा रहेका 'उ, ल र आउ' को लोप गर्दछ भने भूतकालिक क्रियाको रूपायनमा उ र आउ अन्त्यक धातुको 'उ' मात्रको लोप हुने र ल अन्त्यक धातुका 'अ' मात्रको लोप हुने कुरा उल्लेख गर्दै 'चुहावट, उकालो, विसौना, दुहेर, पढायो, उक्ल्यो' जस्ता उदाहरणहरू पेस गरिएको छ । सूत्र ३ र ४ मा आंशिक तथा आपरिवर्तित द्वित्व भई सन्धि हुँदा ओ, ओ स्वरसहितका व्यञ्जनवर्णको तथा द्वित्व भएका अधिल्ला शब्दको व्यञ्जनवर्णको मात्र लोप गर्ने कुरा उल्लेख गरी 'तातातो, आआफ्नो, आनीबानी' जस्ता शब्दलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ढकाल (२०५८ क) कै अध्ययनले कृत प्रत्यय, आंशिक द्वित्व र क्रियाको रूपायनका सन्दर्भमा आगमसन्धिको प्रयोग हुने कुरा बताउँदै सूत्र ५, ६ र ७ मा आगमसन्धिका नियमहरूको चर्चा गरेको छ । सूत्र ५ मा स्वरादि कृत प्रत्ययको योग हुँदा आ वा उ अन्त्यक एकाक्षरी धातुदेखि 'व' आगम हुने कुरा उल्लेख गर्दै 'जावत, रुवाइ' जस्ता उदाहरण देखाइएको छ । क्रियाको रूपायन गर्दा छ वा थ वर्ण पछाडि भएमा अ, आ, इ, उ अन्त्यक धातुदेखि न् आगम हुन्छ भनी छैटौँ सूत्रलाई अर्थात् 'निस्कन्छ, जान्छ्यौं, खिइन्छन्, रुन्थे' जस्ता उदाहरणहरू उल्लेख गरिएको छ । सूत्र ७ मा आंशिक द्वित्व हुँदा आंशिक द्वित्व भएका वर्णपछि 'र' आगम हुन्छ भन्दै 'घर्घडेरी, मर्मसला, सर्सल्लाह' जस्ता शब्दलाई उदाहरणमा राखिएको छ ।

ढकाल (२०५८ क) को अध्ययनमा नेपाली शब्दनिर्माणका कृत, तद्धित, समास र द्वित्व सबै प्रक्रियामा आदेशसन्धिको प्रयोग गरिने कुरा बताउँदै आदेशसन्धिअन्तर्गत सूत्र ८ देखि १७ सम्मका दश सूत्रहरू उल्लेख गरिएको छ । सूत्र ८ ले कृत, तद्धित र समासप्रक्रियामा प्रकृतिको आदिमा रहेका 'आ'को ठाउँमा 'अ' आदेश गर्दछ भन्दै 'छनौट, हँसिलो, हतकडी' जस्ता शब्दहरू उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् । तद्धित प्रत्ययको योग हुँदा प्रकृतिमा रहेको दीर्घ 'ई, ऊ'का ठाउँमा क्रमशः ह्रस्व 'इ, उ' आदेश गर्ने कुरा सूत्र ९ मा उल्लेख गर्दै 'तितौरा, नुनिलो' जस्ता शब्दलाई उदाहरणमा राखिएको छ । सूत्र १० मा सर्वनाम शब्दमा तद्धित प्रत्ययको योग हुँदा र कर्मधारय वा बहुव्रीहि समासमा प्रकृति वा अधिल्लो शब्दका अन्तमा रहेको 'ओ' का ठाउँमा 'अ' आदेश हुने कुरा बताउँदै 'यो+ता = यता, नीलो+कमल = नीलकमल, ठाडो+कान = ठाडकाने' जस्ता

शब्दलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सूत्र ११ मा थ, छ, दा, दो, दै प्रत्यय पछाडि भएमा उ अन्त्यक धातुको रूपायनमा 'उ'का ठाउँमा 'उँ' आदेश हुन्छ भनी 'गाउँथे, पढाउँछु, हुँदा, पिउँदो, हँदै' जस्ता शब्द उदाहरणका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । वस्तुतः सूत्र ११ को नियम आदेश नभएर आगम सन्धिअन्तर्गत नै हुनुपर्ने हो । हु र जा धातुको भूतकालिक क्रियाको रूपायनमा क्रमशः भ र ग आदेश हुन्छ भनी सूत्र १२ लाई अर्थात् यसअन्तर्गत 'भयो, गयो' जस्ता उदाहरण दिइएको छ । स्वरादि कृत् प्रत्ययको योग हुँदा इ, उ अन्त्यक धातुका 'इ, उ' का ठाउँमा क्रमशः 'य, व' आदेश हुने कुरा सूत्र १३ मा उल्लेख गर्दै 'पछ्यौरा, गवैया' जस्ता उदाहरण दिइएको छ । सूत्र १४ मा पूर्वकालिक वा भूतकालिक क्रिया र आदेश तथा सम्भावना भविष्यत् कालका क्रियाको रूपायन गर्दा एकाक्षरी उ अन्त्यक धातुको 'उ'का ठाउँमा 'ओ' आदेश हुने बताउँदै 'रोएर, धोए, फोएस्, होला' जस्ता उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । सूत्र १५ मा आपरिवर्तित द्वित्वका सन्दर्भमा पछिल्लो शब्दको आदिमा व्यञ्जनवर्ण भए त्यसका ठाउँमा 'स्' आदेश हुन्छ भनी 'भातसात, घामसाम, पानीसानी' जस्ता शब्दलाई उदाहरणका रूपमा राखिएको छ । सूत्र १६ मा आपरिवर्तित द्वित्व हुँदा अधिल्लो शब्दको आदिमा रहेको जुनसुकै स्वर पछिल्लो शब्दको आदिमा पुग्दा 'आ' अथवा 'उ'मा परिणत हुन्छ भन्दै 'गोदगाद, भुटभाट, ठोकठाक, फारफुर, फाटफुट, चाटचुट, गाईगुई' जस्ता शब्दहरूलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सूत्र १७ मा द्वित्व र व्यतिहार बहुव्रीहि समासमा अधिल्लो शब्दको अन्तिम 'अ'का ठाउँमा 'आ' आदेश गर्ने कुरा उल्लेख गरी 'दनादन, मालामाल, भनाभन, हानाहान' जस्ता शब्द उदाहरणमा दिइएका छन् ।

ढकाल (२०५८ क) को अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको अठारौँ सन्धिसूत्र प्रकृतिभाव सन्धिसँग सम्बद्ध छ र यसमा लोप, आगम, वर्णविकार सन्धिको नियम र तिनका केही अपवादलाई छाडेर अन्यत्र प्रायः प्रकृतिभाव हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रकृतिभाव सन्धिसूत्रको उक्त नियम उपसर्ग, कृत्, तद्धित, समास र द्वित्वद्वारा नेपाली शब्दनिर्माण गर्दा लागू हुने बताउँदै 'बदनाम, भिडन्त, गाउँले, कालोअक्षर, जाँदाजाँदा' जस्ता शब्दलाई उदाहरणका रूपमा लिइएको छ । वास्तवमा उनको यस अध्ययनले नेपाली वर्णवैज्ञानिक सन्धिलाई व्यवस्थित एवम् सूत्रीकरणको सम्भावना देखाएको छ, नेपाली शब्दनिर्माणका सबै प्रक्रियालाई समेट्न खोजिएको छ र सन्धिसूत्रहरूमा अपवादहरूसमेत उल्लेख गरिएको छ तापनि संस्कृत (तत्सम) सन्धिको चर्चा नगर्नु, उदाहरणमा दिइएका सबै शब्दहरूको प्रकृति-प्रत्यय विश्लेषण नगरिनु, प्रस्तावित सन्धिसूत्रका नियममा प्रशस्त अपवाद देखा पर्नसक्ने सम्भावना रहनु आदिले गर्दा नेपाली सन्धिको समग्र अध्ययनलाई प्रस्तुत गर्न उक्त अध्ययन पनि समर्थ देखिँदैन । साथै ढकाल (२०५७ : १९-२२) ले नेपाली व्याकरणमा सन्धिविच्छेदका सात आधारहरू र नेपाली सन्धिका नौओटा प्रमुख विशेषताहरूको अध्ययन (२०५८ ख : ३७-४०) प्रस्तुत

गरे पनि नेपाली सन्धिव्यवस्थाको अध्ययनले पूर्णता नपाइसकेका सन्दर्भमा उनका यी आधार र विशेषताहरूले संशोधन र परिष्कारको अपेक्षा राख्नसक्ने प्रचुर सम्भावना देखिन्छ ।

३. उपसंहार

संस्कृत सन्धिमा कात्यायन (इ. १९७५) को अध्ययन पूर्णवैज्ञानिक देखिन्छ तर पतञ्जलि (२०२४) ले सन्धिलाई प्रकारान्तरले लोप, आगम र वर्णविकारका रूपमा उल्लेख गरे पनि तिनको छुट्टै विस्तृत चर्चा गरेको देखिँदैन भने भट्टोजिदीक्षित (इ. १९८६) र वरदराजाचार्य (इ. १९८१, वि.सं. २०४०) ले पाँच सन्धिको छुट्टै चर्चा गरे पनि पञ्चसन्धिमा समेटिएका सूत्रहरूले मात्र संस्कृत सन्धिको अध्ययनलाई पूर्णता दिन सकेको पाइँदैन । पराजुली (२०४२), चापागाई (२०५१) र शर्मा (२०५४) द्वारा नेपालीमा गरिएको संस्कृत (तत्सम) सन्धिको चर्चा पनि वरदराजाचार्य (२०४०) को अध्ययनमा आधारित छ, यिनीहरूबाट समेत संस्कृत सन्धिको अध्ययनमा कुनै मौलिकता थपिन सकेको देखिँदैन । जसका कारण सरलतापूर्वक तत्सम नेपाली शब्दको व्युत्पादन गर्न सकिएको छैन । अधिकारी (२०४९) को संस्कृत सन्धि अध्ययनमा सङ्केतात्मक रूपमा भाषावैज्ञानिक केही मौलिक चिन्तन पाइए पनि यसबाट समेत संस्कृत सन्धिको अध्ययनले पूर्णता पाएको छैन । यसरी शब्दव्युत्पादन र शब्दरूपायनमा लागू हुने सम्पूर्ण संस्कृत सन्धिको छुट्टै विशेष चर्चा हालसम्मको संस्कृत र नेपाली विद्वानहरूको अध्ययनमा नभएको पाइएकाले लोप, आगम, वर्णविकार, वर्णव्यत्यय र प्रकृतिभावका दृष्टिले संस्कृत सन्धिको नवीन अध्ययन-विश्लेषण गरिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

पोखरेल (२०५७) द्वारा गरिएको नेपाली ध्वनिवैज्ञानिक सन्धिहरूको अध्ययनले व्यवस्थित रूप प्राप्त गरे पनि नेपाली वर्णवैज्ञानिक सन्धिहरूको अध्ययन भने व्यवस्थित हुन बाँकी नै छ । अधिकारी (२०४९), चापागाई (२०५१), शर्मा (२०५४), गौतम (२०५४) र ढकाल (२०५८ क) बाट विगतमा भएका नेपाली वर्णवैज्ञानिक सन्धिअध्ययनका प्रारम्भिक प्रयासहरू पनि आफैंमा अधुरा, अपूर्ण र अस्पष्ट भएकाले पुनः यिनको समग्र रूपमा अध्ययन-अनुसन्धान र परीक्षण गरिनु आवश्यक छ । साथै वर्णवैज्ञानिक नेपाली सन्धिको नवीन विश्लेषणात्मक गहन अध्ययनले पूर्णता नपाएसम्म नेपाली शब्दव्युत्पादन र शब्दरूपायनका क्षेत्रमा देखिएका जटिलताहरूले निकास पाउनसक्ने सम्भावना पनि देखिँदैन ।

(गरिमा, २०६२, पूर्णाङ्क-२७५ : पृ. १०९-१२१)

अध्याय - वाह

पाणिनीय व्याकरणका लोप, आगम र वर्णविकार सन्धिको अध्ययन

१. विषयप्रवेश

संस्कृत व्याकरणको परम्परामा महर्षि पाणिनि अद्वितीय वैयाकरण मानिन्छन् र उनले सूत्ररूपमा प्रवर्तन गरेको व्याकरण *अष्टाध्यायी*का नामले चिनिन्छ । त्यस व्याकरणका उक्त, अनुक्त र दुरुक्त पक्षहरूका बारेमा गम्भीर अध्ययन गरेर कात्यायनले सहायक नियमहरूको प्रवर्तन गरे, जसलाई वार्तिकनियम भनिन्छ । पाणिनि र कात्यायन दुवैले प्रवर्तन गरेका नियमहरूको पतञ्जलिले अत्यन्त सरल भाषा र सरल शैलीमा व्याख्या एवम् विश्लेषण गरे, जसलाई *महाभाष्य* भनिन्छ । त्यसैले संस्कृत व्याकरणको परम्परामा पाणिनिद्वारा प्रवर्तित, कात्यायनद्वारा संशोधित र पतञ्जलिद्वारा परिष्कृत व्याकरणको समग्रतालाई नै *पाणिनीय व्याकरण* मान्ने गरिएको हो । अपवादनियमलाई साथमै लिएर सामान्यनियमका आधारमा लोकमा प्रचलित शब्दहरूको निर्माणप्रक्रियाको बोध गराउनु व्याकरणको काम हो, त्यसैले वैयाकरणलाई शाब्दिक पनि भन्ने गरिन्छ । शब्दको निर्माणप्रक्रियाका क्रममा कहीं विद्यमान कुनै वर्णको लोप हुन्छ, कतै विद्यमान वर्णलाई असर नगरीकन कुनै नयाँ वर्णको उपस्थिति हुन्छ र कहीं विद्यमान कुनै वर्ण नै हटेर त्यसका ठाउँमा अर्कै वर्णको परिवर्तन हुन्छ । त्यसैले जुनसुकै भाषाका शब्दहरूको निर्माणप्रक्रियामा लोप, आगम र वर्णविकारको आवश्यकता देखिएको हो । भाष्यकार पतञ्जलिले महाभाष्यको प्रारम्भमै व्याकरण किन पढ्नुपर्छ ? भन्ने प्रयोजनको चर्चा गर्ने प्रसङ्गमा लोप, आगम र वर्णविकारको प्रक्रिया जान्ने व्यक्तिले नै वेदको रक्षा गर्नसक्छ भनेका छन् । लोप, आगम र वर्णविकारको ज्ञानपूर्वक संस्कृत भाषामा निबद्ध वेदको रक्षा गर्नसक्ने व्यक्तिले लौकिक संस्कृत भाषाका साथै त्यस भाषाबाट विकसित नेपाली, हिन्दी, मैथिली, भोजपुरी आदि आधुनिक आर्यभाषाहरूको पनि संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न सम्भव देखिन्छ । यही उद्देश्यले नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयबाट २०६७ असोजमा *लोप, आगम र वर्णविकारका दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणका नियम र प्रयोगको समीक्षण* शीर्षकमा विद्यावारिधिस्तरीय अनुसन्धान सम्पन्न गरिएको छ । प्रातिशाख्य, शिक्षाग्रन्थ र आधुनिक भाषाशास्त्री सनफोर्ड स्क्यानले समेत लोप, आगम र वर्णविकारलाई सन्धिप्रक्रियाका रूपमा स्वीकार गरेको हुँदा यस अनुसन्धानलाई *पाणिनीय व्याकरणको सन्धिवैज्ञानिक अध्ययन* पनि भन्न सकिन्छ । यस आलेखमा त्यही अनुसन्धानको सङ्क्षिप्त परिचय र नेपाली भाषामा त्यसले पुर्याउने आंशिक योगदानका बारेमा सङ्क्षेपमा प्रकाश पारिएको छ ।

२. अनुसन्धानको परिचय

लोप, आगम र वर्णविकारका दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणका नियम र प्रयोगको समीक्षण शीर्षकको शोधप्रबन्ध छ, परिच्छेदमा विभक्त छ । पाणिनीय व्याकरणमा प्रचलित प्रमुख मान्यताका आधारमा लोप, आगम र वर्णविकारको सैद्धान्तिक रूपरेखा निर्माण गरी त्यसकै आधारमा व्याकरणमहाभाष्य, काशिकावृत्ति र वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमा पाइने परिवर्तनमूलक प्रत्ययलोप, पदलोप, प्रातिपदिकलोप, अनेकवर्णविकार, द्वित्व र पुंवद्भावबाहेकका वर्णलोप, अक्षरलोप, वर्णागम, अक्षरागम एवम् एकवर्णविकारका नियम र प्रयोगहरूको समीक्षात्मक अध्ययनमा मात्र प्रस्तुत शोधकार्य सीमित रहेको छ । शोधप्रबन्धका प्रारम्भिक र अन्तिम दुई परिच्छेदलाई औपचारिक परिच्छेद मानिएको छ । त्यसमध्ये पहिलो परिच्छेदमा विभिन्न उपशीर्षकहरूका माध्यमले शोधप्रबन्धको परिचय दिइएको छ भने उपसंहार शीर्षकको अन्तिम वा छैटौँ परिच्छेदमा शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेददेखि पाँचौँ परिच्छेदसम्मको सारांशसहित अन्तमा समग्र शोधनिष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१ ऐतिहासिक र सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि

शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा अति सङ्क्षिप्त रूपमा संस्कृत व्याकरणको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, पाणिनीय व्याकरणको संरचनात्मक स्वरूप एवम् लोप, आगम र वर्णविकारको सैद्धान्तिक रूपरेखाको उल्लेख गरिएको छ । पाणिनिपूर्ववर्ती काशकृत्स्न, आपिशल आदि व्याकरण र ऋग्वेदप्रतिशाख्य, तैत्तिरीय प्रतिशाख्य, वाजसनेयी प्रतिशाख्य आदि प्रतिशाख्यको प्रभाव पाणिनीय व्याकरणमा परेको पाइन्छ । पाणिनिपद्धिका कातन्त्र व्याकरण र चान्द्र व्याकरणका केही नियमहरूको प्रभाव पनि पाणिनीय व्याकरणका काशिकावृत्ति, प्रक्रियाकौमुदी आदि ग्रन्थहरूमा परेको भेटिन्छ । पाणिनीय व्याकरणका सूत्रेतर नियमहरूका बारेमा मतैक्य नदेखिए पनि महाभाष्य र काशिकावृत्तिलाई नै क्रमशः प्रथम प्रमाण र द्वितीय प्रमाण मानी तिनको समाधान गर्न सकिन्छ । लोप, आगम र वर्णविकारका प्रक्रियाहरू पारमार्थिक दृष्टिले काल्पनिक मानिए पनि व्यावहारिक दृष्टिले शब्दशास्त्रमा तिनको आवश्यकता देखिन्छ । विद्यमानको अभावरूपमा लोप, भावरूप परिवर्तनका रूपमा वर्णविकार र त्यसदेखि भिन्न प्रक्रियाका रूपमा आगमलाई ग्रहण गरिन्छ । षष्ठी विभक्तिद्वारा स्थानी र आगमीको निर्देश गर्नु तथा सप्तमी विभक्तिद्वारा उत्तरपरिवेशको र पञ्चमी विभक्तिद्वारा पूर्वपरिवेशको चोतन गर्नु पाणिनीय व्याकरणका लोप, आगम र वर्णविकारसम्बन्धी नियमहरूको मुख्य विशेषता मानिन्छ । लोप, आगम र वर्णविकारको सर्वप्रथम वर्गीकरण यास्ककृत निरुक्तवाट प्रारम्भ भएको हो भने त्यसलाई पाणिनीय व्याकरणले परिवर्द्धनसहित विस्तृत तुल्याएको र आधुनिक भाषाविज्ञानले समेत तिनै प्रकारहरूलाई अग्रसर गराएको पाइन्छ । प्रतिशाख्य र शिक्षाग्रन्थहरूमा सन्धिको प्रमुख प्रकारका रूपमा

ग्रहण गरिएको हुँदा लोप, आगम र वर्णविकारका सबै प्रक्रियाहरूलाई सन्धिप्रक्रियाका रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

२.२ पाणिनीय व्याकरणमा लोपसन्धि

शोधप्रबन्धको पाणिनीय व्याकरणका लोपनियम र प्रयोगको समीक्षण शीर्षकको तेश्रो परिच्छेदमा वर्णलोप र अक्षरलोपमा प्रवृत्त हुने पाणिनीय व्याकरणका लोपसन्धिसँग सम्बद्ध १३४ सूत्रनियम र ५६ सूत्रेतर नियमहरू एवम् तिनका प्रतिनिधिमूलक प्रमुख उदाहरणहरूको समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । पाणिनीय व्याकरणमा निम्नानुसारको स्वरवर्णलोप, व्यञ्जनवर्णलोप, अयोगवाहलोप र अक्षरलोपको प्रवृत्ति भेटिन्छ :

	आदिलोप	उपधा लोप	अन्तलोप	आदि शेष	अनन्त लोप
स्वर वर्णलोप	अ, आ, इ, ई, उ, ऋ र ओ	अ र आ	इत्संज्ञक सबै वर्ण एवम् अनित्संज्ञक अ, आ, इ, ई, उ, ऊ र ओ	-	उ
व्यञ्जन वर्णलोप	इत्संज्ञक कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, लृ, शृ र ए एवम् अनित्संज्ञक तृ, य, ए र स्	नृ, यृ र रृ	इत्संज्ञक सबै वर्ण एवम् अनित्संज्ञक कृ, इ, छृ, मृ, टृ, डृ, णृ, तृ, दृ, नृ, पृ, मृ, यृ, रृ, चृ, ए र स्	धात्वन्त सबै वर्ण	तृ, यृ र रृ स्
अयोगवाह लोप	-		विसर्गनीय (:))	-	-
अक्षरलोप	इत्संज्ञक जि, टृ र डृ एवम् अनित्संज्ञक द, प, न, श, त, र, ज, व, स, मि, दि, मु, घ, इद् र म	-	ग, न, य, र, ल, व, ति, यु, अतृ, अन्, अर्, इन्, इर्, इप् र वन्	-	-

धातु, प्रातिपदिक, प्रत्यय एवम् पदमा प्रवृत्त हुने वर्णलोपका नियमहरूले इत्संज्ञाका रूपमा सबै स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्णको, आदिशेषका रूपमा सबै व्यञ्जनवर्णको तथा इत्संज्ञाभिन्न र आदिशेषभिन्न रूपमा अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ र ओ स्वरवर्णको तथा छृ, डृ, णृ, तृ, दृ, नृ, मृ, यृ, वृ, रृ र स् व्यञ्जनवर्णको एवम् अयोगवाही विसर्ग (:) को लोप हुन्छ भने टि, सवर्ण र संयोग संज्ञाको उपयोग गरिएका पाणिनीय व्याकरणका लोपनियमहरू अन्य वर्णको लोपमा समेत प्रवृत्त हुनसक्छन् । विशेषतः धातु र प्रातिपदिकमा एवम् अंशतः प्रत्ययमा प्रवृत्त हुने अक्षरलोपका नियमहरूका आधारमा इत्संज्ञक जि, टृ र डृ धात्वाद्यक्षरको एवम् इर् धात्वन्ताक्षरको तथा अनित्संज्ञक च र इद् प्रातिपदिकाद्यक्षरको, म प्रत्ययाद्यक्षरको; द, प, न, श, त, र, ज, व, स, मि, दि, मु आदि अभ्यासभूत धात्वाद्यक्षरको एवम् ग, न, य, र, ल, व, ति, यु, अतृ, अन्, अर्, इन्, इप् र वन् प्रातिपदिकान्ताक्षरको लोप हुन्छ भने अभ्यास र टि संज्ञाको उपयोग गरिएका पाणिनीय व्याकरणका लोपनियमहरू अन्य धात्वाद्यक्षरको र अन्य प्रातिपदिकान्ताक्षरको लोपमा समेत प्रवृत्त हुनसक्ने देखिन्छ ।

२.३ पाणिनीय व्याकरणमा आगमसन्धि

शोधप्रबन्धको पाणिनीय व्याकरणका आगमनियम र प्रयोगको समीक्षण शीर्षकको चौथो परिच्छेदमा वर्णागम र अक्षरागममा प्रवृत्त हुने पाणिनीय व्याकरणका आगमसन्धिसँग सम्बद्ध २२९ सूत्रनियम र ६० सूत्रेतर नियमहरू एवम् तिनका प्रतिनिधिमूलक प्रमुख उदाहरणहरूको समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । पाणिनीय व्याकरणमा निम्नानुसारका वर्णागम र अक्षरागमको प्रवृत्ति पाइन्छ :

	आदि आगम	अन्त आगम	उपान्त आगम
स्वरागम	अद्, आद्, इद्, ईद्, उद्, ऊद्, ऐ र औ (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ र औ : ८)	आक्, इत्, ऊक्, (आ, इ र ऊ : ३)	अम्, आम्, इम् र उम् (अ, आ, इ र उ : ४)
व्यञ्जनागम	इद्, णद्, तुद्, धद्, धुद्, नुद्, मद्, युद्, रुद् र सुद् (इ, ण, तु, ध, धु, नु, यु, रु र तथा स् : १०)	कुक्, जुक्, टुक्, तुक्, धुक्, दुक्, नुक्/नुम्, पुक्, मुक्/मुम्, युक्, रुक्, लुक्, वुक्, पुक् र सक्/सुक् (क, ख, द, त, थ, द, न, प, म, य, र तथा स् : १४)	नुम्, पुम्, मुम् र रम् (न, प, म तथा र : ४)
अयोगवाहागम	-	अनुस्वार ()	-
अक्षरागम	याद्, यिद्, तगद्, यासुद्, सीयुद् र स्याद् (या, यि, तम्, यास्, सीय् र स्या : ६)	प्रत्ययवत् अम्, असुक्, अदुक्, आनुक्, आपुक्, इथुक्, नीक्, यक्, रिक्, रीक्, विक् र तियुक् (अम्, अस्, अद्, आन्, आप्, इथ्, नी, य, रि, री, वि तथा तिय् : १२)	-

पाणिनीय व्याकरणको वर्णसमाप्तायमा पढिएका स्वरवर्णहरूमध्ये ऋवर्ण, लृकार, एकार र ओकारको तथा व्यञ्जनवर्णहरूमध्ये खकार, गकार, घकार, चकार, छकार, भकार, जकार, ठकार, डकार, ढकार, फकार, वकार, भकार, शकार र हकारको आगम पाणिनीय व्याकरणमा प्रवृत्त भएको देखिँदैन । वर्णात्मक, अयोगवाहात्मक र अक्षरात्मक दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणमा आठ प्रकारको स्वरागम, अठार प्रकारको व्यञ्जनागम, एउटा अयोगवाहागम र अठार प्रकारको अक्षरागम गरी जम्मा पैतालीस प्रकारका उपर्युक्त आगमहरू मात्र प्रवृत्त हुन्छन् ।

२.४ पाणिनीय व्याकरणमा वर्णविकारसन्धि

शोधप्रबन्धको पाणिनीय व्याकरणका वर्णविकारनियम र प्रयोगको समीक्षण शीर्षकको पाँचौँ परिच्छेदमा स्वरवर्णविकार, व्यञ्जनवर्णविकार र अयोगवाहविकारमा प्रवृत्त हुने पाणिनीय व्याकरणका वर्णविकारसन्धिसँग सम्बद्ध ६७१ सूत्रनियम र १७१ सूत्रेतर नियमहरू एवम् तदन्तर्गतका प्रमुख उदाहरणहरूको समीक्षात्मक अध्ययन गरिएको छ । पाणिनीय व्याकरणमा

निम्नानुसारका विकारी एकस्वरवर्ण, द्विस्वरवर्ण, व्यञ्जनवर्ण र अयोगवाहक स्थानमा निम्नानुसारको स्वरवर्णात्मक, व्यञ्जनवर्णात्मक, अयोगवाहात्मक, अक्षरात्मक र शब्दात्मक विकार भएको पाइन्छ :

(क) एकस्वरवर्णको विकार

विकारी एकस्वरवर्ण	स्वरवर्णात्मक विकार	व्यञ्जनवर्णात्मक विकार	अक्षरात्मक विकार	शब्दात्मक विकार
१. अकार	अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए र ओ	—	अय्, आन् र इस्	अद्रि
२. आकार	अ, आ, आँ, इ, ई, उ र ए	—	इन्, इय्, इस् र नि	इनम्
३. इकार	अ, आ, इ, ई, ई, उ, ए र ऐ	य्	अन्, अम्, आन्, इन्, इय् र ओम्	—
४. ईकार	अ, आ, इ, ई, ए र ऐ	य्	अय्, इन्, इय् र इस्	—
५. उकार	अ, इ, उँ, ऊ, अ, ओ र औ	व्	उव्	—
६. ऊकार	अ, उ, ओ र औ	व्	उव्	—
७. ऋकार	अ, आ, इ, ई, अ र ऋ	र	अक्, अन्, आन्, र, रि एवम् री	अर र अरा
८. ॠकार	अ, आ, इ, उ र ऋ	र	—	—
९. लृकार	ऋ (अक्षर सम्भव तर अनुपयुक्त)	ल्	(अन् सम्भव तर अनुपयुक्त)	—
१०. एकार	आ, इ, ई र ऐ	—	अय्	आ-इ
११. औकार	आ, उ र ओ	—	अव्	आ-उ र अव
१२. ऐकार	आ र इ	—	आय्	—
१३. औकार	उ	—	आव्	—

पाणिनीय व्याकरणमा उपर्युक्त तेह प्रकारका एकस्वरवर्णका स्थानमा चार प्रकारका सानुनासिक स्वरवर्णको; बाह्र प्रकारका निरनुनासिक स्वरवर्णको; पाँच प्रकारका व्यञ्जनवर्णको; पन्ध्र प्रकारका अक्षरको तथा सात प्रकारका शब्दको गरी जम्मा त्रिचालीस प्रकारको विकार भएको पाइन्छ ।

(ख) द्विस्वरवर्णको विकार

पूर्वान्त-पराय विकारी द्विस्वरवर्ण	विकृत एकस्वरवर्ण
१. अकार +अ/आ/इ/ई/उ/ऊ/ऋ/ॠ/लृ/ए/ओ/ऐ/औ	अ, आ, इ, ए, ओ, ऐ र औ (अद्, अलृ, आद् र आलृ)
२. आकार +अ/आ/इ/ई/उ/ऊ/ऋ/ॠ/ए/ओ/ऐ/औ	आ, उ, ए, ओ, ऐ र औ (अद् र आद्)

३. इकार +अ/आ/इ/ई/उ/ए/औ	इ र ई
४. ईकार +अ/इ/ई/औ	ई
५. उकार +अ/आ/इ/उ/ऊ/औ	उ र ऊ
६. ऊकार +अ/उ/ऊ	ऊ
७. ऋकार +अ/इ/ऋ/लृ	उ (उरु), ऋ, ऋ र लृ
८. ॠकार +अ	ॠ
९. लृकार +अ	ॠ (उ/उलृ सम्भव तर अनुपयुक्त)
१०. एकार +अ	ए
११. ओकार +अ	आ र औ

पाणिनीय व्याकरणमा गण+ईश =गणेश जस्ता प्रयोगहरूको पूर्वान्तमा ऐकार र औकारबाहेकका उपर्युक्त एघार प्रकारका विकारी स्वरवर्णको उपस्थिति रहनसक्ने र परादिमा सबै तेह्र प्रकारका विकारी स्वरवर्णको उपस्थिति हुनसक्ने हुँदा पूर्वान्त-पराद्य दुवै स्वरवर्णका स्थानमा तेह्रै प्रकारका स्वरवर्णको विकार सम्भव देखिन्छ ।

(ग) व्यञ्जनवर्णको विकार

विकारी व्यञ्जनवर्ण	स्वरात्मक विकार	व्यञ्जनात्मक विकार	अयोगवाहात्मक विकार	अक्षरात्मक विकार	शब्दात्मक विकार
ककार	-	ख, ग र च	-	-	-
खकार	-	ग र छ	-	ईन्	-
गकार	-	क, घ, इ र ज	-	-	-
घकार	-	ग र भ	-	इय्	-
चकार	-	क, ज, इ र ष	-	-	-
छकार	-	च, श र ष	-	ईय्	-
जकार	-	ग, च र ष	-	-	-
झकार	-	ज	-	अत् र अन्त्	-
टकार	-	ड	-	-	-
ठकार	-	ड	-	-	-
डकार	-	ग, द र ण	-	-	-
ढकार	-	क र इ	-	एय्	-
णकार	आ	न्	-	-	-
तकार	आ	क, च, द, ध, द, ध, न, म, व र लृ	-	-	-
थकार	-	ठ, त, ध र न्थ (द्विवर्ण)	-	-	-
दकार	अ र आ	ज, ड, त, ध, न, म, य, र, लृ र स	-	-	-
धकार	-	इ र द	-	-	-

नकार	आ	इ, ऋ, छ, तु, नु, र, र लँ	अनुस्वार (ँ)	-	-
पकार	-	तु, फ, र व	-	-	-
फकार	-	प	-	-	आयन्
बकार	-	पु, भ, र म्	-	-	-
भकार	-	ब	-	-	-
मकार	अ र आ	छ, नु, म, य, व, वँ, र र लँ	अनुस्वार (ँ)	-	-
यकार	इ	य र व	-	-	-
रकार	उ र ऋ	य, र एवम् ल	विसर्जनीय (ः)	-	-
लकार	-	र	-	-	-
वकार	अ, उ, ऊ र ओ	वकार	-	-	-
शकार	-	ख, छ, य र ष	-	-	-
षकार	उ	क, छ, ड, र एवम् स	-	अन्	-
सकार	अ, ए र औ	त, थ, द, न, र, श, ष र स	-	अन् र अस	-
हकार	-	घ, भू, ङ, थ, द, ध, प र भ	-	-	-

यस प्रकार पाणिनीय व्याकरणमा डकार र अकारबाहेकका एकतीस प्रकारका व्यञ्जनवर्णका स्थानमा आठ प्रकारका स्वरवर्णको; तेत्तीसै प्रकारका व्यञ्जनवर्णको; दुई प्रकारका अयोगवाहको; एउटा द्विवर्णको; आठ प्रकारका अक्षरको र एउटा शब्दको मात्र परिवर्तन भएको भेटिन्छ ।

(घ) अयोगवाहको विकार

विकारी अयोगवाह	व्यञ्जनवर्णात्मक विकार	अयोगवाहात्मक विकार
१. अनुस्वार (ँ)	इ, ऋ, ण, नु, म, य, वँ र लँ	-
२. विसर्जनीय (ः)	ए र स	विसर्जनीय (ः), जिह्वामूलीय () र उपध्मानीय ()

यस प्रकार पाणिनीय व्याकरणमा दुई प्रकारका अयोगवाहको सानुनासिक आठ प्रकारका व्यञ्जनवर्णमा, निरनुनासिक दुई प्रकारका व्यञ्जनवर्णमा र तीन प्रकारका अयोगवाहमा मात्र परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

२.५ शोधकार्यको समग्र निष्कर्ष

वैयाकरण पाणिनिको उदय हुनुभन्दा पूर्वका व्याकरण र प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूमा शब्दनिर्माण प्रक्रियासम्बन्धी अनेकौं नियमहरू प्रवर्तन भइसकेका थिए । पाणिनिले अनुबन्धशैली र प्रत्याहारशैलीको अत्यधिक उपयोग गरी पूर्ववर्ती

नियमहरूलाई र न्यूनतापूरकका रूपमा नयाँ नियमहरूलाई समेत सूत्रबद्ध गरिदिए भने कात्यायन र पतञ्जलिले थप नियमहरू समावेश गर्दै पाणिनिकै योगदानलाई सबल र समृद्ध रूपमा अग्रसर गराए । पाणिनीय व्याकरणपरम्पराका नियमहरूलाई आधार बनाएर कातन्त्र, चान्द्र आदि उत्तरवर्ती प्रक्रियाक्रममा आधारित व्याकरणहरू देखिए पनि पाणिनीय व्याकरणको सर्वोपरि महत्ता र व्यापकताका सामु तिनीहरू एकाङ्की र अपूर्ण ठहरिए । पाणिनीय व्याकरणपरम्परामा **रूपावतारपछि** थालिएको प्रक्रियाक्रमले **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**मा आएर उत्कर्षता प्राप्त गरे पनि अष्टाध्यायीक्रम उपेक्षित भएकाले पाणिनीय व्याकरणका केही सूत्रनियम र अधिकांश सूत्रेतर नियमहरूको संरचनात्मक स्वरूपमा एकरूपता कायम हुन सकेको देखिँदैन भने नियमले अपेक्षा गरेका सबै प्रकारका प्रयोगहरू पनि प्रक्रियाक्रमका ग्रन्थहरूमा समावेश हुन सकेका छैनन् । अष्टाध्यायीक्रममा आधारित **काशिकावृत्ति**मा नियमापेक्षी अधिकांश प्रयोगहरू उपलब्ध भए पनि प्रत्याहार र वर्गमा आश्रित नियमका सबै प्रयोगहरू उपलब्ध हुन नसक्नु पाणिनीय सूत्रनियमहरूको सीमा हो । पाणिनीय व्याकरणमा लोप, आगम र वर्णविकारसँग सम्बद्ध १०३४ सूत्रनियम र २८७ सूत्रेतर नियमहरू गरी जम्मा १३२१ नियमहरू पाइन्छन् र पाणिनीय व्याकरणको शब्दनिर्माणप्रक्रियामा लोपनियमभन्दा आगमनियम, आगमनियमभन्दा वर्णविकारनियमहरूको प्रवृत्ति बढी देखिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा अक्षरागमका साथै एकवर्णका स्थानमा द्विवर्णविकृति, अक्षरविकृति र शब्दविकृतिसमेत भएको पाइए पनि त्यस प्रकारका आगम र वर्णविकारका प्रक्रियाहरू प्रकृतिलाघव, प्रत्ययलाघव र प्रक्रियान्तरलाघवका कारण प्रवृत्त भएको हुँदा तिनलाई वर्णवैज्ञानिक आगम र वर्णवैज्ञानिक परिवर्तन मान्न नसकिए पनि अधिकांश एकवर्णात्मक आगम र एकवर्णात्मक परिवर्तनमा वर्णवैज्ञानिकता पाइन्छ । परम्परागत रूपमा सन्धिप्रकरणमा पढिएका नियम र प्रयोगहरूलाई मात्र सन्धिमा सीमित नगरी एकवर्णात्मक लोप, एकवर्णात्मक आगम र एकवर्णात्मक विकारका सबै नियम र प्रयोगहरूलाई सन्धिप्रक्रियाका रूपमा ग्रहण गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

३. संस्कृत र नेपालीमा उक्त शोधकार्यले पुऱ्याउने योगदान

वर्णलोप, अक्षरलोप, वर्णागम, अक्षरागम र वर्णविकारका दृष्टिले वैदिक संस्कृत र लौकिक संस्कृतमा प्रयुक्त शब्दहरूको निर्माणप्रक्रियाका बारेमा पृथक् शैलीमा अध्ययन गरिएको उक्त शोधकार्यले संस्कृत वाङ्मयको संरक्षणमा र संस्कृत व्याकरणको प्रचलित पठन-पाठन पद्धतिको सरलीकरणमा विशेष योगदान पुऱ्याउने छ । साथै उपर्युक्त शीर्षकको शोधकार्यका आधारमा नेपालीमा प्रयुक्त संस्कृतमूलका शब्दहरूमा पाइने लोप, आगम एवम् वर्णपरिवर्तनसम्बन्धी प्रक्रियाहरूको जानकारी ग्रहण गर्न; *अत्याधिक, अन्तर्कथा, अन्तर्कलह, अन्तराष्ट्रिय, अपहरित, आतिथ्यता, उपरोक्त, उल्लेखित, कृतसङ्कल्पित, गरिमामय, ग्रसित, जागृत, त्रसित, दिग्भ्रमित, दुरावस्था, धैर्यता, परम्परित, पुनरावलोकन, पृथकीकरण,*

बाहुल्यता, मनोकामना, महानता, राजनैतिक, लब्धप्रतिष्ठित, वर्चस्व, विद्युतीकरण, विद्वान्वर्ग, शुभाशीर्वाद, शोभायमान, सङ्ग्रहित/सङ्ग्रहीत, सम्बन्धित, सुपरिवेक्षक, सुपरिवेक्षण आदि अनुपयुक्त शब्दहरूको सट्टा क्रमशः अत्यधिक, अन्तःकथा, अन्तःकलह, अन्ताराष्ट्रिय, अपहृत, आतिथ्य, उपर्युक्त, उल्लिखित, कृतसङ्कल्प, गरिममय, ग्रस्त, जागरित, त्रस्त, दिग्भ्रान्त, दुरवस्था, धैर्य/धीरता, पारम्परिक/परम्परागत, पुनरवलोकन, पृथक्करण, बाहुल्य/बहुलता, मनःकामना, महत्ता, राजनीतिक, लब्धप्रतिष्ठ, वर्चस्क, विद्युत्करण, विद्वद्वर्ग, शुभाशीर्वाद, शोभयमान, सङ्ग्रहीत, सम्बद्ध, सुपर्यवेक्षक, सुपर्यवेक्षण आदि उपयुक्त शब्द स्वीकार गर्न (हेर्नु, नेपाली : पूर्णाङ्क-२०४, पृ.२७-३९) तथा नेपाली सन्धि शीर्षकमा पठन-पाठन हुने संस्कृत सन्धिका प्रक्रियाहरूलाई सरल रूपमा बुझ्न सकिने भएकाले उक्त शोधकार्यले नेपाली वाङ्मयको संवर्द्धनमा आंशिक योगदान दिनसक्ने देखिन्छ ।

(मिर्मिरे (भाषा विशेषाङ्क), २०६८, पूर्णाङ्क : ३०८, पृ.१७५-१८३)

सन्दर्भ कृति-सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), समसामयिक नेपाली व्याकरण, काठमाडौँ :

कुञ्जल प्रकाशन ।

(२०५७), समसामयिक सरल नेपाली व्याकरण : अभ्यास र

प्रयोग, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

आचार्य, वरदराज (१९८१ इ.) मध्यसिद्धान्तकौमुदी, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

(२०४०) लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

आप्टे, वामन शिवराम (२००७ इ.) संस्कृत हिन्दी कोश, दिल्ली : मोतीलाल

बनारसीदास ।

ईश्वरचन्द्र (व्या. २००४ इ.), अष्टाध्यायी, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

कात्यायन (१९७५ इ.) वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्, वाराणसी : ज्ञानप्रकाश प्रतिष्ठान ।

गौतम, देवीप्रसाद नेपालीमा सन्धिव्यवस्था, कुञ्जिनी (पूर्णाङ्क ३) पृ. १०९-११९)

चापागाई, नरेन्द्र (२०५१), शब्द, वाक्य र अभिव्यक्ति, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

ढकाल, मतिप्रसाद (२०५८), नेपाली सन्धिको परिचय, गरिमा (वर्ष १९, अङ्क ९),
पृ. ७५-८२ ।

(२०६७), लोप, आगम र वर्णविकारका दृष्टिले पाणिनीय

व्याकरणाका नियम र प्रयोगको समीक्षण, काठमाडौँ : नेपाल

संस्कृत विश्वविद्यालयको विद्यावारिधिस्तरीय अप्रकाशित

शोधप्रबन्ध ।

दीक्षित, भट्टोजि (१९८१ इ.), वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (सम्पूर्ण), दिल्ली : मोतीलाल

बनारसीदास ।

पतञ्जलि (२०२४), व्याकरणमहाभाष्यम् (प्रथम खण्ड), वाराणसी : चौखम्बा

विद्याभवन ।

(२००७ इ.), व्याकरणमहाभाष्यम् (द्वितीय खण्ड), दिल्ली :

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

पन्थी, टीकाराम (संयो. २०५७), नेपाली वर्णविन्यासविषयक अधिगोष्ठी २०५७,

काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०४२), राम्रो रचना : मीठो नेपाली, काठमाडौँ : सहयोगी

प्रेस ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा. २०४०), नेपाली बृहत् शब्दकोश (पाँचौँ

संस्क. २०५५), काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५७), ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय,

काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

मिश्र, नारायण (सम्पा. १९७७ इ.), अष्टाध्यायीसूत्रपाठः (पाणिनिकृत व्याकरण),

वाराणसी : चौखम्बा ओरियन्टलिया ।

मिश्र, हरेकान्त (२००३ इ.), बृहद्वातुकुसुमाकरः, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत

प्रतिष्ठान ।

लुईटेल, विष्णु (२०५३), तत्सम शब्दको वर्णविन्यास, काठमाडौं : साभा प्रकाशन

शर्मा, गिरिधर र शर्मा, परमेश्वरानन्द (सम्पा., १९५१ इ.), वैयाकरणसिद्धान्त-

कौमुदी (चतुर्थ भाग, दोस्रो संस्क.), दिल्ली : मोतीलाल

बनारसीदास ।

(१९८२ इ.), वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (द्वितीय भाग), दिल्ली :

मोतीलाल बनारसीदास ।

(सं. २००५ इ.), वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (तृतीय भाग,

आठौं संस्क.), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

शर्मा, मोहनराज (२०५१), शब्दरचना र वर्णविन्यास, वाक्यतत्त्व र अभिव्यक्ति,

भाषावैज्ञानिक र प्रयोगात्मक पद्धति, काठमाडौं : नवीन

प्रकाशन ।

(२०५४), शब्दरचना र वर्णविन्यास, वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र

पाठहरू, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

शर्मा, सोमनाथ (२०१५), प्रतिसंस्कृतसिद्धान्तकौमुदी, काठमाडौं : नेपाल एकेडेमी

संस्कृत व्याकरणमा भएको भाषाविज्ञानलाई आधार मानेर नेपाली भाषामा प्रयोग हुने शब्दहरूको निर्माणप्रक्रियाको विश्लेषण र परिचय दिइएको यस पुस्तकले नेपाली भाषाविज्ञानका फाँटमा अद्वितीय कीर्तिमान राख्न सकेको छ ।

— प्रा.डा.माधवप्रसाद पोखरेल (भूमिकाबाट)

डा. मतिप्रसाद ढकाल

जन्म : २०२८ जेठ १९, अमलाचौर-५, बागलुङ

शिक्षा : आचार्य (व्याकरण, २०५२) ने.सं.वि.

एम.ए. (नेपाली, २०५५) त्रि.वि.

विद्यावारिधि (व्याकरण, २०६७) ने.सं.वि.

'पाणिनीय व्याकरणको सन्धिवैज्ञानिक अध्ययन'

प्रशासनिक सेवा अनुभव :

- रुकु संस्कृत क्याम्पस, रिडी, गुल्मी (२०४८-२०५१)
- ने.सं.वि. केन्द्रीय कार्यालय, बेलभुन्डी, दाङ (२०५१-२०५३)

शिक्षण सेवा अनुभव :

- भानु संस्कृत क्याम्पस, चुँदीरम्घा, तनहुँ
(व्याकरण : २०५३-२०५६, २०५९-२०६७)
- जनक हजारी क्याम्पस, जनकपुर (व्याकरण : २०५६-२०५९)
- रा.रा. बहुमुखी क्याम्पस, जनकपुर (नेपाली : २०५७-२०५९)
- जनता क्याम्पस, विजौरी, दाङ (व्याकरण : २०६७-२०६८)
- कालिका संस्कृत क्याम्पस, नवलपरासी (व्याकरण : २०६८ देखि हालसम्म)
- नमुना साइन्स कलेज, गैडाकोट, नवलपरासी (नेपाली : २०६९ श्रावणदेखि)

प्रकाशित कृति :

- प्रारम्भिक संस्कृत व्याकरण र रचना (२०५६ : व्याकरण)
- भानुभक्तिय रामायणका पाठभेदहरू (२०६३ : समालोचना)
- भानुभक्तका लघुरचनाहरू (२०६४ : पाठभेदीय सम्पादन)
- संस्कृत, प्राकृत र नेपालीका सन्धिनियम (२०६९ : व्याकरण)
- गरिमा, नेपाली, मिर्मिरे, मर्यादा आदि पत्रिकामा संस्कृत र नेपाली व्याकरण एवम् भानुभक्तिय रचनासम्बन्धी फुटकर अनुसन्धानात्मक लेखहरू प्रकाशित

सम्पर्क :

गैडाकोट-१, विकासचोक, नवलपरासी

मोबाइल नं. : ९८४९२७९४३१ / ९८४५०६८०२६, फोन नं. : ०५६-६९२४९१

इमेल : dhakalmatip@gmail.com

भुँडीपुराण प्रकाशन

फोन: ४२२३३९६ / ४२२५१४८, बागबजार, काठमाडौं

इमेल: bhundipurana@gmail.com

www.bhundipurana.com

